

ETO: 32+008+81+82

LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

XXXIX. évfolyam, 2009. 4. szám

FORUM KÖNYVKIADÓ, ÚJVIDÉK

KIADJA A FORUM KÖNYVKIADÓ INTÉZET

Fő- és felelős szerkesztő:

Bence Erika

A szerkesztőbizottság tagjai:

Barótiné Gaál Márta (Szeged)

Juliane Brandt (München)

Dobrenov-Major Mária (Brisbane)

Kartag-Ódri Ágnes

Mészáros Széchényi Katalin

Németh Ferenc

Ózer Ágnes

Szilágyi Márton (Budapest)

Vincze István

Szerkesztőségi titkár:

Szántai Szerénke

Kéziratgondozó:

Takács Ilona

Kecskés Mária

Tördelőszerkesztő:

Csernik Előd

Angol tartalommutató és rezümék:

McConnell-Duff Márta

Szerb tartalommutató:

Andrić Edit

Szlovák tartalommutató és rezümé:

Szabó Mihály Gizella

Román tartalommutató és rezümé:

Tapodi Zsuzsanna

Orosz rezümé:

V. Gilbert Edit

ETO-besorolás:

Csáky S. Piroska

A folyóiratban megjelent tanulmányokat a szerkesztőbizottság tagjai, illetve felkért szakemberek lektorálták.

nka

Nemzeti Kulturális Alap

E számunk támogatói:
a Tartományi Művelődési
Titkárság, a Nemzeti Kulturális
Alap, a Szülőföld Alap és a
szerbiai Művelődési
Minisztérium

TARTALOM

	■ ■ Elmélet – történet – kísérlet	
Szabó Mihály Gizella	A nyelv szimbolikus funkciója a szlovák államnyelvtörvényben	9
V. Gilbert Edit	Bábel rendületlenül roskadozó tornyai alatt . . .	16
	■ ■ Emlékezet: 250 éve született Kazinczy Ferenc	
Cseh Márta	Különös szavak Kazinczy Ferenc műveiben . . .	24
Bence Erika	Művészetszmény és irodalomértés Kazinczy Ferenc <i>Tövisék és virágok</i> című kötetében	31
Tapodi Zsuzsa	Az érző utazó és a tudós hazafi Kazinczy <i>Erdélyi leveleiben</i>	38
	■ ■ Perspektíva: Kultusz és kultúraalkotás	
Vörös Boldizsár	Fordulatok a Guszev-kultusz történetében: változó méltatások – változó méltatottak?	47
Viktorija Aladžić	Lakáskultúra és várostervezés a Vajdaságban (Hajnal Tímea és Janovics Mária fordítása)	60
	■ ■ Műhely	
Horváth Futó Hargita	Szöveg-kollégium (II.)	75
Silling Léda	Képek a bácskai vásárok és piacok történetéből . . .	84
	■ ■ Szemle	
Móra Regina	„Többször / ugyanaz: ugyanannyiszor / más” (Hózsá Éva: Csáth-allé [és kitérők])	93
Janovics Mária	Csáth-járó át-járó (Csáth-járó át-járó. Csáth Géza, az irodalmi és pszichológiai diskurzusok metszéspontja)	96
Dudás Attila	A délvidéki magyar tudományos kutatásokról (A Magyar Tudomány Napja a Délvidéken – 2008)	102
	*	
Czékus Géza	Az esélyegyenlőség és a felzárkóztatás vetületei az oktatásban	107
Novák Aniko	Zene – beszéd – irodalom	111
	■ ■ Dokumentum:	
	<i>50 éves az újvidéki Magyar Tanszék</i>	
Vladimir Popin	Emlékezések a Magyar Tanszék évfordulója alkalmából	113

SADRŽAJ

	■ ■ <i>Teorija-istorija-eksperiment</i>	
Gizela Sabomihalj	Simbolička funkcija jezika u zakonu o zvaničnoj upotrebi jezika u Slovačkoj	9
Edit V. Gilbert	Pod kulama Vavilona koja se i dalje neprekidno obrušavaju	16
	■ ■ <i>Sećanje: 250- godišnjica rođenja Ferenca Kazincija</i>	
Marta Čeh	Neobične reči u delima Ferenca Kazincija	24
Erika Bence	Ideal umetnosti i tumačenje književnosti u knjizi „Tövisék és virágok” („Trnje i cveće”) Ferenca Kazincija	31
Žuža Tapodi	Osećajni putnik i naučnik rodoljub u Kazincijevom delu „Pisma iz Erdelja”	38
	■ ■ <i>Perspektiva: Kult i stvaranje kulture</i>	
Boldižar Vereš	Preokreti u istoriji kulta Gusev: promenljiva veličanja – promenljive osobe za veličanje	47
Viktorija Aladžić	Kultura stanovanja i urbanistički planovi u Vojvodini (prevod Timea Hajnal i Marija Janovič)	60
	■ ■ <i>Radionica</i>	
Hargita Horvat Futo	Tekstualni internat (II)	75
Leda Šiling	Slike iz istorije bačvanskih vašara i pijaca	84
	■ ■ <i>Prikazi</i>	
Regina Mora	„Više puta / isto: toliko puta / drugačije” (Eva Hoža: „Csáth-allé [és kitérők]”)	93
Marija Janovič	O zborniku radova „Csáth-járó át-járó Geza Čat kao tačka preseka književnih i psiholoških diskursa”	96
Atila Dudaš	O naučno-istraživačkom radu u Vojvodini (Dan mađarske nauke u Vojvodini – 2008)	102
	*	
Geza Cekuš	Projekcija ravnopravnih šansi i usklađenosti u obrazovanju	107
Aniko Novak	Muzika – govor – književnost	111
	■ ■ <i>Dokument: 50-godišnjica Katedre za mađarski jezik i književnost u Novom Sadu</i>	
Popin Vladimir	Sećanja povodom jubileja Katedre za mađarski jezik i književnost	113

CONTENTS

	■ ■ Theory – History – Experiment	
Szabó Mihály, Gizella	The symbolic function of language as reflected in the Slovak State Language Law	9
V. Gilbert, Edit	Under the Steadily Crumbling Towers of Babel . . .	16
	■ ■ In Remembrance: Ferenc Kazinczy was born 250 years ago	
Cseh, Márta	Curious Words in Ferencz Kazinczy's Works . . .	24
Bence, Erika	Art Ideals and Understanding of Literature in the Volume <i>Tövisék és virágok (Thorns and Flowers)</i> by Ferenc Kazinczy	31
Tapodi, Zsuzsa	The Sensitive Traveller and the Scholarly Patriot in Kazinczy's Letters from Transylvania	38
	■ ■ Perspectives: Cult and Creating Culture	
Vörös, Boldizsár	Turns in the History of Gusev-cult: Changing Appraisals – Changing Appraisees	47
Viktorija Aladžić	Dwelling Culture and Town Planning in Vojvodina (Translated by Timea Hajnal)	60
	■ ■ Workshop	
Horváth Futó, Hargita	Textual-College (II.)	75
Silling Léda	Images from the History of Fairs and Markets in Vojvodina	84
	■ ■ Review	
Móra Regina	“Several times / the same: just as many times / something different” (Éva Hózsá: Csáth-vista [and detours])	93
Janovics Mária	Csáth-járó át-járó (Csáth-way path-way) (Csáth-járó át-járó. Géza Csáth, the intersection of literary and psychological discourses)	96
Dudás Attila	On scientific research by Hungarian Scientists in Vojvodina (Hungarian Science Day in Vojvodina – 2008).	102
	*	
Czékus Géza	Projections of equal opportunity and bridging the gap in education	107
Novák Aniko	Music – Speech – Literature	111
	■ ■ Document: 50th Anniversary of the Hungarian Department in Újvidék (Novi Sad)	
Vladimir Popin	Recollections on the occasion of the Anniversary of the Hungarian Department	113

CUPRINS

	■ ■ Teorie-istorie- experiment	
Szabó Mihály Gizella	Funcția simbolică a limbii în Legea limbii de stat din Slovacia	9
V. Gilbert Edit	Sub turnurile șubrezinde ale Babilonului	16
	■ ■ Memento: 250 de ani de la nașterea lui Ferenc Kazinczy	
Cseh Márta	Cuvinte neobișnuite în operele lui Ferenc Kazinczy	24
Bence Erika	Idealul artistic și recepția literaturii în volumul <i>Tövisék és virágok</i> (Spini și flori) de Ferenc Kazinczy	31
Tapodi Zsuzsa	Călătorul sentimental și patriotul cult în Scrisori din Ardeal de Ferenc Kazinczy	38
	■ ■ Perspectivă: Cult și crearea culturii	
Vörös Boldizsár	Mutații în cultul lui Guszev: de la omagii până la omagiați	47
Viktorija Aladžić	Urbanism și cultura așezărilor în Voivodina (trad. Hajnal Tímea și Janovics Mária)	60
	■ ■ Atelier	
Horváth Futó Hargita	Text-colegiu (II)	75
Silling Léda	Imagini din istoria târgurilor și piețelor din Voivodina	84
	■ ■ Revistă	
Móra Regina	„Variante/repetate / cu aceeași temă” (Hózsá Éva: Csáth-allé)	93
Janovics Mária	Tranziții Csáth (Géza Csáth la cezura discursurilor literare și psihologice)	96
Dudás Attila	Despre cercetările științifice din Voivodina. (Zilele științelor maghiare – 2008)	102
	*	
Czékus Géza	Aspectele șanselor egale și ale integrărilor în învățământ	107
Novák Anikó	Muzică – limbaj – literatură	111
	■ ■ Documene: 50 de ani de la înființarea Catedrei de Hungarologie la Novi Sad	
Vladimir Popin	Amintiri despre catedra de Hungarologie	113

OBSAH

	■ ■ Teória – história – experiment	
Gizella Szabómihály	Zákon o štátnom jazyku Slovenskej republiky a etnosignifikatívna funkcia jazyka	9
Edit V. Gilbert	Pod rúcajúcimi sa vežami Babylónu	16
	■ ■ Pamiatka: pred 250 rokmi sa narodil Ferenc Kazinczy	
Márta Cseh Erika Bence	Zvláštne slová v dielach Ferenca Kazinczyho	24
	Umelecký ideál a interpretácia literatúry v zbierke Ferenca Kazinczyho <i>Tövisék és virágok</i> (Tíne a kvety)	31
Zsuzsa Tapodi	Senzitívny cestovateľ a učený vlastenec v diele <i>Erdélyi levelek</i> (Listy zo Sedmohradska) Ferenca Kazinczyho	38
	■ ■ Perspektíva: Kult a tvorenie kultúry	
Boldizsár Vörös Viktorija Aladžić	Zvraty v dejinách kultu kapitána Guseva	47
	Kultúra bývania a urbanistika vo Vojvodine (preklad: Tímea Hajnal a Mária Janovics)	60
	■ ■ Dielňa	
Hargita Horváth Futó Léda Silling	Text - kolégium (II.)	75
	Obrázky z dejín trhov a jarmokov v Báčke	84
	■ ■ Revue	
Regina Móra	„Viacrát / to isté: zakaždým / iné” (Éva Hózsá: Csáth-allé)	93
Mária Janovics	Spisovateľ Géza Csáth v priesečníku diskurzov o literatúre a psychológii	96
Attila Dudás	O vedeckých výskumoch vo Vojvodine (Dni maďarskej vedy vo Vojvodine – 2008)	102
	*	
Géza Czékus Anikó Novák	Rovnosť šancí a doučovanie žiakov v škole	107
	Hudba - reč - literatúra	111
	■ ■ Dokument: 50 rokov katedry maďarčiny v Novom Sade	
Vladimir Popin	Spomienky z príležitosti jubilea katedry maďarčiny	113

342:341.234(497.6)

342.725(437.6)

Szabó Mihály Gizella

A NYELV SZIMBOLIKUS FUNKCIÓJA A SZLOVÁK ÁLLAMNYELVTÖRVÉNYBEN*

*The symbolic function of language as reflected
in the Slovak State Language Law*

A nyelv köztudottan a kommunikáció elsődleges eszköze. A nyelv azonban egyúttal valamely közösség tagjainak anyanyelve is, s ezáltal az adott közösség, nemzet egyik fontos ismertetőjegye, etnikai azonosító jegye. A nyelvnek tehát kommunikatív funkciója mellett az identitást szimbolizáló funkciója is van. A kettő nagyon fontos szerepet játszik a nyelvhasználatot szabályozó törvényekben. Tanulmányomban a nyelv e kettős szerepét a szlovák nyelvtörvény kontextusában vizsgálom.

Kulcsszavak: Szlovákia, államnyelvtörvény módosítása, a nyelv kommunikatív és szimbolikus funkciója

1. A nyelv kommunikatív és identitást szimbolizáló funkciójának viszonyát Szépe György így jellemzi: „*A nyelvnek kétségtelenül legfontosabb funkciója a kommunikáció, vagyis az emberek közötti együttműködés segítése [...] Ennek alá van rendelve az identitást szimbolizáló funkciója a nyelvnek, amelyet általában egy adott nyelvi közösséggel kapcsolatban vesznek tekintetbe [...]*” (Szépe 2003: 10).

E két funkciót azért emelem ki, mert fontos szerepet kapnak a nyelvhasználatot szabályozó törvényekben, illetve ezek indoklásában: a jogalkotók a törvény szükségessége mellett hol kommunikatív, hol pedig nemzetépítő vagy nemzet- és nyelvvédő szempontokkal érvelnek – vagy mindkettővel. Amint már idézett írásában Szépe György is említi, a *Hágai ajánlások* előkészítésekor például a szakértők tipikusan a többségi és a kisebbségi nyelvhasználat szimbolikus funkciójára koncentrálták figyelmüket.

A szlovák államnyelvtörvényt, illetve a módosítás indoklásait e tekintetben bizonyos kettősség jellemzi. A most (2009) elfogadott változathoz készített indoklás szerint azért volt szükség a lassan tizenöt éve hatályban levő törvény

* Elhangzott az MTA 2009. augusztus 19-én, Budapesten tartott Nyelvhasználat és jogi szabályok a tudomány tükrében című nemzetközi tudományos tanácskozásán. A szerző az előadás szerkesztett változatát egyszerre adta le közlésre a Magyar Tudománynak és a Létünknek. Lapunk az írást kisebb – többnyire formai – módosítások mellett közli.

módosítására, mert nem megfelelő a szlovák nyelv használata a nyilvános érintkezésben, és a törvényt nem tartják be „a szükséges mértékben”. A szlovák politikusok egyszerűbben fogalmazzák: azért kellett a törvényt módosítani, elsősorban újra bevezetni a bírságokat, mert Dél-Szlovákiában (azaz a magyarlakta falvakban) bizonyos hirdetésményeket, közleményeket nem tettek közzé államnyelven, azaz szlovákul is, ezáltal a csak szlovákul beszélő állampolgároknak sérült a tájékoztatáshoz való joga. Az indoklásban azonban ez az elem csak marginálisan és jelzésszerűen jelenik meg, sokkal nagyobb terjedelemben foglalkoznak az előterjesztők a szlovák nyelv etnikai identifikáló és a társadalomban betöltött integratív funkciójával, valamint azzal, miért kötelessége a szlovák államnak és szerveinek az államnyelv védelme, az azzal való „törődést” előíró jogszabály megalkotása. Az indoklásban tehát nagyobb hangsúlyt kap a nemzeti önazonosságot megerősítő nyelvnek a védelme, mint a beszélők védelme.

2. A törvényt módosítás indoklásában többek között az is olvasható, hogy „több fejlett jogrenddel rendelkező államban” léteznek nyelvtörvények, és a „nemzeti nyelvvel (államnyelvvel, hivatalos nyelvvel) való törődés az állam természetes kötelessége”. A továbbiakban az indoklás olyan európai uniós tagállamokat sorol fel, amelyekben létezik ún. államnyelvtörvény vagy az államnyelv használatát szabályozó külön jogszabály. Az államnyelvtörvény indoklásában a következő országok szerepelnek példaként: Írország, Finnország, Szlovénia, Franciaország, Észtország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Magyarország.

Ha témánk szempontjából megvizsgáljuk ezeket a nyelvtörvényeket, megállapíthatjuk, hogy egy részük esetében a nyelv kommunikatív funkciója meghatározó: a törvény deklarált célja a nyilvános nyelvhasználati szinterek szabályozása, azaz annak meghatározása, melyik szintéren melyik nyelv használható, és/vagy melyik nyelvet kell használni kommunikációs eszközként. Ilyen például a finnországi nyelvtörvény, amely köztudottan a finn és a svéd használatát szabályozza, vagy az ír nyelvtörvény, amely a kisebbségben levő ír anyanyelvű beszélőknek nyújt törvényi garanciát ahhoz, hogy a hatóságokkal kommunikálva használhassák anyanyelvüket. Ezekben a törvényekben a cél az, hogy az állampolgárok számára anyanyelven biztosítsák a közszolgáltatásokhoz való hozzáférést.

Míg az előbbi csoportban nem történik említés a nyelv (államnyelv) szimbolikus funkciójáról, a nyelvtörvények másik csoportjában ez a tartalmi elem hangsúlyosan szerepel. A magyarországi 2001. évi XCVI. törvény például így kezdődik: *„A magyar nyelv nemzeti létezésünk legfontosabb megnyilatkozása, nemzeti hovatartozásunk kifejezője, a magyar kultúra és tudomány, illetve a tájékoztatás legfőbb hordozója. Ezért a magyar nyelv védelme, átörökítése az utódokra, nyelvi környezetünk épségének megóvása, egészséges alkalmazkodóképességének fenntartása a ma élő nemzedékek közös felelőssége.”* Hasonló megfogalmazásokat olvashatunk a francia és még részletesebben a lengyel nyelvtörvényben. A nyelvtörvények ez utóbbi csoportjába tartozik a szlovák

államnyelvtörvény is, amelynek preambuluma így kezdődik: „A Szlovák Köztársaság Nemzeti Tanácsa abból a tényből kiindulva, hogy a szlovák nyelv a szlovák nemzet egységét kifejező legfontosabb ismertetőjegy, kulturális örökségének legbecsesebb értéke, továbbá a Szlovák Köztársaság szuverenitásának kifejezője, állampolgárainak olyan egyetemes érintkezési eszköze, mely a Szlovák Köztársaság egész területén szavatolja szabadságukat, egyenlő jogukat és egyenlő méltóságukat, a következő törvényt alkotta:”

Az államnyelvtörvény elfogadása (és egyáltalán ilyen szövegű törvény elfogadása) a szlovák államjogi felfogás logikus következménye: az 1992-es parlamenti választások győztese ki kívántak lépni a csehszlovák államszövetségből, és a jövőndő államot a szlovákok nemzeti államaként képzelték el. Ez a cél fogalmazódik meg a függetlenségi nyilatkozatban, majd pedig az Alkotmányban is: egyrészt a preambulumban, majd pedig közvetetten a 6. szakaszban, amely a szlovák nyelvet határozza meg a Szlovák Köztársaság államnyelveként. A nemzetállami koncepció érvényesítése tehát azt jelentette, hogy a szlovák nemzeti jelképek és attribútumok – a himnusz, a címer és nem utolsósorban a nyelv – az állami jelképek és attribútumok rangjára emelkedtek (Kusý 1998:194). Az 1995-ben hivatalba lépett Mečiar-kormány programnyilatkozatában pedig a szlovák nemzeti érdekek érvényesülésének „fontos feltételeként” fogalmazódik meg az államnyelv védelme, amely az elfogadandó államnyelvtörvény fő célja.

3. Az 1995-ben elfogadott államnyelvtörvény, a későbbi tervezett módosításai és a most végül is elfogadott módosítás a már idézett preambulumban szellemében a szlovák nyelvet a szlovák nemzet fő ismertetőjegyeként, az állami szuverenitás kifejezőjeként értelmezik, amely emiatt kommunikációs eszköz funkciójában is előnyt élvez más nyelvekkel szemben. Ez a gondolat, akár csak a szlovák nyelv védelmének, ápolásának, a vele való törődésnek a fontossága mindegyik törvénymódosítás indoklásában helyet kap, az érvrendszer egyes elemei azonban időközben módosultak, és hangsúlyeltolódásokra is sor került.

1995-ben a törvény céljait az előterjesztő kulturális minisztérium az alábbiakban jelölte meg: a) A hivatalos nyelvről szóló 1990-es törvény (amely 1995-ben hatályos volt), az Alkotmány és az 1993–1994-ben elfogadott, a kisebbségi nyelvek használatát lehetővé tevő törvények közötti ellentmondásokat meg kell szüntetni. b) A magánkézben levő és tipikusan „szlovákellenes” tömegkommunikációs eszközök szándékosan vagy hanyagságból rendszeresen megsértik a „szlovák nyelv törvényszerűségeit”. c) A 40 évig tartó internacionalista nevelés és a szlovák nyelv ápolásának elhanyagolása, ezzel párhuzamosan Dél-Szlovákia vegyes lakosságú településeinek a magyar kulturális szövetségek és a magyar iskolák „agresszív tevékenysége” a szlovák nyelv tekintélyének visszaesését, a közhasználatból való kiszorulását eredményezte. „Mindezek a körülmények a magyar nemzetiség nagylelkű állami támogatásával együtt a dél-szlovákiai szlovákok asszimilálásához, elmagyarosításához vezettek.”

A magyar nyelv elleni „védekezés” szükségessége indokként az egyes fejezetekben is megfogalmazódik, így például az oktatásról szóló részben az olvasható, hogy a szlovákiai magyar fiatalok „nem érvényesítik a szlovák nyelv elsajátításához való jogukat” (azaz nem tanulnak meg jól magyarul), a szlovákiai magyar iskolákban „irredenta tartalmú” magyarországi tankönyveket használnak, amelyeket a történelmi Magyarország iránti nosztalgia hat át stb. Az indoklás egy hosszabb lélegzetű történelmi áttekintést is nyújt, ebben az előterjesztő nagy terjedelemben foglalkozik a magyarosítással és a szlovákok sérelmeivel, amelyekért az államnyelvtörvénynek egyfajta elégtételt is kell nyújtania.

2000 után a „magyar” motívum teljesen eltűnik a hivatalos indoklásból, csak a szóbeli nyilatkozatokban utalnak a szlovák kormánypárti politikusok a dél-szlovákiai szlovákok nyelvi jogainak a megsértésére (l. a bevezetőt). A tervezett módosítások kapcsán az érvrendszer egyértelműen a nemzetközi vonatkozásokra fókuszál. Ez a szempont az 1995-ös indoklásban a kisebbségi nyelvekkel kapcsolatban jelenik meg: az előterjesztők szerint az államnyelvtörvény teljes mértékben tiszteletben tartja a kisebbségekhez tartozó személyek jogait és a Szlovák Köztársaságnak a nemzetközi egyezményekből következő kötelezettségeit. Az indoklás az alábbi dokumentumokat említi: az 1919-es saint-germain-en-laye-i kisebbségi szerződés, az EBEÉ emberi dimenzióval foglalkozó koppenhágai utótalálkozójának dokumentuma (32–34. szakasz) és az Európa Tanács kisebbségvédelmi keretegyezménye (14. szakasz).

A mostani módosítás indoklásában a hangsúly egyértelműen arra helyeződött át, hogy az államnyelv törvényi védelme legitim, Európában elfogadott, sőt a globalizáció időszakában egyre több állam választja ezt az utat. Mindez összhangban van azzal, ahogyan Szlovákia a nyelvhasználat szabályozását nemzetközi fórumokon interpretálja, azaz: a szlovákiai szabályozás teljes mértékben megfelel a nemzetközi, ezen belül az európai normáknak. A parlament elé terjesztett szövegváltozatban egy új elem is megjelenik, az indoklás hivatkozik két UNESCO-egyezményre: „*az SZK államnyelvéről való gondoskodás összhangban van azzal az általános európai törekvéssel, hogy az egységes Európa mint többkultúrájú és többnyelvű közösség fennmaradjon*”, ezért a szlovák nyelv védelme mint feladat a szellemi kulturális örökség védelméről szóló egyezményből is következik; a nyelv a világörökség része és a kulturális sokszínűség fenntartásának az eszköze, ezért a kulturális kifejezések sokszínűségének védelméről és előmozdításáról szóló egyezmény egyik célja a nyelvek támogatása. Az indoklás konkrétan utal is a másodikként említett UNESCO-egyezmény 1. cikk h) pontjára: „*az államok arra vonatkozó szuverén jogának megerősítése, hogy fenntartsák, elfogadják és megvalósítsák azokat a politikákat és intézkedéseket, amelyeket megfelelőnek tartanak a területükön levő kulturális kifejezések sokszínűségének védelme és előmozdítása érdekében*”. Az előterjesztők ezt a

rendelkezést is annak alátámasztására idézik, hogy egy államnak szuverén joga a saját céljainak megfelelően szabályozni a nyelvhasználatot.

4. Az említett UNESCO-egyezményekre történő utalás alapján úgy tűnhet, hogy a szlovák nyelv pozícióját egyes kommunikációs színtereken más nyelv veszélyezteti, holott ennek jelenleg semmi jele sincsen. A nyelvi sokszínűség védelme kapcsán rendszerint a nagy nemzetközi nyelveknek, elsősorban az angolnak a kisebb nyelveket veszélyeztető térnyerésére gondolunk. Köztudott, hogy néhány nyugat- és észak-európai országban az angol kiszorítja a nemzeti nyelvet a felsőoktatásból, a tudományos életből, a gazdasági és üzleti szférából. Az új svéd nyelvtörvény éppen az angol nyelvi hatás elleni védekezés eszköze kíván lenni. A francia nyelvtörvény is hasonló célokat követ, s nemcsak az országon belül kívánja védeni a francia nyelvet az angol hatástól, hanem külföldön is erősíteni kívánja presztízsét. Az államnyelvtörvénynek nincs ilyen vonatkozása, bár az előkészítése során egyesek bírálták a szlovák nyelvbe újabban bekerülő, és főleg a média által használt angol szavakat és kifejezéseket.

A „külső” hatás elleni védelem szükségessége nem fogalmazódik meg sem a törvénymódosítás indoklásában, sem *A Szlovák Köztársaság államnyelvéről való gondoskodás koncepciója* című dokumentumban, amelyre az indoklás tartalmilag támaszkodik, és amely a hivatalos nyelvpolitikai koncepciónak minősíthető. A koncepcióban csak a szlovák nyelv és a kisebbségi nyelvek viszonyáról esik szó – az Alkotmány és természetesen az államnyelvtörvény szellemében (bővebben: Szabó Mihály 2002).

Az indoklásban burkoltan megfogalmazott veszély, hogy egyes a magyarlakta településeken bizonyos szituációkban kizárólagos volna a magyar nyelv használata, szintén nem valós. Tapasztalatból tudjuk, hogy éppen az ellenkezője igaz, legfeljebb az erősen magyar többségű falvakban fordul elő, hogy csak magyar nyelven hirdetnek, vagy csak magyar nyelvű plakátok jelennek meg. Marginális jellegük okán a csupán magyar nyelvű ügyintézés vagy feliratok sem veszélyeztetnék azonban a szlovák nyelvet és a szlovák nyelv státusát. A szlovák anyanyelvű állampolgárok nyelvi diszkriminációja valószínűleg szórványos jelenség, viszont ennek az érvnek a felbukkanása a szlovák nyelvpolitikának egy fontos elemére irányítja rá a figyelmet. A szlovák állam a kisebbségektől elvárja a kétnyelvűséget és a szlovák nyelvnek bizonyos szituációkban való kizárólagos használatát, azt viszont diszkriminációnak tartja, ha a kisebbségekkel együtt élő szlovákoktól valaki az adott kisebbségi nyelv minimális szintű ismeretét várja el. Tehát nemcsak a szlovák nyelv élvez előnyt a más nyelvekkel szemben, hanem a szlovák anyanyelvű beszélők is a más anyanyelvű (kisebbségi) beszélőkkel szemben.

5. Az államnyelvtörvény módosítása kapcsán egyes magyarországi politikusoktól elhangzott az a követelés, hogy vonják vissza a törvénymódosítást (esetleg az egész törvényt). Amint fentebb már volt róla szó, a törvény szervesen

kapcsolódik az *Alkotmányban* is megfogalmazott nemzetállami (államnemzeti) koncepcióhoz, ezért a kisebbségvédelmi keretegyezménynek, illetve A regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartájának végrehajtásával kapcsolatos nemzetközi szakértői bírálatokat is rendre visszautasította Szlovákia (bővebben: Szabómihály 2007). Az államnyelvtörvény történetét áttekintve megállapíthatjuk, hogy a törvény filozófiája változatlan maradt: bár egyes kommunikációs színterek nyelvhasználatát szabályozza, ennek során nem a nyelv kommunikatív, hanem a szimbolikus, nemzeti reprezentatív funkciója a meghatározó, a jogalkotó a kommunikációs helyzettől és a kommunikációs partnerektől függetlenül egyetlen kódot – a szlovák nyelvet, azon belül is a standard nyelvváltozatot – emel ki mint kötelezően használandót.

Az is látszik azonban, hogy az évek során jelentősen átalakultak az alkalmazott érvek, és az illetékesek számára fontos – legalábbis a deklarációk szintjén – az európai uniós tagállamokban alkalmazott megoldásokhoz való igazodás. Tudjuk azonban, hogy az uniónak nincs egységes nyelvpolitikája sem az autchtion, sem pedig a bevándorolt kisebbségek nyelvével kapcsolatban, az egyes tagállamok gyakorlata egészen eltérő lehet. Fontos volna tehát, ha kialakulna egy olyan egységes európai uniós kisebbségi nyelvpolitika, amely nem a nemzetállamok céljait, hanem a többségi és a kisebbségi nyelvet (nyelveket) beszélők egyeztetett kommunikációs igényeit tartaná szem előtt.

IRODALOM

- Kusý, M. (1998): *Stav ľudských a menšinových práv na Slovensku. Čo s našimi Maďarmi*, Kalligram, Bratislava, 184–211.
- Szabómihály G. (2002): A szlovákiai kisebbségek nyelvi jogai és a kisebbségi nyelvhasználat színterei, különös tekintettel a magyar közösségre. In: Lanstyák I.-Szabómihály G. *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában*. Tanulmányok és dokumentumok. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 19–40.
- Szabómihály G. (2007): A szlovákiai kisebbségi nyelvi jogok és nyelvpolitika a releváns nemzetközi dokumentumok tükrében. In: Bodó Barna (szerk.) *Nyelvi jogok és nyelvpolitika*. Szórvány Alapítvány, Temesvár, 45–68.
- Szépe Gy. (2003): Bevezető gondolatok a kelet-közép-európai nyelvi jogok vizsgálata elé. In: Nádor O.–Szarka L. (szerk.) *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 7–12.

Zákon o štátnom jazyku Slovenskej republiky a etnosignifikatívna funkcia jazyka

Jazyk ako spoločný dorozumievací prostriedok nejakého komunikačného spoločenstva plní aj reprezentatívnu, etnosignifikatívnu funkciu v tom zmysle, že prispieva k zjednocovaniu daného spoločenstva a zároveň slúži ako odlišovací znak vo vzťahu k iným komunikačným spoločenstvám.

Témou príspevku je komunikatívna a etnosignifikatívna funkcia jazyka ako sú reflektované v zákonoch o používaní jazykov. Konkrétne sa analyzujú dôvodové správy k rôznym verziám novely o štátnom jazyku Slovenskej republiky. Podľa predkladateľov “zákon o štátnom jazyku zabezpečuje používanie slovenského jazyka ako jednotného dorozumievacieho prostriedku vo verejnom styku”, a jeho novelizáciu “si vyžiadala predovšetkým nevyhovujúca situácia v používaní slovenského jazyka” v tejto oblasti. Podľa ministra kultúry nedostatočná vymožitelnosť ustanovení zákona spôsobila, že “sa slovenský jazyk v istých komunikačných situáciách vytláčal z pozície štátneho jazyka”. Hlavným dôvodom novelizácie zákona, najmä znovuzavedenia sankcií je teda “zabezpečiť, aby štátny jazyk mohol v oblasti verejného styku plniť svoje úlohy ako nástroj dorozumievania pre všetkých občanov na celom území štátu”. Napriek tomu v dôvodových správach sa oveľa viacej pozornosti a miesta venuje potrebe ochrany a starostlivosti o slovenčinu, ktorá sa vymedzuje “ako súčasť národného kultúrneho dedičstva” a tým je “prostriedkom zachovávanía kultúrnej rozmanitosti, výrazom osobitosti slovenského národa a plní nenahraditeľnú úlohu pri uchovávaní a posilňovaní národnej a kultúrnej identity”.

Z dôvodových správ k zákone o štátnom jazyku SR je teda zrejmé, že z uvedených dvoch funkcií jazyka predkladatelia považujú za dôležitejšiu práve národnoreprezentatívnu funkciu slovenského jazyka.

Symbolic Function of the Language in Slovakia's State Language Act

It is common knowledge that language is the primary means of communication. But language, at the same time, is the mother tongue of a community; consequently, it is a distinctive feature of a particular community or nation: it is its identifying mark. Language therefore, next to its communicative function, also has an identity symbolizing role. These two functions play a very important role in laws regulating language use. In my study I analyze this double role of language in the context of the Slovak State Language Act.

Keywords: Slovakia, State Language Act modification, communicative and symbolic function of language

81'246.3:81'255.4
81'246.3:347.78.034

V. Gilbert Edit

BÁBEL RENDÜLETLENÜL ROSKADOZÓ TORNYAI ALATT

Under the Steadily Crumbling Towers of Babel

A világ nyelvi sokszorosságából adódó nyelvi közvetítés szükségszerűsége és megoldhatatlansága, a többnyelvűséggel való élés kényszere együttlétezésünk alapvető feloldhatatlanságainak jegyében telik.

Az, hogy a nyelvi határon átlépve hogyan találkozunk a másikkal, alapvetően meghatározza kommunikációnk minőségét. Az optimálás megértés elérése antropológiai, gnoszeológiai képtelenség nyelvhatáron *innen* is: a személyt keretező, egyedi nyelvi-fogalmi-kontextuális szögesháló miatt. A kollektív nyelvhatáron *átlépők* kalandjai pedig az egyéni intenció átvihetlenségének látványosan hiperbolikus allegóriái. Az *átlépők* gyakran áthidalhatatlan, legalábbis jócskán problematikus helyzetekben találják magukat.

Kulcsszavak: kollektív nyelvhatár, műfordítás mint társalkotás, a nyelv mint hatalmi kérdés, többnyelvűség okozta gátak

A jóindulatú közelítés a világ sokszínűségét, egymást termékenyítő mivoltát látja meg a sok nyelv létében. A műfordítás mint társalkotás, a fordított irodalom által bővülő horizont – mindkét oldalon, a megértés részlegességének normalitása, a nyelvtanulás lehetősége és lehetőségessége, a lefordíthatatlan részek meta-beszéde egy műalkotásban, esetleg éppen az idegenség érzetének a megjelenítéseként arról szólnak, mintha nem lenne alapvető gond a soknyelvűséggel. Másfelől nézve a nyelvi kérdés azonban hatalmi kérdés, erővillogtatás – például a többségi állam felől a kisebbség felé; s a megértés részlegessége gyakran alávetett helyzetbe hozza egzisztenciálisan az adott nyelven nem beszélőt.

A – némi játékosságba, ismeretterjesztésbe, kulturális eseménybe oldott – tudományos élet két példáján mutatnám be, miként nem működnek tapasztalataim szerint a többnyelvűség okozta kommunikációs gátak elhordására tett erőfeszítések.

Egyik esettanulmányom azt példázza, hogy a létrehozók (egy mozaikszerűen többnyelvű kiadványsorozat szerkesztői) meghagyják a résztvevők több nyelvét, minthogy ez tárgyukkal, annak szellemiségével függ össze (játékos világirodalomtörténet), de megsokszorozzák (egy szöveget megjelenítenek több, de nem mindig ugyanazokon a nyelveken): így téve lehetővé, hogy a többnyelvű olvasó (hiszen feltételezhető, hogy anyanyelvén kívül minden potenciális olvasója bír még legalább egy másik nyelvet) több fejezetet is értsen, s ebből állítsa össze kihagyásosan az egészet, amely szintűgy mozaikszerű. Itt a koncepció logikusnak, védhetőnek

tűnik, a fogadtatás azonban bizonytalan: a befogadó (recenzens, külföldi partner, aki bekapcsolódhatna a hálózatba) nem meri vállalni a manifeszt részlegességet. A másik esetben szociálanropológiai hibája van magának a rendszernek, a produktumnak: egy nemzetközi kerekasztal körül vitázó szakemberek empátia- és toleranciahiánya, ami a fordítást alapvetően nehezíti, illetve finánciális: a feladathoz mérhető, kompetens tolmácsok elérhetetlensége és megfizethetlensége.

Többnyelvű szépirodalmi és tanulmánykötetek általában egy eredeti és általában egy célnyelvi fordítást tartalmaznak. Ha több nyelvi világot érint a téma, szinte mindig az angol a közös nyelv, amire áttéteik minden más nyelvű anyag. Ritkaságszámba megy az a hármasság is, amikor a kiindulási nyelv és az angol közé becsúsztatnak egy harmadikat, így hozván a világ maradék részének tudomására a közvetlenül két közösséget (pl. két regionális nyelv egymás közti kommunikációját) érintő aktust.

Tapasztalatilag nyilvánvaló a tudományos, kulturális és általános piacon az angol hegemoniája. Az viszont, hogy miként kapcsolódnak be egy témájában és a résztvevők identitása szerint is soknemzetiségű diskurzusba mind a jelenlévő nyelvek, illetve hogy kapjon lehetőséget más nagy nyelv is, ne csak az angol, áthághatatlan nehézségeket teremt. (Konferenciákon jó esetben rezümék járnak körbe néhány világnyelven, s ritka az a pragmatikus gyakorlat, amikor is a tanácskozáson a közös nyelvet veszik elő, ha az regionális. Inkább egy személy miatt is a többség tanult, nem saját nyelvét használják, pedig érdemes lenne inkább a többség anyanyelvét nem beszélő mellé suttogó tolmácsot ültetni.) Ha a kötet tárgya a világirodalom, melynek képviselői (a diskurzus megalkotói, a világirodalmárok) közt egyenrangú diskurzus folyik, a kiadvány szellemiségében is megnyilvánuló hierarchizálatlanság nem engedí, hogy csak a nagy nyelv(ek) játszhasanak szerepet.

Ennek a törekvésnek a jegyében íródik egy világirodalmi beszélgetés-sorozat, s ugyan magyarul tudók, többnyire magyarok hozták létre és ők is alkotják a magját, tárgyából adódóan ki akar nyílni a világra, és nem a másiktól kíván beszélni (egyféle nyelven), hanem a másikkal tenné ezt (*bahtyini szellemben*), ám úgy, hogy a mindenkori-aktuális harmadik se érezze kirekesztve magát. A periféria, a kis kultúra és nyelv dicsérete, emancipációja lenne ez, ami viszont (ideális, azaz irreális verziójában) kivihetetlen: e képlet szerint ad absurdum minden szöveget minden nyelvre le kellene fordítani.¹

Ehelyett az az elképzelés valósult meg egy kötet erejéig, hogy a magyar mellett mindenki egy regionális és egy világnyelven is közzétette publikációját. A polonista a lengyel mellé választott egy nagyobb nyelvet, az anglista az angol mellé egy kisebbet is – aszerint, hogy hova szeretné a leginkább eljuttatni szö-

¹ A perifériáról a centrum. Világirodalmi áramlás a 20. század középső évtizedeitől 3. (2005/2006) Szerk. V. Gilbert Edit, From Periphery to Centre. Pécs, 2006, 309 p. A Pro Pannonia Kiadói alapítvány és a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszékének közös kiadványa.

vegbeli üzenetét. Kompromisszumok azért köttettek: a választékot a kötet kiinduló nyelvi szolgáltatották. Sok szláv nyelv fordul elő így többszörösen, s a latin betűs világnyelvek is, legalább néhány fordítás erejéig, képviselve vannak.

A tipográfia és a nyelvi korrektség (pedig minden idegen nyelvű szöveget legalább egy, a fordítótól eltérő anyanyelvi kontrollszemély is átnézett) nagy gondot jelentett, s a végtermék természetesen nem hibátlan. A fordítóknak joguk volt belépni az interpretációs láncolatba, sőt feladatuk, megbízatásuk részeként szokásos feladatkörüknél tevékenyebben működhetek közre. A diskuszió logikája alapján felkérték-felhatalmazzák őket, hogy az irodalomtörténeti polilógust folytató szereplőkhöz kapcsolódva, az idegen nyelvre való átvitel során ők maguk sűrítsenek-tömörítsenek-rövidítsenek, s akár fűzzék hozzá észrevételeiket az addigiakhoz, jelezve a különvélemény megjelenését, annak helyeit szignálva. Részben éltek csak ezzel a jogukkal: inkább szómagyarázatra, nyelvi megoldásaik kommentálására használták e lehetőséget.

A reflexió joga (a minden hír egyben kommentár, a minden leírás, emlékezés, krónika = interpretáció gyakorlati, egzisztenciális tapasztalata) alapján tehették volna meg ezt a fordítók, ez az elv jelentette, teremtette meg a „fordítás” tág értelmű realizációjának legitimitását számukra, képezte széles értelmű tevékenységük koncepcionális hátterét. A fordítók többnyire a kötetbeli szerzőtársak, játszótársak közül kerültek ki. E kiegészítő, extra kapcsolódás által jobban megismerhették a másikat, s a projekt megszabta alapfeladatukat: az egymás szövegeihez való közelítést, az azokra teendő megjegyzések, kommentárok megszületését is elősegítette az, hogy fordították is, jegyzetelve, egymást. (A projekt koncepcionális háttere a következő: saját helyükről a hasonlóságok és különbségek felfedezése, a másik szempontjainak használata saját korpuszon – azaz tanulmányozott irodalmi anyagon –, annak alapján történő mérlegelése a „saját”, azaz az eredetileg tanulmányozott kultúrának.)

Mint előrebocsátottam, e kiadvány-sorozat s egy többnyelvű kerekasztal-beszélgetés tapasztalatáról számolok be ezúttal. Mindkettő dialógus, pontosabban „polilógus”: e projektek olyan személyek közt közvetítenének valamiféle módon, akiknek nincs egy közös nyelvük, s rokon témákról nyilatkoznak meg a maguk szempontjából, közelítve egymásra reflektáló válaszaikat.

A másik alkalom a szóbeli, azonnali nyelvi közvetítés megoldhatatlanságára világított rá.² Egy híres orosz író reprezentatív ittléte adta az alkalmat hat személy kerekasztal-beszélgetéséhez. A szervezők szándékai szerint a találkozó célja egyenrangú diskurzus a híres író (ő nem tudott magyarul), egy fiatal orosz nyelvész-kutató, egyben magyar-szlovák szakos műfordító, költő, egy könyves szakember: könyvkiadó, szerkesztő, rendezvényszervező, a moderátor (iroda-

² 1. esettanulmány: *Nyelvhatáron konferencia*, Budapest, 2009. tavasza: Ljudmila Ullickaja könyvfesztiválbeli díszvendégsége.

lomtörténész-műfordító, az író magyarországi felfedezője és első fordítója), egy kultúrdiplomata-irodalmár-antropológus és egy etnopszichiáter-író között. Két orosz és négy magyar beszélgetőtárs ülte tehát körbe az asztalt, a magyarok többsége ugyan értett oroszul, de magyarul kívánt megszólalni, amint a magyarul tudó orosz résztvevő is anyanyelvén.

A vázolt keretek közt kitüntetett és megoldhatatlan szerep jut a tolmácsoknak. A kérdéseket, a téma lehetséges csapásirányait ismerték előre természetesen, amint a résztvevők is, ám nem tudhatták sem ezek, sem amazok, mik lesznek a válaszok, merre ágazik el majd a beszélgetés. Hosszú, alapos, elmélyült előtanulmányokat igényelt volna a tolmácsok részéről megismerkedni a résztvevők szakirányú, témába vágó munkásságával. Elérhető szövegeikből következtethettek volna szókincsükre, várható fordulataikra, gondolatmenetükre. Ehhez kaptak is segítséget, de maguk ugyancsak könnyen találtak volna anyagot az Internet, a Google korában – ám nem érezték át ennek szükségességét, s nem sokat és nem elég mélyen búvárkodtak. Kezdő, tapasztalatlan voltuk is lehet a magyarázat erre, s az is, hogy nem tudták eléggé megfizetni őket – a rendezvény támogatás nélkül, egyetlen szponzorral jött létre, s a magas terembér elvitte az esetleges profi tolmácsok szerződtetésére fordítható összeget.

A szervező erőfeszítései ellenére a résztvevők is kevésbé tanulmányozták a kérdéseket s a forgatókönyvet, nem tették magukévá azt a szándékot, miszerint egyenrangúan, egymást kiegészítve, egymásra reflektálva, s egymásnak adva a szót beszélgetnek *fordíthatóan*: kultúrák közvetíthetőségéről, nemzetek, csoportok közti konfliktusok kultúra általi feloldhatóságának esélyeiről, mindannyian érintve lévén. Volt, aki azt hitte, a híres író kérdezzetik, más az ellenkezőjét: hogy korlátlanul előadhatja, amit akar, amivel foglalkozik. A tartalmi heterogenitás és a tárgyban őszintén megfogalmazódó nézetkülönbségek nem jelentettek gondot, izgalmassá, élővé, elevenné tették a diskurzust. Ám professzionális tolmácsoknak is komoly nehézséget okozott volna e helyzet nyelvi kezelése, azaz a váratlan szituációkat teremtő, előzetesen leadott szövegeket nélkülöző konferencia-kerekasztal-tolmácsolás. A résztvevők magukat képviselték, magukat adták, és többségükben nem voltak tekintettel mondandójuk tolmácsolhatóságára. Vehemensen, gyors beszéddel, elragadtatva, szenvedélyesen érveltek, szűkebb szakterületük példáival, hosszan maguknál tartva a szót, hiába hívták fel előzőleg a figyelmüket arra, hogy szünetekkel, tagoltan, a szakszókinccsel és a szakmai belterjességet (szakkifejezések, utalások) kerülve, közös művelt értelmiségi dimenzióban maradjanak. A tolmácsok nem vették a bátorságot ahhoz, hogy félbeszakítsák őket, s összefoglalóan, rövidítve, tömörítve, megszeppenve közvetítettek. Néhányan az asztal mögött ülők, tehát a beszélgetés szereplői közül magánbeszélgetésbe bonyolódtak, amíg a nyílt diszkusszió folyt. Azzal párhuzamosan, egyúttal elvonva a (követő) tolmácsolástól az érintett személyt, akinek a fordítás szólt.

A tolmácsok pedig nemcsak fordítottak, hanem részlegesen, kénytelen-kelletlen interpretáltak. Ez utóbbi a beszélgetés tartalmának a továbbgördülését is szolgálta, eszerint a tolmácsok (jóindulatú közelítésben) nem alárendelt, hanem tevékeny résztvevői voltak a diszkusszióknak. E tevékeny részvétel, a reflexió joga (a minden hír, kommentár egzisztenciális tapasztalata alapján), mint fent jeleztem, a másik projektben működő fordítók feladata, megbízatásuk része is volt, ahol is őket arra kérték fel, hogy a diszkusszió logikája alapján az irodalomtörténeti polilógust folytató szereplőkhöz kapcsolódva az idegen nyelvre való áttétel során ők maguk rövidítsenek, illetve fűzzék hozzá észrevételeiket az addigiakhoz, jelezve a különvélemény megjelenését, annak helyeit szignálva. A jelen helyzetben a kényszer, a sűrű atmoszféra hozta a rövidített, egy-egy vonulatra, gondolati irányra kiélesített közvetítést, ami talán törvényszerű volt, mégsem szerencsés. Ha a tolmács egyben beszélgetőtárs, de ha csak kérdező is (ez történt egy másik orosz író, A. M. itt-tartózkodásakor), s kisebb körben kell közvetíteni a beszélgetést, a kétszemélyes beszélgetés egyik szereplője, a tolmács-beszélgetőtárs beleszólhatja saját szempontjait-kételeyeit-korrektúráit a dialógusba, vitázhat, reflektálhat, visszakérdezhet, ha nem ért valamit, ha akár egy szót nem ismer vagy nem ismer fel, akár egy gondolatmenetet nem érzékel tisztán, vagy akár tartalmi vitája van, hiszen ez is része szerepeinek. Nagyobb és protokolláris körben kevésbé tehető meg az, hogy a tolmács visszakérdez, megállít, pontosítat, saját nyelvi értését segítő, azt megerősítő. A tolmács rendkívül kényes, szorongatott helyzetben, a nyilvános megmértetés poklában van, kíméletlen reflektorfényben. Legfőképpen azért, mert közönsége egy része ugyancsak érti az idegen nyelvet, s az az illúziója, hogy „jobban is érti” a tolmácsolandó szöveget, hogy ő maga színvonalasabban oldaná meg. Gyakran ki is fejezi elégedetlenségét, méltatlankodását. Azonban az is biztos, hogy egyikük sem állna ki, nem lenne a tolmács helyében. Lélekjelenlét kérdése tehát a tolmácsolás, a nem értett helyek kitöltése, helyettesítése valamivel, s annak a lelki tehernek, amit e fogyatékos – és a kíméletlen közönség reakciójának – elviselése jelent. Az elemzett kerekasztal résztvevői körében gyorsan változott a helyzet, a sebesség, a kommunikációs miliő sajátosságai nem engedték, nem tették lehetővé a visszakérdezést. Fordítottak a tolmácsok, ahogy tudtak, alkalomról alkalomra bizonyára sokat fejlődnek, ám nem élesben kellene gyakorolniuk, edződniük, pedig valószínűleg ez lendít rajtuk a legtöbbet. Az is lehet, hogy a tolmácsolás praktikus körülményeinek, ontológiájának ismerete, állandó tényezői ennél megengedőbb interpretációját is lehetővé teszi a hasonló „kudarcnak”, mert tudomásul veszi a tökéletesség kivitelezhetetlenségét, s belenyugszik a törvényszerű töredékességbe, mert számol a realitással: fontos cél így valósulhat meg kis pénzből, szűkös keretek közt, s tud a „profik” számára is feloldhatatlan helyzetekről éles bevetéskor, a váratlan, az ismeretlen szövegrész-szel szembeni kiszolgáltatottságról.

Egy még inkább protokolláris alkalom, egy híres orosz író, J. J. kitüntetése és díszbeszédének tolmácsolása ennél is élesebben reprezentálta a pontos fordítás megoldhatatlanságát. A praktikus tényezők, a műsor, a résztvevők, a szervezés utolsó pillanatig változó konstellációi nem engedték a tolmácsot a híres orosz író közelébe, s ennek köszönhetően élesben, előzetes egyeztetés nélkül folyt a díszdoktor válaszána tolmácsolása. A hallgatóság nagyobbként érdekeltekből, érintettekből: ruszistákból, orosztanárokból, a helyi orosz kolónia tagjaiból állt, amint a kerekasztal hallgatósága is, így információ egyik közönség számára sem veszett el, ám a fordítási pontatlanságok is szembeszökőbbek az „értők” számára.

A körülmények és a pénzzúke alapvető gátjai annak, hogy „profibb”, kielégítőbb nyelvi közvetítés valósuljon meg az ilyen esetekben, a szóbeli tolmácsolás alkalmain. Mérhetetlen pénz (idő, energia, figyelem-koncentráció) kívántatik meg ahhoz, hogy egy fent vázolt helyzetre „felkészüljön” a tolmács, kapcsolatba lépjen a majdani beszélgetőkkel, tanulmányozza, vagyis kitalálja, vizionálja virtuális, potenciális mondanivalójukat. A felkerő (szervező) felelőssége nagy, és anyagi lehetőségek szúkében nem várhatja el reálisán munkatársától, a tolmácsától, hogy mindezeket elvégezze. Az írásos soknyelvűség (ld. első esettanulmány) időbeli dimenziója lehetővé tenné a nagyobb pontosságot, kompetenciát, hiszen elvileg megkereshető a kielégítő nyelvi megoldás, nem is ezzel van a gond. A koncepcionális rés, az üresen hagyott sáv készítette hátrahökölésre a megcélzott befogadót. Ott sem érte el egyelőre tehát a projekt célját, azt, hogy a kötet, a vállalkozás eljusson a bármilyen nyelve(ke)n beszélőkhöz, a külföldi recenzenseken át a különböző országokba. A potenciális recenzensek ugyanis megrettennek attól, hogy egy nyelvileg nem teljesen értett könyvről tudósítsanak. A gyakorlat azt tanúsítja, hogy hártják a megértés részlegességének konceptusát, azaz, hogy a számukra megnyíló szegmensekből állítsák össze a recenzíót, s éppen ezt: a részlegességet, a mozaikszerűséget tegyék mondanójuk, üzenetük, olvasatuk középpontjába. Nem merik vállalni, hogy pl. az orosz és német részeket értik, a többbit nem, vagy hogy az angolt és a lengyelt igen, a többbit nem, s mégis az egészről, az *éppen ilyen, kinek hogy összeálló* egészről beszéljenek.

A részlegességen alapuló közvetítés egyéni és társaslélektani, interperszonális és interkulturális akadályokba ütközik. A kerekasztalon a tartalmi sűrűség, a nézetek, koncepciók erős ütközése és a vita eredendő feszültségi szintje normális, vállalható tényező és minőség, sajátosság – egynyelvűség esetén. A többnyelvűség viszont fegyelmezettebb, absztraktabb, átgondoltabb részvételt igényelt volna a vitázó felek részéről, amire ők nem mindannyian voltak képesek, s leginkább saját elképzeléseik maradéktalan, indulati, intellektuális artikulálására törekedtek. Az egyéni és kulturális különbözőség kultúrsokk-szerű jelenséghez is vezetett: a feszültséget hordozó, kényes téma kendőzetlen, őszinte, egyenes artikulálásából adódó érzelmi érintettséget. A kiadvány tükrözi és megvalósítja

az alapján álló elgondolást, ám kommunikatív funkciója kevésbé érvényesül. A részlegesség nyelvi vállalása tehát hatásában és hívó attitűdjében nem éri el a célját. A reflektálás-kapcsolódás hiányában arra kell gondolnunk: nem teljesül talán irreleváns az a vágy, hogy a nyelvi pluralitás megjelenítéséből adódó részleges értés kommunikálódjék. A mindent vagy semmit elve működik, de öncélúan: mindent érteni akarok, de akkor a számomra érthető nyelven érjem el a tartalmakat, a másik nyelve vagy nyelvi közvetítő attitűdje, illetve az én tartalmaim sokfelé közvetíthetősége érdekében azonban nem teszek erőfeszítést.

E nyitott, bátor, a többnyelvűség létét tudomásul vevő és azzal bánó vállalkozások eredménye más-másképpen részleges. Ha nem is kudarcos, ám igen tanulságos kísérletek, levonható, kikristályosodott tanulság híján még. A közvetítéshez szükséges kiegészítő, együttműködő, partneri, segítő jelenlét híján sem a kerekasztal nem kerekedhetett ki – önmérsékletből volt deficit egyeseknél, s a váratlan tartalmak-fordulatok tolmácsolása extra nehéz –, sem a kiadvány nem működik: a nyelvi értett és nem vagy nem optimálisan értett mező közti szakadék nagyívú, nagylelkű kognitív áthidalása helyett más zajlik: megtorpan a befogadás.

Szóljon a világ az én nyelve(imen)men, különben nem jut el hozzám (?).

Под постоянно рухнувшими на нас башнями Бабеля

Мой тезис о том, что в международной научной среде, нп.

(А) в общении друг с другом через многоязычные научные издания и

(Б) при свободных интердисциплинарных научных дискуссиях перед аудиторией (круглый стол) успешного, удовлетворительного, оптимального решения самой многоязычной ситуации: чувства понимания, оптимальной коммуникации не создается.

Этого не существует, не может быть, потому что

– (Б) подготовка к неожиданным, спонтанным ситуациям невозможна, требует чрезвычайно опытных и интеллигентных переводчиков, много времени от них и огромных денег от организатора (чтобы заплатить за то, чтобы переводчики углубились заранее во все слои, с тем, чтобы познакомиться с работами действующих лиц, угадали, что от них можно ждать.)

– (А) Хотя по создателям литературоведческого журнала (компаративисты размышляют и всупают в диалог друг с другом письменно о своей литературе и о литературе других не на одном языке, не на каком-то *lingua franca*) идея-концепция, что их статьи переведены на один (любой) большой и на один (любой) маленький язык с целью включить международного читателя в дискурс и расширить круг собеседников с иностранцами, теоретически не ошибочна и оказывается выполнимой в игривой форме, но пока все еще неосуществима: потенциальные читатели и собеседники боятся нецельности понимания, недопонимания (понимают не все тексты, ведь они появились на множестве языков, частью которых они не владеют) и не включаются в дискурс.

Вывод: пока не появится эмпатии, солидарности и храбрости со стороны членов коммуникационного круга в сторону другого:

(А) в случае круглого стола в сторону собеседника, модератора и в первую очередь: переводчика, чтобы члены стола ограничились собой, избегали специальной лексики и теорий

(Б) и не будет больше храбрости в иноязычных партнерах, историков литературы и читателей включиться в разговор о мировой культуре, где не каждый текст доступен (из-за нехватки каждого языка) для них, храбрых акций на выше упомянутых культурных, научных фронтах не могут осуществиться удовлетворительно. Надо было бы смириться с фактом нецельности передачи мыслей и нецельности понимания целого, по предложениям герменевтики, принять частность понимания, не отвергая заодно всего коммуникативного акта.

Under the Steadily Crumbling Towers of Babel

The necessity and insolvability of linguistic mediation and the compulsion to live with multilingualism are rooted in the linguistic multitudinousness of the world and bear the marks of the fundamental irresolvability of our coexistence. How we are going to meet the other person once we have crossed the language barrier/border essentially determines the quality of our communication. Optimal understanding in the anthropological and gnoseological sense is impossible even on *this side* of the language boundary owing to the linguistic, conceptual and contextual barbed wire fence which surrounds each individual. The adventures of those who *cross over* the collective language barrier/border are spectacular hyperbolic allegories of the impossibility of conveying individual intentions. Those who do cross over, often find themselves in insurmountable, or at least, very problematic situations.

Keywords: collective language boundary, translation (of literary works) as co-production, language as an issue of power, barriers caused by multilingualism

811.511.141: 821.511.141 Kazinczy
811.511.141:81'373.43

Cseh Márta

KÜLÖNÖS SZAVAK KAZINCZY FERENC MŰVEIBEN*

Curious Words in Ferencz Kazinczy's Works

A nyelv változó rendszer; ez a tény a szavak használatának morfológiai és szemantikai vonatkozásait is érintheti. Dolgozatában a szerző ráirányítja a figyelmet néhány olyan szóra, szókapcsolatra, amelyek Kazinczy Ferenc írásaiban a mai olvasó számára megnehezíthetik a szöveg befogadását.

Kulcsszavak: ángoly, átszáll, atyafi, baj, bardana, borág, cseléd, ez, guillotín, ha, habzó, ír, kancellista, kerek, lajbli, lebel, lelép, lexikon, lovancoskodás, nyomtató, orrán hurcol, összezsugolódott, patvarista, redő, sikamva, sing, sinkó, stabális, szög, szerelem, szőrfátyol

Kazinczy Ferenc verseit, prózáját, leveleit olvasva lépten-nyomon különös szavakkal találkozunk. Ezeknek a szavaknak a különössége nagyrészt azzal függ össze, hogy abban az időben, amikor a szövegek létrejöttek, nyelvünk – szókinccse, nyelvtani rendszere – egyes vonásaiban eltért a maitól. Másrészt pedig: az élet, a valóság, melyekre ezek a nyelvi jelenségek vonatkoznak, változott e szövegek keletkezése óta. Ilyen értelemben tehát esetükben – ahogy a lexikológia mondja – régiességekről, archaizmusokról van szó.

Az alább következő néhány szövegszó – ha a kortárs olvasókra gondolunk – bizonyára nem szorult eleve magyarázgatásra, értelmezésre. Hisz ezek a szavak, szóalakok a korabeli nyelvhasználat megszokott elemei voltak, lehetnek – egy-két nyelvújítási neologizmustól eltekintve. A mai olvasó számára azonban már – irodalmi-irodalomtörténeti, nyelvi-grammatikai ismereteinek „mélységétől” függően – többé-kevésbé „különösek”, illetve különösek lehetnek.

*

ángoly 'angol'

„A nélkül, hogy arra kértem, más nap hozzám küldé nyelvmesterét, kitől ő [Consiliarius H(ajnóczy) József, gróf Széchenyi Secretariususa] hat hét alatt tanulta meg az ángoly nyelvet.” (Pályám emlékezete)

Az *ángoly*-t a nyelvújítók formálták át a ma is használatos *angol*-ra. Ezt az alakot már Kazinczynál is megtaláljuk, pl. a Gróf Széchenyi Istvánhoz című versében: „szép / *Kancáid* közé angol mént eresztesz”. Ugyanebben a versben

leírja az *anglomaniád* (= anglomániád) szót is, amelyben előtagként az újonnan létrehozott *angol* szó ismerhető fel, hangzóhiányos tőváltozatában.

átszáll 'átköltözik, áttelepül'

„Nagyatyám Bossányi Ferencz (fia a Nyitrából Biharba átszállott Ferencznek és Péchy Zsófiának)” (Pályám emlékezete)

A sok jelentésű *száll* igét ebben az értelemben már nem használjuk a köznyelvben, viszont a *szállás*, *szálloda* származékok őrzik ma is ezt a mára elavult jelentését.

atyafi 'rokon'

„Hitvese kóji Comáromy Juliana (leánya György, békési vice-ispánnak és Rhédei Julianának, Otományból, Biharban), tiszteletes mint nő, anya, házaszszony, atyafi, szomszéd.” (Pályám emlékezete)

Furcsállható, hogy ezt a *-fi* utótagú összetélt Kazinczy egy nővel, a nagyanyjával kapcsolatban használja. Hisz a hasonló szerkezetű összetett szavakat akkor is, ma is főleg férfiakra vonatkoztatja nyelvünk: *hadfi*, *honfi*, *úrfi*, s velük párhuzamban van/volt *honleány*, *úrleány* stb. Mai *rokon* szavunk szemantikai szerkezete éppúgy nem veszi tekintetbe a nemek szerinti megosztottságot e tekintetben, mint ahogy az *atyafi*-é sem az idézett szövegrészletben.

fusd a bajt

„Fusd a bajt, valamint akarod, megmarkol erősen, / És ha magad gyáván elveted, összetapos. / Küzdj vele férfiasan, s alacsony panaszokra ne süllyedj: / Elszégyenli magát, s megbukik a nagy előtt. (Férfilelek)

Napjainkban ritkán kapcsolódik tárgy a *fut* igéhez; inkább a baj *elől* fut az, aki szeretné elkerülni. Ebben az epigrammában egyébként a *baj* főnévnek a 'bajvívás' jelentése is érződik a 'gond, nehézség' jelentéstartalommal párhuzamosan. A nyelvújítás idején új jelentéssel gazdagodott ez a főnevünk, s használatossá vált 'betegség' jelentésben: *gyomorhaj*, *epehaj*, *szívhaj* stb.

bardana 'közönséges bojtorján (Arctium lappa)'

„A szerencsétlen ember bardanalevet itata velem minden ok nélkül, s az még jobban elgyengített.” (Fogságom naplója)

A TESZ szerint *bojtorján* szavunk ótörök eredetű. Itt felsorolt népi alakváltozatai közül némelyek alaki hasonlóságot mutatnak a *bardaná*-val, de velem nem azonosak. A fenti idézetben a *bardana* a *bardanalé* tárgyraggal toldalékolt összetett szó előtagjaként jelenik meg.

borág 'szőlővessző, venyige'

„Borág köríti mostan homlokom” (A szonett múzsája)

A NyÚSz 1. kiadásában mint Kazinczy által ajánlott szó szerepel a *borág*. A nyelv nem fogadta be.

cseléd 'férficseléd'

„*Akkor a két véget megköték nyakcsigáján, s vége vala a mennydörgéseknek, a cseléd letörlé arcáról a csepegő verejtéket, s ment örvendve, hogy a szörnyű munkán átesék.*” (Pályám emlékezete)

A *cseléd* szót itt elsődleges, ma már régiesnek számító jelentésében használja Kazinczy. Vö. ÉKsz.

ez 'ő'

„*A szoba egyik végében ő, a másikban inasa vagy patvaristája megállottak, s ő es ez kivonák a fátyolt annak szélességében.*” (Pályám emlékezete)

guillotine 'nyaktiló'

„*Kereste a veszedelmeket, míg a guillotint Párisban véget vete lovancoskodásainak.*” (Pályám emlékezete)

Mint a NyÚSz 2. kiadásából tudhatjuk, a *guillotin* magyarítására Krecskay Imre használta először a *nyaktiló* szót 1809-ben. (A NyÚSz 1. kiadásában még „Helmecky 1834” szerepel ösforrásként.) Kazinczynál *nyakgyalú*ként megjelenik a magyarított megfelelő (Pandekt 5 : 13), de nyilván ismerte *nyakbárd*, *nyaktiló* szavakat is. Az idézett mondatában mégis az eredeti, az idegen szó szerepel, mintegy jeleként annak, hogy távolról sem volt purista.

ha 'vajon'

„*Nyelve Homérnak / S Virgilnek, ha találtok-e mást Európa határin, / Mely szent lantotokat ily zengve követné?*” (A mi nyelvünk)

A *ha* szónak ez a kérdőszói, határozószói használata mára már kiavult a nyelvből. Viszont már a nyelvújítás idején megvolt a ma is szokványos kötőszói szerepben. Pl.: „*fut, ha kell*” (A mi nyelvünk)

habzó 'habozó, bizonytalankodó'

„*Készületlen minden: lexikonunk szűk, szegény; grammatikánk habzó, hiányos...*” (Levél Kis Jánosnak)

A *habozik* ige -ó képzős igeneve itt azonos alakú a *hab* főnévből létrehozott *habzik* ige -ó képzős melléknévi igenevével. Nyelvünk ma éles különbséget tesz a két alak között: a *habozik* igező egyalakú tőként használatos.

író 'írnök, titkár'

„*Mit nem szenvedé inasa vagy írója minden reggel, midőn felöltözteték!*” (Pályám emlékezete)

Mai jelentésében is használja azonban az *író* szót Kazinczy: „»mi magunk, *írók* és olvasók, készületlenek vagyunk« (Levél Kis Jánosnak), de gyakoribb, hogy *litterátor*-nak nevezi az író, irodalmárt, pl.: „Az egész esztendőbéli munka 3 kötetet s egy kötet négy darabot foglal magában s minden kötetnek elején egy homloklevél s valamely nagyunknak vagy *litterátorunknak* képe...” (Orpheus)

kancellista 'írnok, irodai alkalmazott'

„*Megbecsülhetetlen Barátom! / Kimondjam-e, mi érte Júliádat? [...] Régen kancellistám kezében vagyok, ő írja le, hogy Pestre küldhessem pro revisione, s nemsokára kész lesz véle.*” (Levél Aranka Györgyhöz)

kerek

„...*menni kell, de csak / Mint báblován a gyermek, mint az eb, / Süttet forgatva a konyha kerekében.*” (Gróf Széchenyi Istvánhoz)

Kerek szavunk valamikori főnévi jelentésartalma mutatkozik meg ebben a szókapcsolatban. A mai nyelv már csak a *föld kerekén* birtokos jelzős szerkezetben ismeri.

lajbli, lájbli 'mellény'

„*Lajblija soha sem volt...*” (Pályám emlékezete); „*A lájbli és kalap neki az volt, a mi mostani öregeinknek a csikos pantalonok.*” (Uo.)

A *lajbi* (régies, népies hangulatú szóként) mai szókészletünkben is jelen van. A nyelvújítóknak köszönhetően köznyelvi megfelelője a *mellény*. Ruzsiczky Éva a következőket írja e szinonimákról: „a *mellény* szót a NYÚSz Egyfelől 'lajbi', 'pruszlik' értelemben adatolja (Barczafalvi 1815), másfelől a *gilet* megfelelőjeként veszi számba (Kunoss 1835). Ez esetben tehát a magyar megfelelő elmosódottabb, általánosabb jelentésű szinonimaként társult olyan idegen szavak mellé, amelyek külön-külön egy-egy sajátos mellényfajtát jelölnek” (Köz- és irodalmi nyelvi szókészletünk szemantikai szerkezetének átrétegződése a nyelvújítás idején).

leb, lebel 'aura'

„*ajakán mély bánat leble sohajtoz*” (A mi nyelvünk)

Szily Kálmán szótáraiban az idevágó adatok: „Leb, Baróti Szabó Dávid” (NyÚSz 1.) és „Lebel, Peretsenyi Nagy László 1820 (Ovid. Enyelg.) »Lebel: aura szép szó; az ilyenek és más régiek mindenütt fűszerszámozzák ezen fordítást, mert más magyarul jól beszélni; más tudósan írni; fejteni.«”

lelép

„...*áldják majd emlékezetünket, mint mi azokét, akik innen már leléptenek.*” (Levél Kis Jánosnak)

Napjainkban kialakult e szavunknak – valószínűleg az argóból átvett – ’megszökik, lelécel’ jelentése az eredeti, konkrét, elsődleges ’eltávozik’ jelentés mellett. Kazinczy az idézett mondatban, természetesen, ez utóbbihoz köthetően, ’befejezi ténykedését, eltávozik (az élők sorából)’ jelentésben él vele. A mai olvasó számára szokatlanul hosszú igei személyrag áll a szóalak végén: *-enek*, a ma szokásos *-ek* helyett.

lexikon ’szókincs, szókészlet; szótár’

„*Készületlen minden: lexikonunk szűk, szegény...*” (Levél Kis Jánosnak)

Szó, szótár, szótáros szavaink nyelvújítási szavak, I. NyÚSz Az újonnan keletkezett *szó* lexéma rendkívüli életképességét mutatja, hogy roppant gyorsan gazdag szócsalád alakult ki körülötte származékokból, összetételekből.

lovancoskodás

„*Kereste a veszedelmeket, míg a guillotin Párisban véget vete lovancoskodásainak.*” (Pályám emlékezete)

A *Pályám emlékezete* azon kiadásában, amelyet tanulmányozgattam e dolgozat készítése közben, azon az oldalon, ahol az idézett mondat olvasható, a lap alján, lábjegyzetben ez áll, utalva a *lovancoskodásának* szóra: „Kalandvágynak; új szó, mely azonban nem jutott a közhasználatba.” Szily Kálmán pedig szómagyarázattal is szolgál: „Lovancz, Dugonics 1787 (Etelka, 63. l.) ’lovas katona’ „a’ Régiéknél”, „nem különben a’ Lábás Katonákat *Labanczoknak* mondották”. „Az így koholt *lovancz* szóval Kazinczy is élt (I. *bódor* alatt), s CzF., szintűgy Ball. még 1872-ben is fölvette a TeljSz.-ba, de 1890-ben már elhagyta.”

nyomtató ’nyomda, nyomdász’

„*Nincsenek nyomtatóink, nincsenek könyvtárosaink, könyveinket csak az írók olvassák; bennünket gátol minden, nem segél.*” (Levél Kis Jánosnak)

A NyÚSz-ban a következőket találjuk a *Nyomda* címszó alatt: „(Bugát 1830) Kórtudományi műszó, ’typus’ [...] A *nyomda* mai értelmét a Törv. Szt. 1843. évi kiadásában találom először; ugyanitt *nyomdár*: typographus. – Irhóczy Kovách Lajosnál 1846 (Tiszti Szt.): egyetemi *könyvnyomda* és typographus már *nyomdász*. – *Könyomda* Honderú 1843 (2 : 32); *nyomdászat* (Fog. 1848).” A NyÚSz 2. kiadásában pedig már címszó a *nyomtatvány* is; „Baróti Szabó Dávid 1786 (Verskoszorú 149).”

orrukon hurcolták a vak népet

A *vallástalan* című versben található szólás mai megfelelője az *orránál fogva vezet* lehetne.

összezsugolódott 'összehajtogatott (?)'

„*Most ő megfogván baljába a fátyol végét, s túl azon jobbjá második és harmadik ujjai közé, hol a felkötést kezdeni akará, hogy az összezsugolódott fátyol redőket ne kapjon, elkezdé a kerengést a helyéből ki nem mozduló cseléd felé, s mindaddig kerenge, míg az inához ért.*” (Pályám emlékezete)

A NyÚSz-ban nincs ilyen szó, csak a 2. kiadásban egy hasonló, amelyet Széchenyihez köt a szótár: *összezsugorolni* (1831, Vil. 36).

patvarista 'joggyakornok'

„*A szoba egyik végében ő, a másikban inasa vagy patvaristája megállottak, s ő és ez kivonák a fátyolt annak szélességében.*” (Pályám emlékezete)

redő 'ránc, gyűrődés'

„...*hogy az összezsugolódott fátyol redőket ne kapjon...*”

A *redő*, *redőzni* megtalálható Szilynél, a következő adatokkal: Baróti Szabó Dávid 1792 (KisdSzt.); továbbá *öszveredőlt*: Kazinczy 1812 (Lev. 10 : 257); *redőzet*: Kunoss 1834; *redőny*: Szemere. (NyÚSz. 1.) A 2. kiadásban pedig: „*Redő*, Adami Mihálynál 1763 (Sprachkunst), itt am. »Halter«. – *Redőzet* Széchenyi 1830 (Hitel 183) »Erőltetett vizsgálat redőzeti s tudomány benyomási a homlokon.«”

sikamva

„*Dörg ő s nem csikorog; fut, ha kell, mint férfi fut a cél / Nem tört pályáján: de szaladva, szökelve, sikamva.*” (A mi nyelvünk)

A NyÚSz szerint a *sikamlat* szót Kazinczy írta le 1815-ben. Ez valószínűleg ugyanannak a *sikamlik* igének a főnévi származéka, mint amelyhez a *sikamva* határozó igenév kötődik.

sing 'régi hossz mérték'

„*Nyakkendője fekete szőrfátyol vala, az akkori szokás szerint, s közel három vagy épen négy singnyi.*” (Pályám emlékezete)

sinkó 'alacsony kalpag'

„*Fekete kordovány csizmája egész térdig ért és mindig arany zsinórral, mindig sarkantyúsan; télben, nyárban fején egy sinkónak csúfolt alacsony kalpag nyusztból, mint mentéje prémje; csak a legforóbb nyári napokon háromszögű kalap.*” (Pályám emlékezete)

stabális 'törzskari, vezérkari'

„*Egy festőnél töltém időmet, egy szálás, piros stabális tisztet láték belépni hozzánk, oly fehérre őszült hajjal mint kabátja.*” (Pályám emlékezete)

A *stáb* főnévből képzett melléknév.

szög (fürtök, haj) 'barna'

„Termete szálas, karcsú; sas orra, haja egykor szög, most az utolsó szálig fehér, szemei kékek, hangja igen éles, igen tiszta.” (Pályám emlékezete) „Honom, Ausonia narancsgallyával / Körülövedzve főm szög fürtjeit, / Úgy járom én a dal lejtéseit...” (A szonett műzsája)

szerelem 'szeretett személy'

„Szerelme, s büszke dísze nemzetünknek!” (Gróf Széchenyi Istvánhoz)

Mai megszokott jelentésében is használja e szót Kazinczy *A mi nyelvünk* című versében: „S mint te, olasz s lengyel, hévvel dörgelli szerelmét.”

szőrfátyol 'gyapjúsál, nyakkendő'

„Nyakkendője fekete szőrfátyol vala...” (Pályám emlékezete)

A szőrfátyol szó előtagja, a szőr- itt 'gyapjú' jelentésben áll; a CzF. jegyzi ezt a jelentést, tehát a 19. században még közkeletű lehetett.

*

A nyelv folyamatosan változó rendszer. Változásaival akkor kerülünk szembe érzékelhetően, ha régebbi szövegek olvasásába kezdünk. Furcsa szavak, szóalakok, szerkezetek vonják magukra figyelmünket, s irányítják arra, hogy alak és jelentés egysége a nyelvi jelben – bár szükséges a megértéshez – korántsem állandó is egyben. S egyúttal arra is, hogy izgalmas és gyönyörűsége lehet „felfejteni” egy szöveg értelmét azáltal, hogy megvizsgáljuk ezt a változékonyságot.

Ezúttal ez történt Kazinczy néhány szavával, s csupán csak néhány jelentés szerinti, ill. fogalmi archaizmus esetében. A formai archaizmusokról szinte szó sem esett, pedig belőlük van a széphalmi mester műveiben a legtöbb.

Curious Words in Ferenc Kazinczy's Works

Language is a changing system; this fact can affect the morphological and semantic aspects of the use of words, too. The author of this paper wishes to draw attention to several words or phrases which make the reception of texts in Ferenc Kazinczy's writings difficult for the present-day reader.

Keywords: ángoly, átszáll, atyafi, baj, bardana, borág, cseléd, ez, guillotín, ha, habzó, író, kancellista, kerek, lajblí, lebel, lelép, lexikon, lovancoskodás, nyomtató, orrán hurcol, összezsugulódott, patvarista, redő, sikamva, sing, sinkó, stabális, szög, szerelem, szőrfátyol

* Előadás formájában elhangzott az újvidéki Magyar Tanszék által 2009. XI. 17-18-áig megrendezett Egyetemi Nyelvészeti Napokon

Bence Erika

MŰVÉSZETESZMÉNY ÉS IRODALOMÉRTÉS KAZINCZY FERENC *TÖVISEK ÉS VIRÁGOK* CÍMŰ KÖTETÉBEN*

Art Ideals and Understanding of Literature in the Volume Tövisék és virágok (Thorns and Flowers) by Ferenc Kazinczy

A szaktudomány korszakváltó eseményként jelöli meg Kazinczy Ferenc *Tövisék és virágok* (1811) című kötetének megjelenését mind a szerzői opusban, mind a magyar irodalom alakulástörténetében.

E dolgozat célja azoknak a momentumoknak a feltárása és értelmezése Kazinczy költői és irodalomszervezői/értelmezői tevékenységében, amelyek a meglévő művészeti és irodalmi paradigmák elmozdulásához, az eszmények újraalkotásához és -írásához vezettek.

A *Tövisék és virágok* különösen fontos és érdekes vonása az, miként a lírai én egyfajta objektív értelmezői szerepbe helyeződve alkot esztétikai értékskálát: a kanonizáló tudós tekintély szólal meg a költészet formái révén; egyszerre teremt újat és bont le hivatalos, aktuális kánonokat (pl. Himfy-értelmezés) – s teszi mindezt a líra nyelvén.

Kulcsszavak: paradigmaváltó tett, kollektívum és individuum, áldozat, Grácia-kultusz, Szent Haza, mérték, kánonok

A TÖRÉSVONAL

A *Tövisék és virágok* 1811-es megjelenése irodalmunk első „látványos” paradigmaváltó eseménye. Az epigrammagyűjtemény természetesen nem az első irodalmi mű, amely megkérdőjelezte az aktuális nyelvi és irodalmi ízlést a magyar irodalom jelölt évig terjedő alakulástörténetében; sőt, az adott korszakban sem; ugyanakkor váratlan és addig ritkán, vagy egyáltalán nem tapasztalt jelenség a kortárs befogadói struktúrák reakciójának azonnalisága és erőteljessége, s hogy egy irodalmi mű az eseményeknek ilyen horderejű láncolatát indíthatja el. Nemcsak egy későbbi kor rálátási távlata teszi felismerhetővé a korszak irodalmában támadt alakulástörténeti törésvonalat – miként történt ez Bessenyei György, Kármán József, illetve majd Katona József esetében is –, hanem a célzott és kifogásolt nyelvi-irodalmi elv és irány képviselői reagálnak azonnal, tehát érzékelik és regisztrálják az addig működő és ezáltal írói ténykedésüknek legitimációt biztosító nyelvi elképzelések és irodalmi folyamatok terén történt elmozdulásokat.

A Kazinczy-kötet megjelenése egyszerre igazolja és módosítja történeti gondolkodásunknak azokat a szegmenseit és kitételeit, amelyek az egyes írók/

alkotók (pl. Bessenyei) felléptéhez kapcsolt korszakváltás-magyarázatokkal ellentétben a belső alakulástörténeti mozzanatok kizárólagos irodalomformáló erejéről alkotnak véleményt. A *Tövissek és virágok* kontextusában egyidőben és egyszerre valósult meg mindkét történés. Igaz ugyan, hogy a törést egyetlen mű megjelenése hozta létre, ugyanakkor az is, miszerint megjelenését a nyelvi-irodalmi mozgások sorozata előzte meg: így a vonatkozó kutatások¹ a nyelvkérdés időszerűvé válását sok évtizeddel korábbra, a XVIII. század közepére helyezik. De: 1811 előtt már lezajlottak a Csokonai-opus körüli viták, a Révai–Verseghy-polémia, megjelent a *Tübingai pályairat*, és a *Himfyről* szóló bírálat.

KOLLEKTÍV ÉLMÉNY – INDIVIDUÁLIS SZABADSÁG

A *Tövissek és virágok* vonzatkörében kibontakozott ízléspolitikai változatos motívumrendszerre épül és különböző értékrendeknek felel meg, ugyanakkor két, antinómaként működő kulcsfogalom-pár köré épül minden eseménye: a kollektívumélmény és az individuum szabadsága között feszülő ellentét figyelhető meg minden szintjén és kérdésében a vitának.

Érdekes e szempontból megvizsgálni azt, Kazinczy maga mely tájékozódási pontok felől érkezve, milyen élmények birtokában lép fel az ízlés megreformálásának, s az irodalmi paradigmák megváltoztatásának igényével. Ismeretes, hogy a korábban szentimentális irodalmi beszédmódok által megnyilatkozó, e stílusirányzat és világnézet szellemében megszólaló író a börtönben megváltozik, ízlése klasszicista elvek szerint formálódik át; a klasszista stíluseszmény követőjévé válik. Tehát mind társadalmi, mind művészi élményei és tájékozottsága kollektív jelentéseknek rendelődik alá. A forradalom, az összeesküvés (esetében a magyar jakobinus mozgalom, illetve a Martinovics-szövetkezés), majd a napóleoni háborúk is „tömegélmények”, miként – s ezt Virág Benedekkel való levelezéséből tudjuk – a haza, s az alakuló nemzet, illetve nemzeti érték fogalma is a szakrális többes élmény kategóriájába tartozik. Virág hatására az irodalom legfontosabb létezési funkciójának is a Szent Haza szolgálatát, a tulajdonképpeni didaktikus elvet tekinti. (Több válaszlevele azonban sejteti az irodalomszervező és költő hánykódását a szakrális és az intim, a haza szolgálata és az egyéni boldogulás eszményei között.) Ennek megfelelően Kazinczy az irodalom és a művelődés eszközeként értelmezett nyelvet, s a nyelv megújításának szándékát is kollektív tartalmakkal tölti meg: csak egy magas színvonalon művelt nyelv/irodalom léte biztosíthatja a Haza és a nemzet jólétét jelentő műveltséget. Sajátos módon azonban ennek az ideális állapotnak a kimunkálását és megvalósíthatóságának sikerét individuális eszközökkel, az egyéni ízlés és tudatosság nyelvteremtő erejével

¹ Tolcsvai Nagy Gábor 2007. A nyelvi és irodalmi ízlésvita nagy, nyilvános szakasza. Mondolat 1813 = Szegedy-Maszák Mihály – Veres András szerk. A magyar irodalom története. Gondolat Kiadó, Budapest. 40–57., 41.

kapcsolja össze. Vagyis elutasítva a hagyománykövetésben, a kollektív megelőzöttségben rejlő normalehetőségeket, az egyén zsenijét tartja legfontosabb elvnek az újításban: „az író ura a nyelvnek”². Itt azonban ki kell emelni azt is, miszerint – s ezt tarthatjuk tájékozódása legfőbb paradoxonának – Kazinczy nem az alkotói egyéni szabadság képzeleti tartományaira gondol, hanem a tanult készségek és a tudós hozzáállás révén megvalósítható nyelvteremtésre, nyelvi szuverenítésra, annál is inkább, minthogy felfogása értelmében az irodalom elsősorban nyelvi teremtés, legalábbis azon a szinten, amikor – a magyar nyelv még nem standardizálódott állapota miatt – az idegen nyelvű műveltség beemelése indukálja a nyelvi leleményt és újítást. Leveleiben közölt állásfoglalása: „nyelvem nem az élet és az Írás alantabb nemének Nyelve, hanem a Poesisé”³, illetve „Nem az úzus, hanem a tökéletes nyelv ideálja az, amihez közelednünk kell”⁴. A vonatkozó szakirodalmi vélekedések szerint a Kazinczy jelölt nyelvértésén („privátnyelv-konceptió”⁵) alapuló irodalmi „fentebb stíl”-eszmény „több, mint stíluskategória: nem az a szerepe, hogy a fenség minőségét megvalósítsa egy – különböző rétegekből álló – esztétikai univerzumon belül, hanem az, hogy megjelenítse a költő lelkében lakozó eszményi szép autonóm, a hétköznapiságtól elválasztott univerzumát; az alantasabb stílusréteg a határt, vagyis éppen ezt az elválasztottságot hivatott még inkább kidomborítani. A köznyelv és a költő nyelv tehát minden lehetséges tekintetben diametális ellentétben áll egymással”⁶. Ugyanakkor a klasszicista műveltség követelménye által látja biztosíthatónak a nyelvi szuverenítésra épülő alkotás esztétikai mértékét. A Csokonai-opusszal szembeni fanyalgása, az alkalmiság okán emelt kifogása, illetve parlagiasság-vádja ilyen értelemben (az általa kevésbé fenségesnek ítélt) népies kollektívtól való idegenkedését rejti, hiszen Csokonai személyiségében az egyéni és tudatos teremtőerő egyaránt megvalósulhatott, de versnyelve nem érvényesíti következetesen a hétköznapiságtól elválasztottságnak az irodalmi vezér által követelménynek tartott nyelvi határvonalat. Ugyanez a szemlélet jut kifejezésre bírálatában, amikor a magánélet, tehát az individuális lét tartalmait megjelenítő és kifejező *Himfy*-ben a költői tudatosság hiányát kifogásolja: „Mert a Kisfaludy úr nyelve bőv ugyan, s igen kedves s sok helyeken csudálást is érdemlő: de nem tudós nyelv, nem klasszikus tisztaságú, nem *grammatisch correct*.”⁷

Fontos mozzanat tehát, miszerint a *Tövisek és virágok* létrejötté elméleti tájékozódás (a kanti tételek – a jelenkori kutatások értelmében nem teljes, sőt téves – értelmezése), megelőző elvi/kritikai polémia (Csokonai, Himfy), egyéni

² S. Varga Pál 2005. A nemzeti költészet csarnokai. Balassi Kiadó, Budapest, 355.

³ Szentgyörgyi Józsefnek, Széphalom, Oct. 27.d 1820, KazLev., 17:270.

⁴ Engel János Keresztélynek, Széphalom bey Tokaj d. 19. März 1814., KazLev., 11:292.

⁵ S. VARGA 2005.351-52.

⁶ S. VARGA 2005. 347.

⁷ KAZINCZY é. n. Recenzió Himfy szerelmei-ről [1809], internetes forrás.

alkotói dilemmák tisztázási kísérlete (pl. önnön költői tehetségének felmérése), a vállalt irodalmi szerep (a tudós és kritikus imázsa), de mindenekelőtt olyan tudatos kánonformálási stratégia eredménye, amely az egyéni nyelvi ízlés újító szerepét emeli ki a követés és mintahűség mesterséges tökélye ellenében, ugyanakkor távol áll az alkotói szabadság más elvű (képzelti, eredeti, személyes etc.) kiterjesztésétől. A klasszicista minta- és a népies hagyománykövetési (az ortológiai) elvekkel szemben kidolgozott kánon – végül is egy általa személyesen soha le nem tisztázott, az alkotó zseni szabadságára (pontosabban szabadságának mibenlétére) vonatkozó belső dilemma eredménye, s e bizonytalanság elmentmondásait a versek és epigrammák változó – nem mindenkor ugyanazon értékvállalásokat és -mintákat felállító kitételei is tükrözik.

POÉTAI KÁNON(OK)

A recepció megegyező vélekedése szerint a *Tövisek és virágok* a szerző költészetéről alkotott eszményképét és esztétikai nézeteit magában sűrítő epigrammaciklus – poétikája a görögös műveltség letéteménye. De kutatások⁸ támasztják alá azt is, miszerint azok a szépség- és tökéletesség-elvek, amelyek költeményeiben nyernek kifejezést, nemcsak az irodalomra vonatkoznak, de a pictura és a sculptura irányában kifejlődve közvetítenek intermediális művészeti elveket.

Levelezéséből egyértelműen kiderül, a poétai zsenijében kételkedő Kazinczy biztos értékítélettel rendelkező kritikusként tartja magát. Ezt a meggyőződést tükrözi a versciklus műfajorientáltsága, kritikai artikulációja, odaforduló és kinyilatkoztató lírai beszédmódja, amit levelezésének önreflexív rétege támaszt alá. Tudatos tettek, a kifejezett tartalmat és élményt megelőző választás eredményének értelmezhetjük műfajválasztását, hiszen az epigramma szentenciába (csattanós konklúzióba) kifutó formája a kritikai beszéd (sok esetben: az ironia és a gúny) lehetőségét rejti. A megfelelő esztétikai érzékkel, művelődéstörténeti rálátással rendelkező kritikus beszédpozícióját érzékelteti a gyakran alkalmazott invokatív kezdet, a megszólítás erőteljessége, finomítatlan artikulációja. Mindenekelőtt azonban a választott mottók, legfőképp a Goethe-idézet (Kálnokytól származó fordításban: „mit a szellem és tudás alkot, nem kap a csürhe azon”) jelzi ezt az orientáltságot; kifejezetten konkrét megfogalmazását viszont az *Epigrammai morál* jelenti: hozzá a „lélektelen Író”-t „nem köti semmi kötél”⁹, azaz költő tevékenysége, melyet ellenében fejt ki, értékében magasan felette áll.

⁸ Csatkai Endre 1983. *Kazinczy és a képzőművészetek*, Budapest, vagy Bartók Péter Szilveszter 2006. *Kép és szöveg Kazinczy poétikájában*. Mediális olvasat. Szkhonion 2. Debrecen. www.szkhonion.unideb.hu/skhmap/bonc/bart.kep.kaz.pdf.

⁹ A dolgozatban szereplő versidézetek *Kazinczy Ferenc Összes költeményei*. Szerk. Bíró Ferenc. Sajtó alá rendezte Gergye László. Balassi Kiadó, Budapest, 1998 kiadásból származnak.

„Berki szokottat imád” – hangzik *Szokott és szokatlan* című epigrammájának, a versforma sűrített versnyelvi artikulációjának megfelelő tézise, amit egy – a megnevezettnél/megszólítottnál biztosabb és határozottabb költői/kritikai pozíciót mutató – ellentétes állítás (antitézis) követ: „Nekem az kecses a mi szokatlan.” A szintézis ennek a felülnézetnek a magyarázatát, eredetét fejt ki: értékítéletének biztonságát műveltségének természete (a „...kényesbb vagy makacsult ízlet”) garantálja. Az összegezés a megnevezett esztétikai nézeteinek hatályon kívülre helyezése és a helyette követett poétikai irány és kritikusi látás – jövőbe vetített legitimációjának – kinyilatkoztatása: „az újért / Hamvamat a Maradék áldani fogja, tudom”. A sorvégi „tudom”, nemcsak a közlés nyomatékosításának funkcióját tölti be, de az ítézési pozíció biztonságát jelöli és nyilvánítja ki. A „kecses”, „kényesbb” jelzők a műveltség és ízlés finomságát, kiműveltségét, a klasszicista mintáknak való megfeleltethetőségét sugallják, a görögös szépségesszéménynek azt a változatát hozzák be a képbe, amelyet Grácia-kultuszként jelöl a szaktudomány. A réginek és az újnak a szembeállítás a személyes kánon általános érvényűvé emelésének egyértelmű szándékát, illetve az új irodalmi paradigmáknak személyéhez köthető – bevezetőnkben taglalt – konstituálódását jelöli.

Kazinczy kritikusai/ítései (esetében inkább pozitív töltetű) fölrendeltségtudata a Himfy-recenzió, majd -epigramma kiváltotta polémiára (a „régiek” – köztük Kisfaludy Sándor megbotránkozására) vonatkozó reflexióiban is kifejezésre jut. Ismeretes, hogy Kazinczy levélben is elküldi bírálatát a szerzőnek, amiből arra következtethetünk, hogy igazából dicséretnek szánta, azaz szándéka szerint – némi iróniával fűszerezve – Kisfaludy érezze magát „kitüntetve” a mester figyelme által, míg a Himfy-epigramma a Kazinczy-kánont fedő „poétai Mennország”/Parnasszus terébe való belépés feltételét, a tudatosság és mértékletesség elvét közli. Tudvalevő az is, hogy Kazinczy megkomponálta a *Tövisék és virágok* újrakiadását, s a nevezett epigrammában Kisfaludy helyett Csokonai szerepel: vagyis a mérték-elve a fontos, s nem Maga az érintett költői opus, illetve: Kazinczy a messzemenően műveltebb és tehetségesebb Csokonainak sem bocsátja meg a sokszínűségben és sokféleségben rejlő kiegyensúlyozatlanságot. Engelnek írt levelében olvashatjuk erre vonatkozó reflexióját: „Az Írók nagyon vétenek, midőn minden dolgozásaikat, verseiket, felveszik kiadandó Munkájikba; a’ férges darabok a’ szomszédság által sokat ártanak a’ jó daraboknak is, s jobb volna keveset adni, de csak jót, mint sokat, de rosszat is a’ jók között.”¹⁰ Az értékítéletet természetsszerűleg követi heves felháborodás, hiszen általa Kazinczy az egyéni ízlést helyezi a kollektív általános elé, s épp a korszak kultuszdarabját kezdi ki vele.

A mérték és tökéletesség, illetve a poétai tehetség különállóságát fejt ki olyan ismert epigrammaiban is, mint az *Írói érdem*, ahol a szuverén nyelvi több-

¹⁰ KAZINCZY 1998. Jegyzetek, 336.

let hiányát „üres fecsegés”-nek minősíti, míg a(z) – általunk a bevezető részben értelmezett – „fentebb stíl” eszménye szerint létrehozott alkotás „mesteri mív”. (Külön értelmezés tárgyát képezhetné persze, hogy Kazinczy értésében a „mesteri” mennyiben jelenti a költő alkotói egyediségét, s mennyiben a tökéletes tudás, a minta befoghatósága/egyénítése révén létrehozott művet.) Az *Orthoepia* ugyancsak a felületes műveltséget, s a nyelvérzék („vált fülek”) hiányát gúnyolja.

A nagy titok című, ugyancsak híres, s az *Írói érdem* párverseként értelmezhető kétsoros, amellet, hogy a „jót s jól” általános érvényű esztétikai elvét fogalmazza meg a másik oldal – a „nem értők” – felé tömörség közvetítette ironiával és egyfajta, a tudás biztosította felső perspektívából – igen lebecsülő szentenciába kifutva – az *áldozat*-jelentés kiemelésével helyezi szakrális szintre a költői alkotás tettét. Ugyanezt az *áldozat*-jelentést hozza fel a „könyvgyártó kontárok”-at leckéztető *A lefőbb lecke* című epigramma. A kutatások¹¹ az *áldozás* poétai attitűdjét a Grácia-kultusz Kazinczy-értésével magyarázzák, s a legfontosabb költészeteszménye kifejezéseként többször is átdolgozott, s így a teljes költői opuson végigfutó *Az áldozó* című költeményével hozzák összefüggésbe. „Oh védjétek az ádozót, Szelídek, / s titkos bájotok lehellje mennyei / Ajkatok dala’ zengzetébe!” – hangzik a korábban keletkezett dal proklamációja, míg a jelölt epigramma görög nyelvű kitétele: „Áldozzál a Gráciáknak.” Ha a Grácia-kultusz individuális élménye mellett értelmezésünk terébe a Szent Haza-fogalom Kazinczy által kollektívként regisztrált tartalmait is bevonjuk, a szépségeszmény mellett az „áldozat”-nak szakrális jelentése lesz, a Szent oltárán művelt jó és hasznos, a Haza jobbításáért végzett szent munka tartalmával bővül.

Virág Benedekkel folytatott levelezésében beszél arról, hogy mekkora tiszteletet érez a Szent Öreg iránt következetes és áldozatos tevékenysége okán („Hazánknak állapotját forgatod, ’s papírosra öntöd szent érzéseidet, hogy a ’jobb maradék gyúladjon lángodra ’s szeresse azt a ’mit Te olly [!] szerettél, – én feleségem karjai közzül el el loposkodom, ’s elmondogatván imádságotat a’ Te Szentedhez...”). Kazinczy tehát hitt a költészet közízlésformáló és műveltséget átalakító erejében, noha kortársai (leginkább Kis János) az ellenkezőjéről igyekeztek meggyőzni. A költeményeinek kritikai kiadását bevezető tanulmány vonatkozó tétele szerint: „Kazinczy költészetesztetikájának e sajátos propagálásával egy görögös értelemben vett fejlett közízlés kialakítására tett kevésbé sikerült kísérletet.”¹²

A Goethe-idézet, az epigrammákban megszólaló beszélő felső pozíciója, a költészet „szent-áldozat”-ként való értelmezése, esztétikai nézeteit és poétikai elgondolásait közlő hatásos, ugyanakkor művésziséggel megformált versbeszéd-

¹¹ KAZINCZY [GERGYE] 1998. Kazinczy költészete, 15–39.

¹² I. m., 30.

de azt bizonyítja, hogy a *Tövisek és virágok* kifejezetten öntudatos kánonalkotási szándék hívta életre, miáltal az 1811-es irodalmi töréspont a létező irodalmi paradigmák előre megtervezett lebontását jelenti: egy szándékosan előidézett paradigmaváltásról van tehát szó. Ezért nem tudunk egyetérteni azokkal a véleményekkel, melyek szerint Kazinczy kánonalakító eljárása nem volt épp sikeres – hiszen ízléspolitikát váltott ki, amelyet megnyert; hosszú távon pedig meghatározta és megváltoztatta a magyar irodalom fejlődési irányát.

Történeti gondolkodásunk tehát abban az értelemben szorul korrekcióra, miszerint az irodalmi alakulások nem köthetők egyetlen ember fölléptéhez, s főleg nem egyetlen mű megjelenéséhez. Kazinczy és a *Tövisek és virágok* az ellenpélda. Épp ezért jó, hogy van olyan irodalomtörténeti szintézis a magyar irodalomtörténet-írásban, amely ezeket a töréspontokat jelzi, s az irodalmat e törésvonalak mentén képzei el.

Art Ideals and Understanding of Literature in the Volume Tövisek és virágok (Thorns and Flowers) by Ferenc Kazinczy

Literary criticism marks the publishing of Ferenc Kazinczy's volume *Tövisek és virágok (Thorns and Flowers)* (1811) as an epoch-changing event both in Kazinczy's own literary opus and in the history of the development of Hungarian literature.

The aim of this study is to reveal and interpret those momentums in Kazinczy's activities – related to poetry and organizing and interpreting literature – which led to a shift in the existing arts and literary paradigms, and to creating and writing ideals anew.

The especially important and interesting feature of *Tövisek és virágok* is the way the lyric self – finding itself in the role of an objective interpreter – creates a scale of aesthetic values: the canonizing erudite authority speaks through the forms of poetry; it creates new canons and breaks down official, existing ones (e.g. Himfy-interpretation), and does all this in the language of lyric poetry.

Keywords: an act of paradigm shift, collectivism and individualism, victim, the Graces' cult, Holy Motherland, scale, canons

* Előadás formájában elhangzott a Kazinczy Ferenc és kora című, 2009. X. 15-17-ig Debrecenben az MTA és a DTE által megrendezett tudományos konferencián

Tapodi Zsuzsa

AZ ÉRZŐ UTAZÓ ÉS A TUDÓS HAZAFI KAZINCZY ERDÉLYI LEVELEIBEN*

*The Sensitive Traveller and the Scholarly Patriot
in Kazinczy's Letters from Transylvania*

Kazinczy Ferenc 1816 júniusa és szeptembere között körutat tett a történelmi Erdélyben, hogy az írókkal találkozhasson, és a régió nevezetes látnivalóit megcsodálja. Úti leveleinek gyűjteményét, több mint tízszeri átdolgozást követően, 1824-re állította össze, ám csak halála után, 1831-ben látott napvilágot. Írásaiban a szentimentalizmus pátozával lelkesedik és utasít el, a nemzeti nyelv állapotára figyel, a közösségszervező szellemi vezér szerepében a tágabb olvasóközönségre számítva alakítja mondanivalóját. A levelekben megszólaló, nemzeti identitást építő értelmiségi hang több diskurzus szövegeit is felvonultatja. Nem csupán az etnokulturális közösségtudat kap hangot az *Erdélyi levelekben*, de számolni kell a rendi, dinasztikus és politikai nemzetfogalmak megjelenésével is.

Kulcsszavak: tudós hazafiság, etnokulturális közösségtudat, rendi, dinasztikus és politikai nemzet

Kazinczy Ferenc többszöri rokoni és baráti meghívásnak eleget téve 1816 júniusa és szeptembere között körutat tett a történelmi Erdélyben Eugénia nevű leányával, hogy az írókkal találkozhasson, és a régió nevezetes látnivalóit megcsodálja. Úti leveleinek gyűjteményét széphalmi otthonába visszatérve, több mint tízszeri átdolgozást követően, 1824-re állította össze, ám az *Erdélyi levelek* csak halála után, 1831-ben láttak napvilágot. Bennük Stern *Érzelmes utazásának* értő befogadója a szentimentalizmus pátozával lelkesedik és utasít el, a tübingiai pályamű megfogalmazója a nemzeti nyelv állapotára figyel, a közösségszervező szellemi vezér a tágabb olvasóközönségre számítva alakítja mondanivalóját. Aki ma veszi a kezébe, annak a sok érdekes adattal szolgáló mű olyan szempontból is tanulságos lehet, hogy a benne megszólaló, nemzeti identitást építő értelmiségi hang több diskurzus szövegeit is felvonultatja. Nem csupán az etnokulturális közösségtudat kap hangot a szövegben, az *Erdélyi levelekben* számolni kell a rendi, dinasztikus és politikai nemzetfogalmak megjelenésével is.

A nemzeteszme megközelítésekor Debreczeni Attila *Nemzet és identitás a 18. század második felében* című tanulmányának gondolatmenetét követem. (DEBRECZENI 513–552) A 18–19. század fordulójára a nemzetfogalom rendi felfogása mellett fokozatosan teret nyer a modern, polgári nemzet ideája. A politikai identitást meghatározó közösségszervező elv is módosul. „A modernizálódás

egyik alapvető útja a *communitas*-fogalom átalakulásaként írható le: a kiváltságokból fakadó kirekesztő jelleget a *szabadság és a jogok közösségén* alapuló egységképzet váltja fel. Legáltalánosabban azt lehet mondani, hogy a *történeti jogi* érveléssel egy *természetjogi* érvelés szegeződik szembe, amely a szerzett és kialakult jogok rendszerével szemben az ember eredendő és el nem idegeníthető jogaira hivatkozik. Valójában azonban a kétféle érvrendszer keveredése a jellemző, valamelyiknek a dominanciájával. Ezek a dominanciák határozzák meg a *communitas*-fogalom átalakulásának fő változatait is: a történeti jogi felfogás meghatározó volta mellett *jogkiterjesztő*, a természetjogi mellett pedig *jogkinyilatkoztató* modernizációról beszélhetünk. Az előbbi inkább az angol társadalomfilozófiai gondolkodásra jellemző (még Locke esetében is), míg a második a franciáéra. A magyar változat jellegzetesen jogkiterjesztő jellegű volt már a 18. század végén, s az maradt a reformkorban is” – állapítja meg Debreczeni Attila. (524)

A szerző a vizsgált korszak nemzeteszelméjéről szóló diszkurzusokat az alábbi csoportokba osztja: történeti-irodalomtörténeti diszkurzus, nemzettipológiák, szociológiai és fenomenológiai jellegű, valamint posztmodern diszkurzusok. A történeti-irodalomtörténeti beszéd képviselői a nemzettudat változását a nemesség és az értelmiség közötti interakciónak tulajdonítják, melynek révén kialakul a nyelvi alapon egységesítő nemzet eszméje (lásd BÍRÓ 156). A premodern (rendi alapú) és modern (polgári) nemzetfelfogás különféle változatai azonban egymás mellett, egymást átszínezve jelennek meg. A nemzetiség, társadalom és politikai lojalitás igen régi eszméi – mint Szűcs Jenő több írásában is kifejti – a 18. század vége óta kapcsolódnak össze a modern nemzet fogalmában. Az új minőséget általában két ideáltípusban írják le: az egyik a francia gyökerű államnemzet, melyben az állami keretek – a másik a német fejlődésből ismert kultúrnemzet, melyben főképp a közös kulturális hagyományok az azonosság-tudat szervezői. „A modern nacionalizmus genetikusan és tipológiailag két ágra oszlik. Egyrészt aszerint, hogy a 18. század végén és a 19. század első felében a nemzet koncepciója már korábban kialakult – többé vagy kevésbé etnikai-nyelvi, de mindenesetre már a kései feudalizmus idején állami-politikai egységgé formálódó – territoriális keretből nő-e ki, vagy pedig ilyen egység hiányában a nyelvi, kulturális-tradicionális faktorokban fedezi fel az egységet, a nemzeti csoport-összetartozás posztulátumait.” (SZÚCS 285)

Az elsősorban angolszász eredetű, szociológiai diszkurzus képviselői szerint a nemzet nem öröktől fogva létező valami, hanem az ipari társadalom terméke, melynek létrehozásában az értelmiségi elitnek van döntő szerepe. A „képzelt közösségek” (Benedict Anderson-i) szervező elve az emlékezet narratív folytonosságában érhető tetten. Jan Assmann viszont már az antik magaskultúrákban felfedezi a kollektív identitás kiépülésének és fenntartásának kulturális alakulatait. A fenomenológiai jellegű diszkurzusok a vizsgálat középpontjába a kollektív tudatot állítják. Ide sorolható gondolatmenetében S. Varga

Pál (S. VARGA 453–470) a nemzet fogalmának 19. századi variánsai között elkülöníti az államközösségi, hagyományközösségi, eredetközösségi és osztályközösségi szemléletet. Az elsőben a fő közösségképző mozzanat az intézményhez tartozás, a másodikban és harmadikban a kulturális-nyelvi tényező, az utolsóban a történelmi jogok folytonossága. Ezek a típusok azonban sohasem jelennek meg tiszta formájukban.

A multikulturalizmus posztmodern diszkurzusa a másság és idegenség fogalmaival kapcsolódik a nemzettudat kérdésköréhez, míg a narrativitásnak ugyancsak a posztmodernben gyakorolt vizsgálata szintén elősegítheti a kollektív identitásképzés mechanizmusainak tanulmányozását.

Intézményszervező, közösségteremtő szerepének megfelelően Kazinczy szövegei ötvözik az államközösségi, hagyományközösségi, eredetközösségi és osztályközösségi szemléletet.

Az író nem a primér élményeit adta közre az *Erdélyi levelekben*, hanem bártaival, Arankával, Döbrentével, gróf Teleki Lászlóval és másokkal átnézette korábbi feljegyzéseit, s a cenzor tanácsait is figyelembe vette. „Az idegen segéd rajta javított, de rontott is... (...) Engednem kelle a kényszerítő kéréseknek s elsőbb dolgozásaimat elégettem” – írja az *Előbeszéd*ben. (KAZINCZY I.3.) Az erdélyiekkel folytatott hosszú levelezés során tovább erősödött az értelmiségiek összetartás-tudata. A politikai patriotizmus speciális esete a 18. század második felében fellépő *tudós hazafiság*. „A műveltség és az irodalom kontextusában a közösség identitástudatát a *tudós hazafiság* beszédmódja építi fel, önmagával egységesen” – állapítja meg Debreczeni Attila. (DEBRECZENI 533)

A tulajdonképpeni útirajzot Kazinczy tehát egy, az implicit olvasó elvárásait figyelembe vevő, *Előbeszéddel* és egy 35 oldalas, terjedelmes, történeti áttekintést tartalmazó *Bevezetéssel* látta el. „A »tudós Hazafi« nem immanens narratív hang, hanem egyfajta azonosságtudat szimbóluma, s nem annyira a textusokban magukban, mint inkább a paratextusokban képződik meg” – folytatja Debreczeni. (DEBRECZENI 531) A levélgyűjteményt záró todalékok, szintén a tudós hazafi beszédpozícióját erősítve, a forrásul felhasznált adalékokat tartalmazzák a császári pár erdélyi látogatásának programjától Aranka Györgynek a Hunyadi János eredetéről szóló értekezéséig, a gubernátorok, püspökök listájától a híres családok geneológiáig és a kolozsvári Játékszín történetéig.

A *Bevezetés* a tételesen felsorolt történelmi munkák mellett az 1823-as *Tiszti Kalendárium* adataira alapoz. Ez a forrás felerősíti a rendi identitás diszkurzusát, amennyiben, bár útja során sok románt és cigányt is látott-hallott, ezeket a lakosokat Kazinczy nem tekinti Erdély polgárainak: „Erdélyt három nemzet teszi. A magyarok Árpáddal jöttek Európába 889., a székelyek magokat az ide Balamberrel 374. kijött húnok maradékainak hirdetik, a szászokat II. Géza hívta elő 1142-ben Saxoniából és Flandriából.” (KAZINCZY I.4.) A más nemzetiségű polgárokkal történő találkozás, a rendi küldetéstudat ideológiáját, sztereotípiáit tükrözve,

meglehetősen elfogult. A szászok, akik riválisai lehetnek a magyarságnak a nemzetépítés folyamatában, barátságatlannak találhatók: „(...) amint a magyarjaimhoz vonzódom, mikor viskójok felé közelítek, úgy érzem magamat visszatolva a szászoktól, mikor az jut eszembe, hogy őket (azaz a falun lakó szászokat, mert a városi szász egyéb) milyeneknek találám. (...) A durcás szász laconicus feleletére méltóztatott, s ámbár szólásom, öltözetem, beretvált ajakam nem mutatá neki, hogy társa nem vagyok, rám sem néze. (...) Így bána velem a második, a harmadik, a negyedik, az ötödik. (...) Ismét előtaláltam egyet, ezt is megszólítottam, ez sem felelt” – olvashatjuk a X. levélben. (KAZINCZY I.134–135)

A magyarság letagadhatatlan elmaradottságának megvallásakor kis daccal áll ki a másság védelmében: „Mily szép volna ily kőből épült, cseréppel fedett házú falukat láthatni mindenfelé a magyar földön, mert dicsőség az igazságnak, ezek a faluk csak mégis szebbek, mint a mi bogárfedelű viskóink. De ha óhajtanám-e mindenütt ilyennek látni Erdélyt, hogy mindenütt ily kőházakat láthassak? Azt az örömet ugyan nem szeretném ily drága áron megvásárlani. Nem rossz az, hogy nem vagyunk mind egyformák, elég, ha hasonlók vagyunk.” (KAZINCZY I.132) A szász főnemességről is fenntartással nyilatkozik. Bruckhental Sámuel könyv- és képgyűjteményéről dicsérő szavai vannak Kazinczynak, ám a báró pályafutásáról és ízléséről is rosszálló megjegyzést olvashatunk a XI. levélben: „Báró Bruckhental Sámuel, ki Therezia alatt (anélkül, hogy megtette volna azt a lépést, amely nélkül előmenni akkor kevés tudott) egy Bethlenekkel, Bánffiakkal, Telekikkel, Keményekkel, Hallerekkal gazdag hazában, szinte a gubernátorságig emelkedék fel, Józseftől pedig a Szent István nagykeresztjével tiszteltetett meg! (...) ő a festészethez olyanformán érte, mint Mummius a Korinth kirablásakor.” (KAZINCZY I.145) Szimpátiára a szászok közül a tudós hazafiak, Seivert János, a levelező- és vitapartner, „egy érettlelkű tudós, és ami nem ér kevesebbet, tiszta ember” (KAZINCZY I.147) és a könyvtáros, Róth úr számíthat.

A félmeztelen, kolduló cigányokkal történt találkozás Torda környékén újabb antik párhuzam felvázolására teremt lehetőséget: „Mint a spártai atya vivé gyermekét, marhára részegedett Helóta szemléletére, úgy éreztetem én most az enyémmel.” (KAZINCZY I.86) A meztelen alsótestű, cigánykerekező gyerekeknek pénzt dobáló utazók láttán így elmélkedik: „mely kínos dolog érző léleknek ezen elaljasodottságban látni az emberiséget, s mely illetlen abban találni örömet, ami másnak fáj!” (uo.) A polgári szabadság híve a kaszton kívüliek láttán helyeselve említi a cigányok letelepítését, azaz szolgálta sorba kerülését. „Erdély 1790-ben gondoskodék az emberiségnek e szánást és utálatot érdemlő szaka felől s meghatározá, hogy az uraságok nekik állandó lakot és földet is adjanak, ők pedig nekik úrdolgozzanak. Így sokan megtelepedének, sokan udvarokban neveltetvén kisdudorok óta, udvarcselédeknek használtatnak. Ha a gög szerezcent kíván cselédnek, miért ne lehetne félszerezcent cselédünk (...)?” (KAZINCZY I.87)

A románokkal való első találkozás reflektálatlan előítéletet vonz: „Két kised oláh falu a kövér földön s a Torda szomszédságában, festi a nép lomhaságát. (Nem jó dolog a sok bőjt, papjaik is szeretnék megkevesíteni.)” – írja az V. levélben. (KAZINCZY I.86)

Ám hamar felismeri a szolgasors embernyomorító hatását e nemzetiség sorsának alakulásában. A Horea-felkelés magyarirtásának emléke kapcsán már az előítéletek ellen emeli fel a szavát, konkrét pozitív példákkal igazolva a román jobbágyok hűségét magyar uraik iránt. „Az oláh alatt, ahol én lakom, rabláshoz, gyilkoláshoz szokott népet képzelünk, s ámbár magamat az igen ijedősek közé számlálni nem igen merném, kénytelen vagyok vallomást tenni, elindulásomkor engem is megkönyékeze a félelem (...). Most, itt oly bátran járok, mint Bécs és Buda közt. Jók és nem jók mindenhol vannak, s nagy szerencséjére az emberiségnek a magyar, a tót, az oláh végre is ember (...) és Pindárt Thébe szülé s hány gonoszt, hány undokat Athén.” – írja a XIV. levélben. (KAZINCZY I.174)

Riasztó – ám iróniával átszótt – képet fest az elnyomrodott oláhság szokásairól, akik jogok és iskola nélkül nem képesek kilábalni sanyarú helyzetükből: „Az oláh vad, mert teljes elhagyatásban nevelkedik, s nem lát idegen példát. Vallásos ismeretei abban állnak, hogy a kihirdetett ünnepeket munkátlanságban kell eltölteni s bőjtöt megszegni nagy vétek, pedig ő kétszáz és harmincnyolc napot bőjtől esztendő által. Ez maga is segéli romlottságát, mert éhen és henyén csapszékot keres, s koplalását pálinka által enyhítgeti, hol a csompolya dongása mellett megszállja az az emlék, hogy ő római maradék. Ilyenkor kedve jó megbizonyítani, hogy ereiben bajnoki vér lötyög s nem lelvén ellent, kivel megvihasson, agyba-főbe veri társát, vagy általa agyba-főbe veretik, és mivel a dicsőség nyoszolyáján nem halhata meg, félholtan s egészen részegen, elterül a csapszék előtt.” (KAZINCZY I.175)

Az ironikus képet azonban zárójelben együttérzést kifejező kommentár követi: „(Szegény, szegény nép! És mégis hány nem hiszi, hogy az van jól, ha nem értjük, mit mond az ész!)” (Uo.)

Iskola és jó példa nélkül nehéz a szellemi felemelkedés, s az oláh értelmiségiek is szolgák, akikben a magyar demokraták viselkedése olykor megütközést kelt. Amikor egyik vendéglátója, Sipos Pál, volt pataki professzor, tordosi pap lett, tisztelgő látogatáson megjelent nála a román pápa is, aki „mint földes urának, meg akará csókolni kezét. A lelkes férfi úgy hitte volt, hogy a pap jobbát csak baráti illetés s megszorítás végett kívánja, s alig kapa időt azt elrántani, s a papot, mint paptársát megcsókolá. A szegény ember majd lerogya ijedtében”. (KAZINCZY I.176)

A zárójeles felkiáltások, akárcsak a fenti jelenetben szereplő értékelő jelzők a narrátori szöveget a jogkiterjesztő politikai diszkurzus beszédmódjába illesztik.

Államközösségi nemzetszemlélet érhető tetten az *Előbeszéd* kezdő mondataiban: „Magyarország nem ismeri Erdélyt. Megszokván venni útunkat, vala-

mikor honunkból kimozdulunk, feledjük, hogy kelet felé egy rokon nép lakik, melyet nem illik nem ismernünk.” (KAZINCZY I.1)

A „rokon nép” fogalma külön nemzetet feltételez, melynek történelmi múltját ismertetni kell az olvasóval. A *Bevezetés*ben a tartomány nevének, címerének leírása után a közigazgatás, a világi és egyházi intézmények bemutatása következik, majd az önálló Erdélynek és vezetőinek, a híres nemesi családoknak a története. A többes szám első személy a „Királyaink” felsorolásban jelenik meg, a Habsburg-ház geneológiájának ismertetésekor. A dinasztikus nemzetfogalom, az államközösségi elv tehát csupán egy közös birodalom alattvalóinak láttatja az erdélyieket és a magyarországiakat. Ez azonban együtt jelenik meg a hagyomány- és eredetközösség tudatával. A közös magyar múltból a törökellenes harc, a Hunyadi család dicső tetteinek emlékezete idéződik fel. Hunyadi János származásáról egész értekezést épít be Kazinczy a XIX. levélbe. A kenyérmezei csata helyszínén járva a győztes Kinizsi barbár táncáról így emlékezik meg: „Mint mene véghez a hős áldomás az ellenségi testek halmain, tudva van. Még emlegetjük, hogy a derék Kinizsi fogai közé fogá a leszelt kövér törököt, s táncolt vele. Vad tett, de csaknem négyszáz esztendő, s a szent öröm a szenteket is táncra ragadoztathatja.” (KAZINCZY I.157)

A gyulafehérvári katedrális a Hunyadi-szarkofágok miatt valóságos nemzeti panteonnak láttatja. Kolozsvárról így ír a IV. levélben: „...az a város, melyben a nemzet díszé, Mátyás született. Nagyult előttem a hely az emlék által. Trajánhoz a Róma Caesarjai közt kevés hasonlít a hány Mátyáshoz, a mi és a minden mások királyai közt?” (KAZINCZY I.61)

Dominál az *Erdélyi levelek*ben a szabadság és közösség központi fogalmaival operáló republikánus szólam, melyet Takáts József a vizsgált korszak legalapvetőbb politikai beszédmódjának nevez. „A republikánus nyelvhasználat állandó mintája a római köztársasági erényeké, egyik központi vitája az a kérdés, mi az oka a nemzetek nagyságának és hanyatlásának, e vita paradigmatis elbeszélése pedig Róma bukásának története. Ezen elbeszélés szerint, amint ez Sallustiusnál vagy Liviusnál olvasható, mindenekelőtt a fényűző étellel (a luxussal) megjelent új szokások, az ősi erkölcsök elfajulása, a széthúzás (...), az egyéni érdekek a közérdek fölé helyezése volt a bukás oka.” (TAKÁTS 669) A republikánus diszkurzus egyik kulcsfogalma az elkorcsosulás. A IX. levélben ezt olvashatjuk: „Itt Búnon, nekünk még élt cancellárius Bethlen Miklós, és nevelője, Apácai Csere János (az a tiszteletes, az az áldott magyar, ki hamarabb kezdé tanítani a hon nyelvén a fentebb tudományokat, mint Thomasius a németeknél, (...)) 1653-ban. S hol maradánk mink a németek mögött e részben, mivel gazdag földünk parlagon hagyott!” (KAZINCZY I.121)

A nyelv, hagyományok, viselet közös az erdélyi és magyarországi magyaroknál, ám mintha utóbbiak inkább hordoznák a hanyatlás bélyegét. „Mióta Erdélybe beléptem, magyartól még nem hallottam egyéb szót, mint magyart,

de egy magyarországi valaki itt is németül szóla velem. (...) Bejártam Erdélyt, s kénytelen vagyok vallást tenni, hogy barátim igazat jövendöltek: kivéven a szász földet, velem a külföld nyelvén senki nem szólott, de igen magyarul a külföld szülöttei” – olvashatjuk a III. levélben. (KAZINCZY I.66) Ugyanott így folytatja: „S itt a társasági együtt léteben is valami szívesebb, melegebb van, mint hazánknak korcs tájékin”(uo.). „Csak vallást kell tennem előtted, hogy Erdélyben két-három helyt álmélkodva hallák, hogy én magyarországi magyar oly jól tudok magyarul, mint ők s ezt egy fiatal tisztviselő nekem komplementként mondotta.” (KAZINCZY I.67) Kazinczy arról is beszámol, hogy a gubernátor őt „magyarul öltözött lengyel”-nek nézte. Az V. levélben a magyarországi elidegenedetséggel állítatik szembe az erdélyi közvetlenséggel. A XXIII. levélben a tordai unitárius templomban tett látogatása kapcsán az író ámulattal figyel fel a szűkebb hazájában elképzelhetetlen mértékű tolerancia megnyilvánulására: „Erdélyben a templomot építeni akaró, de erre magát elégtelennek érző gyülekezet bejelenti szükségét a kormányshoz, és ha ott engedelmet nyer a gyűjtésre, bármely felekezethez tartozzék, az kihirdettetik az országnak minden religióbéli templomaiban.” (KAZINCZY II. 103)

Ígazi nyelvújító íróként tájnyelvi szavakat, kifejezéseket gyűjt, s a névadási szokások eltéréseire is felfigyel. A erdélyi névadás konzervatívabb jellege tehát nem új jelenség: már a XVIII. század végén megmutatkozott. „Ez az Erdély erősen szereti a bibliai neveket s főképen az ótestamentomiakat. Itt az Ádámok, Mózesek, Ábrahámok, Sámuelek, Dánielek, Simonok, Rebekák és Ráchelek, Juditok és Eszterek folyó nevek” – olvashatjuk a XI. levélben. (KAZINCZY I.142) Amikor tréfásan ecseteli az egyoldalú táplálkozás keltette szenvedését, mintegy vigasztalásul a burgonya különböző nyelvjárásokban előforduló megnevezéseit sorolja föl: „Eléhezve, mint Ugolino, az éhség mártírja, – mert Bogártelken nem kapék egyebet juhtejnél és pityirkónál, (így nevezék ott álmélkodásomra és földi mogyorónak, amit nálunk kolompélynak, kompérának, hol sváb dinnyének, hol gurulyának, hol bandurkának mond az ezt vagy szerető vagy finnyásabb utáló magyar és tót köznép).” (KAZINCZY I.58)

A meglátogatott történelmi emlékhelyek nem csupán nemzetiek. Kazinczy fontosnak tartja például azt is, hogy megnézze Várhelyet, a régi Ulpia Traianát, Decebal és Trajánus székhelyét (XVIII. levél). A könyv- és műgyűjtés fontosságát hangsúlyozó látogatásoknak (a nagyenyedi kollégium könyvtára, a gyulafehérvári Battyháneum, a marosvásárhelyi Teleki Téka, a nagyszebeni Bruckenthal-gyűjtemény stb.), vagy az építészeti emlékeknek a leírása egy arisztokratikus, kifinomult ízlésű értelmiségi szólamában jelenik meg, amelyben keveredik a kozmopolita liberalizmus a nemzeti értékek védelmével.

Kazinczy Ferencet a szellemi és történelmi értékeken kívül elsősorban az emberi kapcsolatok, a személyes találkozások érdeklik. Az őt kalauzoló értelmiségiekről szuperlatívuszokban szól. Egyiküket például így jellemzi: „Naláczy

lelkes és nagy olvasású ember, s egészen francia. Nem lehet csudálni, hogy öt generális Le-Brune megszeretné, s elválásukkor, Temesvárt, azt mondá felőle, hogy hasonlóra a Rajna túlsópartjára nem remél találhatni.” (KAZINCZY I.145) „Minden ifjak legjobbika” – mondja az ifjabb Wesselényi Miklósról, akinek barátságát, „tűzlelkét” a szentimentalizmus lelkesültségével ecseteli. (KAZINCZY II.138) A XXV. levelet az idős báró Wesselényi Miklós emlékének, politikusi és kultúrpartolói érdemeinek méltatására szánja Kazinczy. A levelet a panteonizáció gesztusával, a lélekvándorlás gondolatából kiinduló epigrammájával zárja: „Kétled-é, hogy lelkünk jár, vándorol? Ott fenn Cato / S lány szívű Brutus, itt Wesselényi valék. / Erdély, szüntesd sírásaidat: él fiam, él nóm: / s díszedet egy jobb kor újra megadja Zsibó.” (KAZINCZY II.137)

Az utolsó, XXVI. levelet a köszönetmondás érzelmes tónusában vallomással, sőt, hitvallással és – egy másik szakrális gesztussal – áldással zárja: „Jó föld! Tiszták és nem tiszták mindenhol vagynak, nálunk, mint nálatok, s nálatok, mint nálunk. De te valóban nem vagy úgy elrontva, mint mi. E vallással térek el innen, s ezt mondom majd azoknak, kik ide jönnek, hogy meglássanak, s reménylem, hiszem, amit én érzek, érzeni ők is fogják.” (KAZINCZY II.146) A patetikus hangot azonban a paratextusban megjelenő tudós hazafi józan beszédmódja ellensúlyozza. E két szólam együttes jelenléte Mezei Márta megállapítását igazolja: „Kazinczy levelezése nyilvánosságában a társadalmi és magánemberi lét értékegységét reprezentálta; s éppen az így jelentős, a »minden állításaiban« megnyilatkozó teljes emberi összképet tartja megőrzendőnek a jövő számára; ebben a magánemberit és aktuálisat (érdekes híreket) is felölelő teljességben akar leveleiben »igazabb színben« megőrződni az utókor számára.” (MEZEI 127)

KÖNYVÉSZET

- ASSMANN Jan 2004: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Bp.
- BÍRÓ Ferenc 1994: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp.
- DEBRECZENI Attila 2001: *Nemzet és identitás a 18. század második felében* = ItK. 5–6, Bp.
- KAZINCZY Ferenc 1944: *Erdélyi levelek I–II*, Kolozsvár
- MEZEI Márta 1994: *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, Bp.
- TAKÁTS József 1998: *Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején*, ItK.1, Bp.
- S.VARGA Pál 2000: *A „mi világunk” látóhatára (Elméleti megfontolások a nemzeti irodalom diskurzusainak vizsgálatához = In honorem Tamás Attila, szerk. GÖRÖMBEI András, Debrecen*
- SZÜCS Jenő 1974: *A magyar szellemi történet nemzet-konceptiójának tipológiájához = Nemzet és történelem*, Bp.

*Călătorul sentimental și patriotul cult în Scrisori
din Ardeal de Ferenc Kazinczy*

Ferenc Kazinczy, ilustrul reprezentant al iluminismului maghiar, a efectuat o călătorie în Ardeal în vara anului 1816 cu scopul de a admira peisajul pitoresc, de a cunoaște personalități de seamă și de a vizita bibliotecile și monumentele istorice. Scrisorile de călătorie și le-a întocmit pe baza notițelor sale abia în 1824, textul acestora fiind rescris de mai multe ori. Colecția a văzut lumina tiparului doar după moartea autorului, în 1831. Kazinczy laudă cu un sentimentalism patetic tot ce găsește de admirat: biblioteca Teleky din Tîrgu Mureș, castelul Huneazilor sau tablourile colecționate de baronul Samuel Bruckenthal. Scriitorul poartă antipatie față de sașii neprietenoși, este mișcat de soarta țiganilor, combate stereotipiile concetățenilor săi despre români, remarcă diferența dialectelor maghiare din Ardeal față de cele din Ungaria. Vocea intelectuală edificatoare de identitate națională este bazată în scrisori pe mai multe tipuri de discursuri: conștiința unității etnoculturale este întărită sau contracarată de conceptul de națiune politică, națiune feudală, sau dinastică. Se poate observa în texte o trecere de la conceptul feudal al națiunii nobiliare la un concept burghez, prin lărgirea în mod democratic a sferei drepturilor.

*The Sensitive Traveller and the Scholarly Patriot
in Kazinczy's Letters from Transylvania*

Between June and September 1816, Kazinczy did a round trip in the historic Erdély (Transylvania) in order to meet the writers and admire the well-known sights of the region. He compiled his collection of letters from the journey after over ten revisions in 1824, but it became published only posthumously in 1834. In these letters he is passionately delighted and rejective, full of sentimental pathos, attentive to the state of the national language, and formulates the things that he, in the role of a community organizer and spiritual leader, wishes to say counting on a wider circle of readers. The letters' intellectual tone which promotes national identity deploys stock phrases of several discourses. It is not only the ethnocultural sense of community that is given voice in the *Letters from Transylvania* but one also has to reckon with the emergence of the concepts of feudal, dynastical and political nation as well.

Keywords: scholarly patriotism, ethnocultural sense of community, feudal, dynastical and political nation

* Előadás formájában elhangzott a Kazinczy Ferenc és kora című, 2009. X. 15-17-ig Debrecenben az MTA és a DTE által megrendezett tudományos konferencián

821.511.141.09

821.511.141.09”19” Illés B.

Vörös Boldizsár

FORDULATOK A GUSZEV-KULTUSZ TÖRTÉNETÉBEN: VÁLTOZÓ MÉLTATÁSOK – VÁLTOZÓ MÉLTATOTTAK?

*Turns in the History of Gusev-cult:
Changing Appraisals – Changing Appraisees*

Illés Béla (1895–1974) találta ki a magyar szabadságharc elleni 1849-es cári intervencióval szembe forduló és ezért kivégzett orosz katonáknak: Alekszej Guszev századosnak és társainak történetét. Az esetet az író és munkatársai ténylegesen megtörténtként terjesztették, népszerűsítették Magyarországon az 1940-es évek második felében, majd e figurák bekerültek a kialakuló sztálinista diktatúra panteonjába. A korabeli közvélemény-formálók a „szovjet–magyar barátság” történelmi legitimálása, erősítése érdekében használták fel ezt a (szó szoros értelmében) „kitalált hagyomány”-t (Eric Hobsbawm). 1949-ben Budapesten leleplezték Guszev és társai emléktábláját, 1951-ben pedig belvárosi utcát neveztek el a kitalált századosról. Az esetre irányuló történészi kutatások nyomán azonban kiderült, hogy Guszev és társai soha nem léteztek, kultuszuk lerombolása már az 1950-es évek közepén megkezdődött. A budapesti emléktábla eltávolítását és a belvárosi utcanév megváltoztatását azonban a korabeli döntéshozók, közvélemény-formálók nem vállalták fel, és különböző indokokkal igyekeztek igazolni az utcaelnevezés jogosságát, sőt felvetődött más történelmi személyek felhasználásának lehetősége is ez ügyben. A kultusz érvénytelenítésére, a Guszev utca átnevezésére és az emléktábla eltávolítására csak a magyarországi rendszerváltás folyamán került sor.

Kulcsszavak: kultusz, politikai propaganda, történelemhamisítás, szépirodalom, sztálinizmus, Illés Béla

1945 elején még folytak a harcok Budapesten, amikor Illés Béla író, a szovjet hadsereg magyarországi lapjának, az 1945–1948 között kiadott *Uj Szónak* főszerkesztőjeként az újság második, február 6-i számában közzétett egy írást, amely részletesen foglalkozott azzal, hogy miként támogatták az oroszok, Nagy Péter cár a Rákóczi-szabadságharcot. A szöveg bevezető gondolatai jól mutatják, hogy a szerző milyen aktuálpolitikai összefüggésrendszerbe illesztve ábrázolta a történelmi eseményeket: „A hivatalos magyar történelemírás következetesen hallgatott arról, hogy Rákóczi Ferenc 1703-tól 1711-ig állandó kapcsolatban állott Nagy Péter (I. Péter) orosz cárral. [...] Érthető, hogy a

Habsburg-imperializmust kiszolgáló magyar történelemírók elhallgatták azt, hogy *Nagy Péter támogatta a magyar szabadság-mozgalmat*, de annál indokoltabb lett volna, hogy az oroszok és Rákóczi viszonyát teljességében feltárják azok a történelemírók, akik meg akarták védeni a magyar népet attól, hogy a német zsoldosává, majd a német áldozatává válják.” (ILLÉS 1945a: 3–4) Az *Uj Szó* következő, 1945. február 10-i számában Illés ismét megjelentetett egy történelmi tárgyú, Orosz tisztek Kossuth Lajosért című cikket, amely Guszev százados és társai ügyét mutatta be – mégpedig úgy, hogy az ábrázolt eseményeket hitelesítendő, az író eredetinek minősített, 19. századi iratokat idézett! Illés szerint „1936-ban a Bjelorusz Akadémia történelmi osztályának tudományos munkásai a régi, cári kormányzóság iratainak rendezése közben egy olyan aktacsomóra akadtak, amelyik nemcsak az orosz történelemírók számára bírt nagy jelentőséggel, de bizonyára érdekelni fogja a magyar történelemírókat, sőt a legszélesebb magyar rétegeket is. Az aktacsomóra ez volt ráírva: »Alexej Guszev tüzérszázados és társainak bűnügye. 1849 május–augusztus.«” A cikk szerint Guszevet és 15 társát azért tartóztatták le az orosz hatóságok 1849 májusában, mert a tisztek a magyar szabadságharc leverésére küldött cári hadseregben propagandát fejtettek ki az intervenció ellen, a magyar szabadságmozgalom érdekében. Illés azt írta, hogy a tisztek pere a minszki katonai törvényszék előtt folyt le, és idézte Guszev vallomásának néhány mondatát is: „Guszev százados ezeket mondotta: »Azért harcoljunk a magyarok ellen, mert ők ellenségei a Habsburg-császárnak? Ez igazán nem ok arra, hogy orosz vért ontsunk, hisz’ az orosz népnek semmi oka barátsággal gondolni a Habsburg-császárra, és minden oka megvan arra, hogy ellenségének tekintse a kis szláv népeket elnyomó Habsburgokat. [...] Ha a magyar szabadságmozgalom győz, a magyaroknak a véres áldozatokkal kivívott szabadságuk védelmére szükségük lesz szláv szomszédaik barátságára. És ilyképpen a magyar ügy győzelme hozná meg azt az eredményt (a Habsburg-birodalomban élő szláv népek szabadságát), amit nekünk – így halljuk – a magyar mozgalom vérbefojtásával kell elérnünk.«” Az orosz tiszt szavait Illés ekként értékelte a cikkben: Guszev „megértette, hogy egy nép csak úgy lehet szabad, ha nem nyom el más népeket, és hogy egy nép szabadságmozgalmának letiprásával nem lehet szabaddá tenni más rab-népeket. Mindenesetre megértette az 1848–49-es magyar forradalom óriási jelentőségét, és megértette azt, hogy az orosz népnek nem érdeke megmenteni Délkelet-Európa zsarnokait. Megértette, hogy ez csak az orosz nép elnyomójának, a cárnak érdeke”. Illés szerint a perben a 16 vádlott közül hetet halálra ítélték, köztük Guszev századost is, a kivégzéseket pedig 1849. augusztus 16-án hajtották végre a minszki Preobrazsenszkij kaszárnya udvarán. Az író hangsúlyozta, hogy a cári hatóságok „a pert, az ítéletet és a kivégzéseket szigorú titokban tartották”, majd ezzel zárta cikkét: „Nem tudom, hogy e történelmi okmány nem esett-e áldozatul a Minszket felégető német

banditáknak, de bizonyos, hogy a minszki per okmányainak kivonatos másolata megtalálható a leningrádi Hadtörténeti Múzeum irattárában.” (ILLÉS 1945b: 3)¹ Az író témaválasztásai, értékelései jól mutatják, hogy a két Illés-cikk – amelyek jelentőségét szerzőjük azzal is hangsúlyozta, hogy 1945 folyamán újra megjelentette őket a Fogarasi Bélával közösen kiadott *Magyar–orosztörténelmi kapcsolatok* című kötetben (ILLÉS 1945c: 23–30, 1945d: 31–34), a Guszev-történetet ismertető szövegének átdolgozott változatát pedig az *Igaz Szó* március 13-i számában (ILLÉS 1945e: 3) is – fontos aktuálpolitikai célokat szolgált: a II. világháborúban vesztes Magyarországnak a korábbi évtizedekben erőteljes szovjetellenes propagandával megcélzott, a „felszabadító” szovjet hadsereg atrocitásaitól is szenvedő lakossága számára azt kellett bizonyítaniuk, hogy az oroszok már a múltban is támogatták a magyar szabadságküzdelmeket, a történelmi analógiák segítségével mintegy megalapozandó a kialakuló „szovjet–magyar baráti kapcsolatok”-at.

A kitalált, ám megalkotójuk által valós történelmi személyekként ábrázolt figurák: Guszev századosnak és társainak esetéről 1946–1948 során számos írás látott napvilágot különböző kiadványokban, így a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség *Ifjúság* című központi hetilapjának 1947. március 14-i számában is (Kilenc bitófa 1947: 5). Ez az ábrázolás indította arra a „köztársaság-ellenes összeesküvés” miatt igencsak nehéz helyzetben lévő Nagy Ferenc-kormány (ekkor ideiglenesen, meghosszabbítással dolgozó) pénzügyminiszterét, Rácz Jenőt, hogy március 20-i levelében a következő javaslattal forduljon a miniszterelnökhöz: „Arra gondoltam, hogy amennyiben a Kisgazdapárt egy gesztust akarna csinálni a szovjet–magyar barátság felé, ezt nem tehetné szebb formában, mint ha akciót indítana aziránt, hogy Guszev százados és társainak a hamvait hozzuk Magyarországra a szabadságharc 100 éves évfordulóján, és itt valamilyen díszes helyen helyezzük el, ha pedig ez nem volna lehetséges, akkor a centenárium alkalmából egy reprezentatív magyar küldöttség utazzék ki ottani sírjuk megkoszoruzására.

Azt hiszem, ennél méltóbban és stílusosabban nem fejezhetnénk ki Oroszország iránti érzelmeinket.”

¹ Illés Béla Guszev-történetével korábban részletesen már foglalkozott: KLIMÓ 2002: 220–234, 293–295. E témakörben készített legkorábbi, de nem publikált munkám – amely azt mutatta be, hogy Illés miként igyekezett saját cikkeivel és lábjegyzeteivel hitelesíteni Guszev kapitány és társai történetét – Árpád von Klimó fentebb hivatkozott tanulmányának alapjául szolgáló előadásához kapcsolódó kommentárként hangzott el a Sozialistische Helden, Eine Kulturgeschichte von Propagandafiguren in Osteuropa und der DDR c. krakkói konferencián, 2001 szeptemberében. – Újabb, részletesebben l. VÖRÖS 2006: 214–225, 2007a: 51–64, 2007b: 488–500, 2008a: 98–107, 2008b: 445–455, 2008c: 447–464, 2008d: 215–249, 2008e: 127–143.

A levélre Nagy Ferenc ráírta: „*Meg kell csinálni a koszorúzást!*” (MOL XIX-A-1-o. 11. d. „Propaganda és szervezési tervek” dosszié, sz. n.), majd a miniszterelnök titkára március 24-én továbbította az anyagot Mihályfi Ernő tájékoztatásügyi miniszternek, hogy intézkedjék a felsőbb utasításnak megfelelően (MOL XIX-A-1-o. 11. d. „Propaganda és szervezési tervek” dosszié, sz. n.). Az eset jelzi, hogy a Guszev-ügy túlnőtt a kommunista Illés Bélának, valamint munkatársainak körén, és egy másik, velük szemben álló politikai erő is igyekezett felhasználni, immár saját aktuálpolitikai céljai érdekében, ugyanakkor 1848–1849 közelgő centenáriumának megemlékezései közé illetve a tervezett méltatást. A hivatalos, központi rendezvények egyik legfőbb szervezője, Huszti Dénes pedig a centenáriumi előkészületeket tárgyaló, 1947. október 28-i beszámolójában arról írt, hogy „A centenárium során magyar küldöttség utazik ki Minszkbe, hogy megkoszorúzza Alexej Guszev tüzérkapitánynak és társainak sírját, illetve azt a helyet, ahol kivégezték őket. [...] Az ünnepségre vagy az esemény [ti. a kivégzés] 100 éves évfordulóján, vagy még 1948 év folyamán kerül sor.” (PSZL 274. f. 21. cs. 71. ö. e. 35, 36). Egy 1948. februári *Uj Szó*-cikk már arról tudósított, hogy Mihályfi Ernő Moszkvában tárgyal Guszev kapitány minszki sírjának magyar küldöttség által való megkoszorúzásáról (LÉVAI 1948: 7) – azonban e méltatásra, mivel a százados és társai nem léteztek, nem kerülhetett sor. A kivégzés helye és a sírhely tehát nem válhatott a „mártírok”-ról való rendszeres megemlékezéseknek, a kultusz ápolásának színhelyévé.

Ám Illés Béla és munkatársai különféle, a Guszev-esetet történelmileg hitelesítő eljárásainak és az 1940-es évek végén kialakuló magyarországi sztálinista diktatúra legitimációs igényeinek köszönhetően a kapitány és társai valós személyekként kerültek be az új rendszer panteonjába: sorsuk ábrázolásainak a „szovjet–magyar barátság” erősítését kellett szolgálniuk. A „mártírok” kivégzésének centenáriumára 1949-ben a Magyar Néphadsereg Politikai Főcsoportfőnökségének és Budapest városvezetésének illetékesei is készülődtek. A Politikai Főcsoportfőnökség úgy tervezte, hogy az évfordulón ünnepséget rendez, a polgármesteri hivatal pedig utcát nevez el a fővárosban Guszev századosról. Továbbá, a „Guszev-ról elnevezendő utca sarkára a Pol. F[ő]cs[o]port[f]őnök[ség] egy emléktáblát tervez elhelyezni, mely megőrökíti Guszev és társai hős szabadságharcos szellemét”. Ennek érdekében a testület kulturális osztálya zártkörű pályázatra kért fel szobrászokat, a benyújtott tervek közül pedig a Főcsoportfőnökség Mikus Sándorét fogadta el. A tervezett emléktábla fő elemei: egy kb. 140 x 200 cm-es haraszi kő keretben egy 100 x 100 cm-es bronz dombormű, a Főcsoportfőnökség által megadott felirattal (HL VIII. 1. HM 1949. ált. 811. d. 460.868. sz.).

E tervekkel összhangban, a Nagy-budapesti Pártbizottság a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének Szervező Bizottságához intézett, 1949. augusztus 1-jei előterjesztésében a következő indítványt tette „*Alexej Guszev*

emlékének megörökítése tárgyában”: „A honvédség kezdeményezésére javasoljuk emléküknak [ti. a százados és társai emlékének] utca elnevezésével és emléktábla felállításával való megörökítését.

Budapest székesfőváros polgármesteri hivatalával való tárgyalás alapján javaslatunk a jelenlegi Sas-utcának Guszev-utcára való átnevezése. E megoldás azért megfelelő, mert egyrészt a Sas-utca a város forgalmas részén fekszik, másrészt a Szabadság-térre nyílik, tehát az utcák elnevezése szempontjából ugynevezett »szabadságharcos negyedben« van.

A mellékelt 1 : 3 lépték szerinti rajznak megfelelő emléktáblát a honvédség augusztus 16-án, a kivégzés 100 éves évfordulóján adná át a fővárosnak. A tábla a nehézipari minisztérium épületének Sas-utcai falára lenne elhelyezve, ahol harmonikusan beleilleszkednék az építészeti megoldásba.” (MOL M-KS-276. f. 55. cs. 81. ö. e. 68., 6. Az indítványban említett rajz nincs meg ebben az iratanyagban.)

1949. augusztus közepére elkészült Guszev századosnak és társainak emléktáblája. Mikus Sándor domborművén egy orosz katonafigura: Guszev kapitány felemelt kézzel, saját testével igyekszik feltartóztatni a szuronyokkal előrenyomuló szabadságharc-ellenes erőket, védve ezzel az ábrázoláson látható magyar honvédeket, vagyis magát a szabadságküzdelmet. A dombormű alatt pedig a következő szöveg olvasható: „Népünk 1848–49-es szabadságharcával együttarcoló, a cári önkényuralommal szembeforduló mártirhalált halt *Guszev százados és társai emlékére állította a Magyar Néphadsereg*” „1949 aug 16.” A kompozíció egészében a dombormű és a felirat sajátosan egészíti ki egymást: Mikus alkotása ábrázolja Guszev kapitánynak a „cári önkényuralmat” jelképező szuronyokkal való „szembefordulását”, az orosz százados és a magyar honvédek egymás melletti képi megjelenítése pedig az „együttharcolást” – holott erre legfeljebb eszmei értelemben kerülhetett (volna) sor,² mivel Guszev és társai – amint ezt Illés Béla írásaiban hangsúlyozta – nem jutottak el Magyarországra, és így nem is csatlakozhattak a magyar honvédsereghez. E méltatás arra törekedett, hogy minél szorosabbnak ábrázolja Guszev kapitány és társai, valamint a magyar szabadságharcosok kapcsolatát – minden bizonnyal az aktuális „szovjet–magyar barátság” történelmi megelőlegezése-legitimálása érdekében.

A Nehézipari Minisztérium épületére, a Szabadság tér–Sas utca sarokra elhelyezett emléktábla leleplezési ünnepségére 1949. augusztus 17-én került sor. A rendezvény kezdetén az emléktáblát Kossuth-címeres lepel takarta el, felette, Kossuth-címeres magyar zászlók között, koszorús, keresztbe tett fegyverek vol-

² Ezt az értelmezést jogosulttá teszi az, hogy Balassa József 1940-es szótára megjelölte a „harcol” kifejezés ezen összefüggéseit: „Vmiért [harcol]; eszmékért, milyen célért [harcol]”. BALASSA 1940: 294. Ilyen jellegű szóhasználat szerepel A magyar nyelv értelmező szótárában is, I. A magyar 1960: 114.

tak láthatók, ezek felett pedig ötágú csillag, előtte egy koszorús, sarló-kalapácsos szovjet és egy koszorús magyar Kossuth-címerrel. A „19. századi orosz cári tiszt és társai” emléktáblája feletti ötágú csillag és a címerek félreérthetetlenül jelezték a méltatás, az ünnepség egyéb mozzanataiban is kifejezésre juttatott aktuálpolitikai tendenciákat. A katonai tiszteletadáshoz a honvédség díszszázada sorakozott fel, a rendezvényre pedig megjelent egy szovjet tisztí küldöttség, a magyar honvédség tábornoki karának tagjai, a Magyar Dolgozók pártja és a főváros képviselői, a Komszomol és számos más szervezet küldöttei is. A magyar és a szovjet himnusz elhangzása után Illy Gusztáv altábornagy tartott beszédet, amelynek elején a következőképpen jelölte meg az ünnepség célját: „Alexej Guszev halálának százéves évfordulóját ünnepeljük. A főváros utcát nevezett el róla és a dolgozó nép hadserege emléktáblával állít örök emléket Alexej Guszevnek, hogy soha ne felejsük el az orosz népnek a magyar szabadságért mártírhalált halt fiát.” A továbbiakban az altábornagy az Illés Béla által idézett, „eredeti” Guszev-beszéd részleteit felhasználva ismertette a „mártír” tetteit, és ezekkel összefüggésben így mutatta be, ill. értelmezte az emléktáblát: „Az emléktábla híven örökíti meg Alexej Guszev mártírhalálának felemelő gondolatát. Az elnyomott orosz nép fia – Guszev százados – saját testével akarja elhárítani a szabadságért küzdő magyar népről az elnyomók szuronyait. De száz évvel ezelőtt – 1849-ben – az elnyomottak még nem ébredtek öntudatra, a Guszevek kevesen voltak és az elnyomók elbuktatták a magyar szabadságharc hősiességét.” A „még” szó alkalmazásával az altábornagy előkészítette a múlttal szemben a jelen viszonyainak ábrázolását, amikor is „Ma Guszevnek és társainak sora végtelen milliókra nőtt. A szabadságért hősi halált halt Alexej Guszev népe kiverte a reakció kezéből a szuronyokat és hősiességével a világtörténelem legnagyobb győzelmét aratta a fasizmuson. [...] A magára maradt 48-as szabadságharcot, Guszevet és hős társait eltiporhatták, de áldozatuk nem volt hiábavaló. Hősi szellemük tovább élt az elnyomott milliókban és 1917. óta a dolgozók egyre erősödő, szilárd egységben, a győzelem biztos tudatában vetnek gátat a fasizmus újra és újra éledő erőinek”. Az altábornagy azonban nemcsak Guszev kapitányt és társait állította be a 20. századi „haladó erők” elődeiként, hanem megmutatta az emléktáblán szuronyokkal jelképezett „reakció” jelenkori képviselőit is: „Ma a reakció az imperializmus cégére alatt újra szuronyt szegez a haladás erői ellen.” A Guszev- esetet, illetve az emléktáblát Illy az időszzerű politikai-katonai feladatok történelmi legitimálásához használta fel, amikor a „mártírok” által képviselt „haladó törekvések” örököseként megjelenített, így a „magyar népnek” immár „szabadságot ajándékozó” Szovjetunióval szövetségben megvívandó küzdelemre hívott fel a „reakciós imperializmus” ellen, ekként zárva beszédét: „Megfogadjuk, hogy megingathatatlan bátorsággal, győzelmesen fogjuk végigküzdeni azt a harcot, amelynek élén a szabadságszerető népek legnagyobb ereje és példaképe, a nagy Sztálin vezette Szovjetunió halad.” Az

ekkor leleplezett emléktáblát a főváros nevében Goda Gábor tanácsnok vette át, majd a különféle küldöttségek – köztük a Magyar Dolgozók Pártjáé, a fővárosé, a honvédségé és a Komszomolé – megkoszorúzták. A rendezvény a honvédség díszmenetével ért véget.³ Akárcsak az eredeti Illés Béla-féle Guszev-kitaláció, az emléktábla és az ünnepség is a „szovjet–magyar barátság” történelmi legitimálását-erősítését voltak hivatottak szolgálni.

Ugyanakkor a Guszev-kultuszemek nem voltak tökéletesen összehangolva: ezt mutatja, hogy bár Illy Gusztáv beszédéből és az ünnepségről tudósító több korabeli sajtóbeszámolóból is derült ki, hogy a Sas utca neve ekkortól hivatalosan Guszev utca, a közterület csak Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottságának 1951. november 9-i ülésén kapta meg az új nevet (Új 1951: 10). A Guszev utca így tehát a Nagy-budapesti Pártbizottság 1949. augusztus 1-jei javaslatának megfelelően a „szabadságharcos negyed” része lett, beilleszkedve a valóban élt, az 1848–1849-es szabadságharcban részt vett és Aradon 1849. október 6-án kivégzett honvédtábornokokat megörökítő utcanevek (Aulich utca, Kiss Ernő utca, Nagy Sándor utca, Vécsey utca) sorozatába. Az ekkor létrejött névegyüttes e 19. századi méltatottak összetartozását is kifejezésre juttatta – mintegy megelőlegezve-legitimálva a 20. századi „szovjet–magyar barátság”-ot. Ha tehát nem is a „mártírok” kivégzésének színhelyén vagy a sírjuknál, de egy nagy szimbolikus értékkel bíró helyen: Magyarország fővárosában, az egyik legfontosabb intézmény: a Nehézipari Minisztérium falán elhelyezett és a centenáriumi ünnepséggel leleplezett emléktáblával, valamint a belvárosi utcanévvel mégiscsak létrejött a Guszev-eset „emlékeztetési helye” (PÓTÓ 2003: 24–29, 282–283), amely nemcsak a kultusz felépítésének, hanem (részleges) lerombolásának időszakában is nagy jelentőséggel bírt.

A Guszev-ügyre irányuló korabeli történelmi kutatások során ugyanis fokozatosan kiderült, hogy a százados és társai sohasem léteztek, a kultuszrombolás időszakában pedig több közvélemény-formáló is foglalkozott az utcanévvel. Így például Szeberényi Lehel 1979 őszén, az *Új Tükör* hasábjain megjelentetett cikkében rámutatott arra: noha kiderült, hogy Guszev kapitány valójában nem élt, a belvárosi utcanév megmaradt, és a következőképpen érvelt ennek meghagyása érdekében: „utcát nemcsak hajdanvolt személyek kaphatnak, kik léteztek is; mesehősök éppúgy, noha sose léteztek, csak a képzeletben. Ám, mire mesehősként világra jöttek, magukba zárták a névtelen minták seregét, hogy sokak igazságát fejezzék ki egymaguk, a szintézis ünnepi pajzsára emelvén fel a porból.

A Guszev utcának, ha másképp nem, így van létjogosultsága. Miként, mondjuk, egy Szindbád fasornak, János vitéz rakpartnak, vagy éppen Hány János krt.-nak.” (SZEBERÉNYI 1979: 14). Ez esetben a szerző, az utcanév megtartása ér-

³ Az ünnepség vizsgálatánál felhasználtam a korabeli újságok tudósításait és képanyagát, továbbá a Magyar Távirati Iroda Fotóarchívumában és a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Fényképtárában található, a rendezvényről készített felvételeket. Illy Gusztáv beszédét l. A szabadságért 1949: 2.

dekében, sajátos módon újraértelmezve a kultuszt, úgy érvelt, hogy bár a névadó személy kitalált alak, figurájában ténylegesen élt személyek összegződnek: őket megörökítendő kell meghagyni az elnevezést.

E felfogással szemben a budapesti V. kerületi Honismereti és Helytörténeti Munkabizottság képviselőinek a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottsága Igazgatási Főosztályának illetékeséhez intézett, 1987. március 18-i előterjesztése a Guszev utca név megváltoztatását indítványozta: „Az utcanevek közül történeti hitelességét tekintve, a várostörténet emlékeihez semmiképpen sem kapcsolható Guszev utca elnevezés elhagyását és helyette a SAS UTCA vagy a KÉT SAS UTCA név visszaállítását javasoljuk.

Emlékeztetőül megjegyezzük, hogy Illés Béla író költött alakja valójában nem élt, és a történelmi példa hitelessége sem bizonyítható. Ezért a várostörténeti emlékek méltó megörökítése, ápolása érdekében az eredeti – mintegy kétszáz éves – utcanév visszaállításának ügyét támogadjuk.” (BFFH IHÜ így. „1987. év” dosszié, sz. n.) Ennek nyomán a Főosztály azt javasolta, hogy az V. kerületi Tanács Végrehajtó Bizottsága a Guszev utca nevet a Két Sas utca elnevezésre változtassa meg. A kerületigazgatás munkatársai e javaslatról tárgyaltak a kerületi pártbizottság illetékes titkárával és az érdekelt tanácsstagokkal, majd az alábbiakat terjesztették az V. kerületi Végrehajtó Bizottság elé: „1. Guszev kapitány neve, s főként a róla elnevezett utca a *köztudatban teljesen elfogadott és ismert*. Jóllehet az MTA Irodalomtudományi Intézetének szakvéleménye szerint az Illés Béla által megírt, s népszerűsített személy az írói képzelet terméke, a névhasználat legalitását ez nem kérdőjelezheti meg, hiszen Budapesten számos költött név szerepel utcanévként. Egyébként több, a valóságban is bizonyítottan élt Guszevről tudunk. (Pl. Gleb Guszev egy 70 fős magyar partizánegység parancsnokaként vett részt Csehszlovákiában a német megszállás elleni harcokban a II. világháború idején.

Vagy pld. Pjotr A. Guszev kiváló Szovjet balettművész és táncpedagógus volt, a moszkvai Bolsoj színház, -- illetve később a Kirovi [!] Balett igazgatója, aki 1965-ben és 1975-ben Budapesten is betanította a Csipkerózsika c. balettet.)

2. A magyar nép emlékezetében a Két Sas képzete erősen összefonódik a Habsburg-dinasztia által uralt népelnyomó Osztrák–Magyar Monarchiával. Egy ilyen névváltoztatás tehát méltán válhatna ki sokakban visszatetszést.

A jellegzetesen szláv hangzású név megváltoztatása ugyancsak nemkívánatos politikai esetleg diplomáciai következményeket vonhatna maga után.

Mindezekre tekintettel a Guszev utca nevének megváltoztatását nem javasoljuk.” (BFL XXIII. 205.a „1987. IV. n. é.” k. 1–2.) Ennek nyomán az V. kerületi Végrehajtó Bizottság 1987. október 29-i ülésén úgy határozott, hogy nem változtatják meg a Guszev utca nevet (BFL XXIII. 205.a „1987. IV. n. é.” k., az október 29-i ülés jegyzőkönyve, 1–2). Feltűnő, hogy az utcanév megtartása érdekében összeállított érvsorozat készítői nem vették figyelembe: az utcában lévő emlék-

tábla egyértelművé teszi, melyik, ráadásul valóban élt történelmi személyként megörökített Guszevről nevezték el a közterületet (tehát nem a partizánparancsnokról vagy a táncpedagógusról), továbbá, hogy a 19. századi utcanévben szereplő „Két sas” nem azonos az osztrák császári jelvény kétfejű sasával (BUZA 1989: 1663) – a javaslat elutasításának legfőbb oka így minden bizonnyal a közismert elnevezés megváltoztatása miatti esetleges szovjet diplomáciai tiltakozás elkerülésére való törekvés volt. (Az érvelésben említett II. világháborús tiszttel és az 1987. március 30-án elhunyt művésszel pedig, más korszakban élt, más tevékenységi körű emberek lévén, nem lehetett behelyettesíteni a kitalált, 19. századi kapitányt; az ő sorsuk nem is összegződhett az emléktáblával méltatott figurában, még a Szeberényi-féle felfogás szerint sem.) Az utcanév megváltoztatására végül csak a magyarországi rendszerváltás folyamán került sor: a Fővárosi Tanács 1990. június 19-i ülésén határozott arról, hogy a Guszev utca a Sas utca nevet kapja vissza (Jegyzőkönyv 1990: 157–158). A századosnak és társainak emléktábláját pedig csak 1995-ben távolították el, immár a Sas utcából (PROHÁSZKA 2004: 194–195), mindezzel érvénytelenítve a kultuszt is.

A fentiekben ismertetett-elemzett eset önmagán túlmutatva, általánosabb érvennyel is jelzi, hogy milyen típusú fordulatok is bekövetkezhetnek egy-egy kultusz történetében. A kultusz felépítésének időszakában, 1945 és 1951 között, a korabeli közvélemény-formálók által valóban élt történelmi személyeknek tekintett katonákat méltató eljárások változtak meg: a különféle újságcikkek közlése mellett megjelent a törekvés kivégzésük helyének, illetve sírjuknak a megkoszorúzására (erre persze nem kerülhetett sor), majd megtörtént a fővárosi emléktábla-elhelyezés és -felavatás, továbbá az utcaelnevezés. A kultusz (részleges) lerombolásának idején viszont nemcsak a különféle *méltatási eljárásokban* következtek be változások (VÖRÖS 2008e: 127–143), hanem egyes közvélemény-formálók írásaiban megjelent annak lehetősége is, hogy a *méltatottak* változzanak meg: Szeberényi 1979-ben, egyértelmű megfogalmazással, a kitalált alakéhoz hasonló sorsú, valóban létezett személyeket javasolt, az 1987-es érvosorozat összeállítói pedig olyan személyekkel igyekeztek behelyettesíteni a soha nem létezett figurát, akiknek már nem is a pályájuk, hanem csak a vezetéknevük volt azonos a 19. századi alakéval. Egy kultusz történetében tehát felvetődhet annak a lehetősége is, hogy nemcsak a méltatási eljárások változzanak meg, hanem a méltatott személye is – ez utóbbi változtatásra a Guszev-kultusz esetében végül is nem került sor: az 1990-es évekig eredeti helyén lévő emléktábla félreérthetetlenül mutatta, hogy kiről is van elnevezve az utca. Az orosz századosnak és társainak méltatásai ugyanakkor illeszkednek a 19–20. századi (ez esetben a szó szoros értelmében) „kitalált hagyományok” sorába és érvényesek rájuk Eric Hobsbawm-nak az effajta hagyományokról kialakított megállapításai: esetükben a történelem a cselekvés legitimálójaként és a csoportkohézió cementjeként használtatik fel, gyakran pedig – a történelmi személyiségek emlékművei által –

a harc valódi szimbólumává válik. Még a forradalmi mozgalmak is igyekeztek alátámasztani új eszméiket és törekvéseiket a forradalom hagyományaira és a saját hőseikre történő hivatkozással (HOBSBAWM 1985: 1–14, GYÁNI 1992: 3–6, GLATZ 1995: 13–16, SIPOS 1995: 95–99) – így volt hivatott történelmileg legitimálni és erősíteni a 19. századi Guszev-eset a 20. századi „szovjet–magyar barátság”-ot. A kultusz (részleges) lerombolásának időszakában pedig egyes közvélemény-formálók újabb és újabb „hagyományok”-at fedeztek fel és igyekeztek hasznosítani (rokon sorsú, majd csak azonos vezetéknevű figurákkal), immár a méltatási eljárás megtarthatásának érdekében. Míg tehát a kultuszok többségénél (és 1945–1951 között Guszevénál is) egy kiemelkedőként értékelt személyhez kapcsolódnak a különféle méltatási eljárások, az itt ismertetett utóbbi esetekben egy létező méltatási eljáráshoz igyekeztek méltatható figurákat találni a korabeli közvélemény-formálók.

Tizenöt évvel a Guszev utca Sas utca névre történt visszanevezése és tíz évvel az emléktábla eltávolítása után, 2005-ben a *Népszava* cikkírója a Guszev-történetet, annak sorsát már-már a budapesti folklór részeként mutatta be, és egy kívánságot is megfogalmazott: „Guszev és emléktáblája nekem hiányzik. [...] Unalmas egy város, ha a házai csak téglából és malterből állnak, nem kötődnek hozzájuk mesék. A földhözragadtak és a szárnyalók, a bájosak és a rémisztőek. Bennük igazságok, lódtítások, tévedések, hazugságok. [...] Minden elhallgatott mese a várost szegényíti.

Kinek mondjam: azt a táblát tessék megkeresni, visszahelyezni, hadd meséljünk tovább előtte!” (SZÖLLŐSI 2005: 11).

Ha pedig visszahelyeznék az emléktáblát (akár egy, az esetet ismertető felirattal együtt) a Sas utcai épületre, fennállna a lehetősége annak, hogy, egy újabb fordulattal a kultusz történetében, egy „ironikus kultuszhely” (vö. TAKÁCS 1994: 187–196) jönne ott létre, esetleg augusztus 16-i tréfás ünnepekkel...⁴

RÖVIDÍTÉSEK ÉS IRODALOMJEGYZÉK

1. Kiadatlan források

BFFH IHŰ így. = Budapest Főváros Főpolgármesteri Hivatala, Igazgatási és Hatósági Ügyosztály iratgyűjteménye
„1987. év” dosszié

⁴ A Guszev-eset számos vonatkozásban további kutatásokat igényel, kérdéses ugyanakkor, hogy valaha is tisztázható lesz-e pl. ez: Illés Béla munkatársai, az orosz katonák történetének népszerűsítői tisztában voltak-e azzal, hogy egy kitalációt terjesztenek – ténylegesen megtörtént eseményként...

Jelen munkám elkészítéséhez nyújtott segítségükért ezúton mondok köszönetet H. Balázs Évának (ha már csak megkésve is), Buza Péternek, Csonkás Istvánnak, Hajdu Tibornak, Hermann Róbertnek, Kovács Istvánnak, Pótó Jánosnak és Szilágyi Mártonnak.

BFL = Budapest Főváros Levéltára
XXIII. 205.a = Budapest Fővárosi V. kerületi Végrehajtó Bizottság ülésjegyzőkönyvei
HL = Hadtörténelmi Levéltár
VIII. 1. HM = A Honvédelmi Minisztérium Levéltára. HM Törzsanyag
MOL = Magyar Országos Levéltár
XIX-A-1-o = 1848 centenáriumát előkészítő csoport anyagai
M-KS-276. f. 55. cs. = Magyar Dolgozók pártja Központi Vezetősége Szervező Bizottságának iratai
PSZL = Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár
274. f. 21. cs. = Magyar Kommunista Párt Propagandaosztályának anyagai

2. Kiadott források

A magyar 1960. *A magyar nyelv értelmező szótára. III. H–Kh.* Budapest.
A szabadságért 1949. A szabadságért folyó harc élén a legyőzhetetlen Szovjetunió halad.
Honvédségünk emléktáblát állított Guszev századosnak, a magyar szabadságharc orosz hőisének. = *Néphadsereg* 34. sz. 2.
BALASSA József 1940. *A magyar nyelv szótára. I. A–K.* Budapest.
ILLÉS Béla 1945a. Rákóczi és az oroszok. = *Uj Szó* 2. sz. 3–4.
ILLÉS Béla 1945b. Orosz tisztek Kossuth Lajosért. = *Uj Szó* 3. sz. 3.
ILLÉS Béla 1945c. Rákóczi és az oroszok. = Fogarasi Béla – Illés Béla: *Magyar–orosz történelmi kapcsolatok.* Budapest, 25–30.
ILLÉS Béla 1945d. Orosz tisztek Kossuth Lajosért. = Fogarasi Béla – Illés Béla: *Magyar–orosz történelmi kapcsolatok.* Budapest, 31–34.
ILLÉS Béla 1945e: Orosz tisztek Kossuth Lajosért. – Visszaemlékezés a szabadságharcra –. = *Igaz Szó* 11. sz. 3.
Jegyzőkönyv 1990. Jegyzőkönyv a Fővárosi tanács 1990. június 19-én (kedden reggel 8 órai kezdettel az Újvárosháza Nagytermében Budapest, V. ker. Váci u. 62–64. szám) megtartott üléséről. = *Fővárosi Közlöny* 8. sz. 148–160.
Kilenc bitófa 1947. Kilenc bitófa a Preobrazsenszky-kaszárnya udvarán. = *Ifjúság* 11. sz. 5.
LÉVAI Béla 1948. Újabb érdekes dokumentumok a magyar szabadságharc orosz vonatkozásairól. = *Uj Szó* 40. sz. 7.
SZEBERÉNYI Lehel 1979. Miért választottam? = *Új Tükör* 37. sz. 14.
SZÖLLŐSI Ferenc 2005. Legendátlanították a budapesti Sas utcát. Illés Béla találta ki a cári önkénnyel szembeszálló Guszev százados alakját – Hová tűnt az emléke annak, aki nem létezett? = *Népszava* 185. sz. 11.
Új 1951. Új utcanevék. = *Szabad Nép* 264. sz. 10.

3. Szakirodalom

BUZA Péter 1989. Kétsas utca. = *Élet és Tudomány* 1663.
GLATZ, Ferenc 1995. Politics and Historical Science in the Countries of the soviet System. = Glatz, Ferenc – Pók, Attila (ed.) *The Soviet System and Historiography, 1917 – 1989. Preliminary Papers for the Montréal Session.* Budapest, 7–24.
GYÁNI Gábor 1992. A hagyomány mint politikai kultusz. = 2000 7. sz. 3–6.
HOBSBAWM, Eric 1985. Introduction: Inventing Traditions. = Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence (ed.) *The Invention of Tradition.* Cambridge – London – New York – New Rochelle – Melbourne – Sydney, 1–14.

- KLIMÓ, Árpád von 2002. Vom Mars bis an die Donau. Der Rittmeister Alexej Gussew. = Satjukow, Silke – Gries, Rainer (hg.) *Sozialistische Helden. Eine Kulturgeschichte von Propagandafiguren in Osteuropa und der DDR*. Berlin, 220–234, 293–295.
- PÓTÓ János 2003. *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika*. Budapest.
- PROHÁSZKA László 2004. *Szoborhistóriák*. Budapest.
- SIPOS, Peter 1995. Hungarian Historical Scholarship and Marxism-Leninism. = Glatz, Ferenc – Pók, Attila (ed.) *The Soviet System and Historiography, 1917 – 1989. Preliminary Papers for the Montréal Session*. Budapest, 95–103.
- TAKÁCS Ferenc 1994. Az ironikus kegyhely. (A James Joyce Museum Dublinban). = Kalla Zsuzsa (szerk.) *Tények és legendák – tárgyak és ereklyék. A Petőfi Irodalmi Múzeum és az MTA Irodalomtudományi Intézete Kultusz történeti Kutató Csoportja közös konferenciájának megszerkesztett anyaga*. Hely nélkül, 187–196.
- VÖRÖS Boldizsár 2006. Illés Béla „Guszzev-ügye” – avagy hogyan lett az írói kitalációból történelmi tény 1945 és 1951 között. = *Múltunk* 3. sz. 214–225.
- VÖRÖS Boldizsár 2007a. Politikai propaganda, kultusz, szépirodalom. Guszev kapitány és társainak méltatásai 1945 és 1972 között. = *Irodalomtörténet* 51–64.
- VÖRÖS Boldizsár 2007b. Kitalált kapitány – valós igények? Illés Béla Guszev kapitánya és az oroszokkal kapcsolatos sztereotípiák az 1940-es évek második felében. = Szemerkenyi Ágnes (szerk.) *Folklor és történelem*. Budapest, 488–500.
- VÖRÖS Boldizsár 2008a. Írói fikció, mint történelmi legitimáció: a Guszev-ügy. = *Valóság* 5. sz. 98–107.
- VÖRÖS Boldizsár 2008b. „Odaszámíthatjuk-e Guszev kapitányt és társait a magyar szabadságharc vértanúi közé?” A Guszev-történet megjelenítése az új nemzedékek oktatási-nevelési anyagaiban 1948 és 1956 között. = Gyáni Gábor – Lácza Magdolna (szerk.) *Generációk a történelemben. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2007. évi konferenciájának kötete*. Nyíregyháza, 445–455.
- VÖRÖS Boldizsár 2008c. Illés Béla „Guszzev-ügye” – avagy történelmi hitelesítés és hiteltelenítés cikkekkel és lábjegyzetekkel. = Krász Lilla – Oborni Teréz (szerk.) *Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*. Hely nélkül, 447–464.
- VÖRÖS Boldizsár 2008d. Áldokumentumok és történelmileg hitelesként közreadott szépirodalmi művek. Guszev kapitány és társainak ábrázolásai Illés Bélától Illyés Gyuláig 1945 és 1951 között. = *Levéltári Közlemények* 215–249.
- VÖRÖS Boldizsár 2008e. „Hiszen Guszev nem is létezett.” Egy kultusz lerombolása az 1950-es évek közepétől az 1990-es évekig. = *Századvég* 3. sz. 127–143.

Turns in the History of Gusev-cult: Changing Appraisals – Changing Appraisees

Béla Illés (1895—1974) invented the story of the Russian soldiers, Captain Aleksej Gusev and his comrades, who opposed the military intervention of the Tsar against the Hungarian War of Independence in 1849 and were therefore executed for treason. The writer and his colleagues presented and popularized the event as a true story in Hungary in the second half of the 1940s and in this way the figures entered the rising pantheon of Stalinist dictatorship. The shapers of public opinion of the time manipulated with this (in the literal sense of the word) “invented tradition” (Eric Hobsbawm) so as to strengthen and legitimize the longstanding history of “Soviet – Hungarian friendship”. In 1949 a memorial plaque was unveiled to Gusev and comrades, and in 1951 a street in the Belváros (the Inner Town) of Pest was named after the invented captain. Historic research

into the case revealed that Gusev and his comrades had never existed and consequently, breaking free from their cult started already in the middle of the 1950s. Nevertheless, those who were supposed to decide on the removal of the plaque and the change of the name of the street were not ready yet to take responsibility, and tried to find various justifications for the name of the street, what is more, the possibility of using other historical personalities concerning this issue was also brought up. It was only during the time of political transformation that the cult was abolished, the name of the street changed and the plaque removed.

Keywords: cult, political propaganda, falsifying history, fiction, Stalinism, Béla Illés

Viktorija Aladžić

LAKÁSKULTÚRA ÉS VÁROSTERVEZÉS A VAJDASÁGBAN

Dwelling Culture and Town Planning in Vojvodina

A XXI. század elején a vajdasági városokat és településeket kaotikus építkezés jellemzi, a lakáskultúrát pedig az önteltség, önzés, nemtörődomség, a környezet iránti gondatlanság, amely fenyegetőleg irányul mások, a gyengébbek, a másként gondolkodók ellen. A városok rendezetlen kiépítése abból a társadalmi helyzetből következik, amely nemcsak a történelmi múltban veszi kezdetét, de a kommunista utópia által széleskörűen támogatott modern építészeti álláspontokra is visszavezethető. A XX. század háborúi következtében a Vajdaság területén többször is teljesen megsemmisült a polgári osztály, a háborúk utáni új államok alapításával az előzőktől lényegesen eltérő értékeket hordozó új társadalmak jöttek létre. Emellett a kolonizációk, valamint a legutóbbi háborúban az egykori Jugoszlávia más területeiről érkezett nagyszámú lakosság betelepítése folytán a Vajdaság népessége attól, hogy az újonnan érkezők magukkal hozták szokásaikat és hagyományait, egészen megváltozott. A legutóbbi háború okozta változások tovább növelték a különbözőségeket ahelyett, hogy egységes vajdasági kulturális identitást alakítottak volna ki. Másfelől a modern építészet alkotásainak nyílt és szándékolt környezetidegen jellege került éles ellentétbe a régebbi korok építészeti sajátosságaival. A polgárok identitásának különfélesége, a saját identitásnak a különbözőség kiemelésével való igazolási vágya, valamint a modern építészet azon elavult álláspontja, miszerint kívánatos az olyan „eredeti” építészeti alkotások létrehozása, amelyek teljes mértékben elkülönülnek a környezettől, az egységes összhangot mutató vajdasági városrészek egészének megsemmisítéséhez vezettek, és a helyükre oda nem illő működésképtelen, kaotikus városrészeket, illetve egész településeket emeltek.

Kulcsszavak: kultúra, várostervezés, Vajdaság, polgári társadalom, modern építészet

Kevin Lynch és szerzőtársa, Heck¹ szerint az urbanisztikai tervezés, mint a talajon lévő struktúrák elrendezésének a művészete, e struktúrák közötti tér formálását kell hogy szolgálja, és pedig úgy, hogy kapcsolatot létesít az építészetrel és a várostervezéssel. Ezzel szemben a vidékünkön kialakított terek többsége csúf, felületesen, megfelelő koncepció hiányában tervezett teret jelent. A fejlődés irányítói a városrendezési és a területi terveket a domináns rendeletek kevésbé fontos függelékének tekintik. „Ez a nemtörődomség szörnyű hiba, mert a helyszín meghatározó aspektusa a környezetnek. Olyan biológiai, szociológiai és pszichológiai hatása van, mely felülmúlja a reá fordított költségeket és a műszaki funkciók jelentőségét. Korlátozhatja az emberek tevékenységét, egy-

¹ Lynch, K., Heck, G.: *Site Planning*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London 2000. 1. o.

szersmind új lehetőségeket nyithat meg. Egyes csoportok – például a gyerekek – világára domináns hatása lehet. Jelentősége túlszárnyalja az épületekét, mivel a tér elrendezettsége nemzedékek számára marad fenn. Minden, amit környezetünk érdekében teszünk, tartós hatást gyakorol további életünkre.²

Christian Norberg Schulz e tényezőket tovább elemezve hangsúlyozza, hogy a környezetnek kulcsszerepe van az emberek életében: „A gyermek zöld, barna vagy fehér térben nő fel; sétál vagy játszik a homokban, földön, sziklán vagy mohán, felhős vagy derült ég alatt; nehéz és könnyű dolgokat ragad meg, majd emel fel; zajokat, hangokat hall, mint amikor egy különleges fa leveleit mozgatja a szél. Megtapasztalja a hőséget és a hideget. Megismerkedve a természettel, érzéki sémákat, képleteket hoz létre, melyek meghatározzák a jövőben megképződő élményeit. Ezek a sémák egyetemes struktúrákat tartalmaznak, melyek interhumánusak, lokálisan meghatározottak és kulturálisan feltételezettek. Mindenkinél birtokolnia kell orientációs sémákat, ahogyan identifikációsát is.

Az identitást, a személyiséget kifejlesztett sémák határozzák meg, a világ így lesz elérhető, megfogható. Ezt a tényt bizonyítja a közös nyelvhasználat. Ha valaki szeretné közölni, kicsoda, általában ezt mondja: „New Yorkból jöttem”, vagy „optimista vagyok”. Az emberi személyiség, identitás működtet helyeket és dolgokat. Heidegger ezt mondja: „Wir sind die Be-Dingen.” Ezért nem csupán az fontos, hogy a környezetünknek területi, helybeli elrendezése legyen, mely a tájékozódást lehetővé teszi, hanem hogy tartalmazzon a személyiséghez kötődő konkrét tárgyakat. Az identifikáció-azonosság és az orientáció elsődleges aspektusai az emberi létnek a világon. Míg az identifikáció annak alapja, hogy az ember érezze, tartozik valahová, az orientáció az a funkció, mely segíti az embert abban, hogy homo viator legyen, mely része a természetének. A modern emberre jellemző, hogy sokáig a hely büszkeségeire rácsodálkozó szerepébe bújít. Szabad szeretett volna lenni, és meghódítani a világot. Ma kezdjük megérteni, hogy a valóságos szabadság valahová tartozást feltételez, és valahol lakni azt jelenti, tartozni egy konkrét helyhez.”³

² This neglect is a dangerous error, since the site is a crucial aspect of environment. It has a biological, social, and psychological impact that goes far beyond its more obvious influence on cost and technical function. It limits what people can do, and yet also opens new opportunities to them. For some groups – small children, for example – it can be the dominant feature of their world. Its influence outlives that of most buildings, since site organisation persists for generations. What we do to our habitat has an enduring effect on our lives. Lynch, K., Heck, G.: *Site Planning*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London 2000. 2. o.

³ The child grows up in green, brown or white spaces; it walks or plays on sand, earth, stone or moss, under a cloudy or serene sky; it grasps and lifts hard and soft things; it hears noises, such as the sound of the wind moving the leaves of a particular kind of a tree; and it experiences heat and cold. Thus the child gets acquainted with the environment, and develops perceptual schemata which determine all future experiences. The schemata

Vajon megértjük-e, milyen nagy jelentőségű a „valamilyen helyhez való tartozás”, annak érzete, hogy azon a helyen otthon vagyunk, miként Christian Norberg Schulz feltételezi? A tény az, hogy „az esztétika, mint a szépség művészete, mindig jelen volt a térbeli tervezés minden formájában. De ezzel egyidejűleg mindig újraindukálta ugyanazt a kérdést: mi a szép a térben, hogyan lehetne ezt objektíven mérni? Az esztétika nem az a fogalom, amely csak a környezet vizuális tulajdonságaira irányul, hanem arra a módra is vonatkozik, ahogyan a környezete hat az összes érzékszervünkre és az érzelmeinkre. A természettel, a kulturális örökséggel, a fizikai keretekkel, a jelentéssel és az identitással is összefügg ugyanúgy, mint az emberek emocionális reakcióival vagy a térbeli érzéseivel. Az esztétikát, mint a filozófia tárgyát évszázadokon át kutatták, de még mindig nem tárták fel eléggé, mert olyan értékeken alapul, amelyeket az emberek alakítanak ki, mégpedig különbözőképpen, más és más időben és különböző helyeken. Tehát a térbeli szépség érzékelése vidékenként jelentős mértékben különbözik, sőt olykor még egy régió belül is eltérő . . .

Amíg a magasabb műveltségi szinten álló polgároknak a rendezett és a precíz kiképzésű környezet jelent esztétikai minőséget, a nomád életvezetésű romák számára pedig a szemétkerakások alkotta táj a vonzó, addig a félurbánus lakosság részére a nagy ház jelenti a státusszimbólumot.”⁴

A Vajdaságban megszokott, hétköznapi jelenségnek számítanak a szemétkerakatok mellett emelkedő hatalmas házak, amelyek nem túl messze helyezkednek el a valamikori rendezett, ma kulturális örökségnek számító településrészeknek a maradványaitól. A kommunista egyszerűsítést, valamint a jellegtelen többszintes tömbházakban való igénytelen lakhatást produkáló, bántóan egyhangú városrendezést követően, amellyel durván megsértették a fennálló történelmi és természetes környezetet, beköszönt a kaotikus építkezés ideje, amikor is a profithajszó együttjár a kommunista utópiák idejéből hátramaradt nagyravágyó politikai és a haszonélvező hatalmasságok téveszméivel. De hogyan jutottunk el idáig, és vajon mindig ilyen volt-e a helyzet? A néhol még fennmaradt XIX. századi vajdasági városok és települések struktúrái ennek ellenkezőjéről tanúskodnak, prezentálva, hogy másként is lehet élni, mégpedig szép, rendezett, szakszerűen tervezett, tiszta, biológiailag és ökológiailag karbantartott területen. Hová lett hát az a valamikori tudás, a környezetünkhöz és embertásainkhoz való példás viszonyulás művészete, amely az egészséges, tiszta és szép környezet kiépítésének a művészete is egyben?

comprise universal structures which are interhuman, as well as locally determined and culturally conditioned structures. Evidently every human being has to possess schemata of orientation as well as identification.

⁴ Stojkov, B.: *Metode prostornog planiranja*, Geografski fakultet – Univerzitet u Beogradu, Beograd 2000, 100–102. o.

A Vajdaságban minden szabad királyi városnak abban az időben, amikor még a Habsburg-birodalomhoz majd az Osztrák–Magyar Monarchiához tartoztak, de később, a Jugoszláv Királyságban is, építési szabályzattal kellett rendelkeznie, amely a város létesítményeinek a tervezését és megvalósítását előírta. Az Osztrák–Magyar Monarchiában nem léteztek az egész országra vonatkozó érvényes építési törvények. Meghatározott császári rendeletek jelölték ki a fő irányt, a városok rendezésének és építésének lebonyolítását pedig építési szabályzatok írták elő, melyeket minden város számára külön-külön dolgoztak ki, tiszteletben tartva a helyi különlegességeket és jellegzetességeket.

Jó példa erre Szabadka szabad királyi városnak a belügyminisztérium, valamint a belügyi és közmunkaügyi minisztérium részéről 1882. december 28-án jóváhagyott Építési Szabályzata.⁵ Szabadkán addig is érvényesek voltak a már korábban elfogadott építési törvények⁶, de ez az Építési Szabályzat volt a legátfogóbb dokumentum, amely a város tervezését, rendezését és kiépítését 1938-ig meghatározta. Ekkor lépett hatályba Szabadka város új Építési Szabályzata a Jugoszláv Királyságban.⁷

Szabadka szabad királyi város 1882. évi Építési Szabályzata tíz részből állt, melyekben külön-külön megtárgyalásra kerültek a város rendezésére és kiépítésére vonatkozólag kiemelt fontossággal bíró elemek. Az első rész meghatározta a város építési övezeteit és az építési engedélyek kiadásának eljárását. A második rész azokat a szabályokat foglalta magában, amelyek az első és a második építési övezetben való létesítmények kiépítéséhez kapcsolódtak, a harmadik részben pedig a harmadik és a negyedik építési övezet kiépítéséről szóló szabályok sorakoztak. Az ötödik rész a tűzrendészeti óvintézkedések előírásait tartalmazta, a hatodik rész a szomszédközi viszonyokról szólt, a hetedik pedig azokat az eljárásokat sorjázta elő, amelyeket az építkezés elvégzése után kellett végrehajtani. Az Építési Szabályzat nyolcadik része a házak előtti gyalogjárda kikövezésére vonatkozó kötelezettségeket, a kilencedik rész az Építési Szabályzat előző szakaszainak megsértéséért járó bírságokat határozta meg, míg az utolsó, a tizedik rész az általános előírásokkal és az adminisztratív teendőkkal kapcsolatos rendelkezéseket tartalmazta.

A város négy építési övezetre történő felosztásával kialakultak a zónák, vagyis a kisebb vagy nagyobb mértékben reprezentatív városrészek elkülönültek egymástól. Az övezetek szerepét funkcionális értelemben is meghatározták. A felosztás gondolata Szabadka tervezésének a legkorábbi időszakából ered, vagyis 1779-től, amikor Szabadka megkapta a Maria Tereziopolis szabad kirá-

⁵ Istorijski arhiv Subotice (U kasnijem tekstu IAS) Biblioteka 3633.

⁶ Ulmer, G.: *Kraljevski komesar Skulteti u Subotici (1819–1823)*. Analitički inventar, Subotica: Istorijski arhiv 1998, str. 9–10. IAS, F:13, 9.B.55/1820. Scult.

⁷ Građevinski pravilnik gradske opštine Subotice, Subotica: Gradska štamparija i knjigoveznica, 1938.

lyi város státusát⁸. A státus elnyerésének egyik feltétele az volt, hogy a várost külső és belső részre kellett osztani, valamint e két rész közé válaszfalat emelni. Ezzel tulajdonképpen végre kellett hajtani a „városra” és a falusi elővárosra való felosztást. Ehhez az elkövetkező majdnem száz évben következetesen ragaszkodtak. A városfalak természetesen sohasem épültek fel, mert nem indokolta semmilyen gyakorlati igény. A központ, vagyis a belváros nagysága is megváltozott. Az 1882. évi Építési Szabályzatban az első és a második építési övezet utcanevei kerültek felsorolásra, valójában a mai városközpont körvonalazódott.

Az Építési Szabályzat előírásainak megszegése esetére kétfajta bírságot szabtak ki. A kisebb szabálysértések büntetése 50 forint volt, vagy abban az esetben, ha nem lehetett pénzben megfizettetni, akkor börtönbüntetés járt érte. A másik bírságon mindannak a lerombolását értették, amit a szabályzat megkerülésével vagy építési engedély nélkül építettek fel. Mindkét esetben a kiszabott büntetések letöltését és az eljárási költségek behajtását rendőrségi úton érvényesítették. Ilyen módszerekkel lehetetlenné vált az Építési Szabályzat megszegése, az engedély nélküli építés pedig szóba sem jöhetett abban az időszakban. Másfelől minden telek vagy más ingatlan tulajdonosa szabad kezet kapott ingatlanának funkcionális használatára, természetesen a szabályzat előírásainak tiszteletben tartásával. Egyetlenegy építkezés sem valósulhatott meg a városban jóváhagyott építési engedély nélkül, amelyet a városi szenátus adott ki az Építési Bizottság ajánlásával. A projektum kivitelezése előtt a jövőendő létesítmény tulajdonosának az Építési Ügyosztályhoz kellett fordulnia az építési vonalnak és a kapuküszöb magasságának megjelölése végett. A Rendezési Terv az Építési Szabályzattal együtt meghatározta az összes szabályozási vonalat a városban, a magassági kvótákat és a várostervezés többi fontos elemét. Könyves Tóth Mihály, okleveles mérnök dolgozta ki ezt a várostervezési tervet Szabadka számára 1884-ben. Tervezeteinek egyikén be van mutatva Szabadka négy építési övezete is⁹.

Az első két építési övezetben a házak kizárólag az előírt utcai szabályozási vonal mentén épülhettek, ezáltal, továbbá a házsorok homlokzati magasságával meghatározták a belváros urbánus kinézetét. Az első övezetben, amely a városközpontot foglalta magában, csak emeletes házak épülhettek, a másodikban, a városközpont tágabb övezetében pedig a házak földszintesek is lehettek, az egyes városrészek tehát a házak magasságát illetően is különböztek egymástól. A belvárosba tervezték és oda is építették a legmagasabb és a legelőkelőbb létesítményeket, a házak magassága, díszítettsége, valamint előkelősége a városperem felé haladva szembetűnően hanyatlott. Az első övezetben épültek a legszebb és legjobb minőségű házak is, ugyanis kizárólag égetett téglából készülhettek, míg

⁸ Aladžić, V.: *Uticaj zakonodavstva na prostorni razvoj Subotice od kraja XVIII do druge polovine XX veka*, Subotica 2007, str. 16–22 (doktorska teza u rukopisu).

⁹ IAS, F:3, 3.1.1.29.

a második övezetben a házépítéshez csak egy méter magasságig lehetett égetett téglát használni, efölött a vályogtéglá alkalmazása volt kötelező. A harmadik építési övezetben jelölték ki a főutcák vonalait, amelyek a városkijáratig húzódtak, és bekötőutak csatlakoztatták őket a többi úthoz. A negyedik építési övezet alkotta az összes külvárosi részt, amely kívülre került az első három övezetből. A fő- és a mellékutak egymáshoz csatlakoztatása gondos útfenntartást igényelt, ugyanis ez biztosította, hogy az utcák kiépüljenek és tetszetősebbek, rendezettebbek legyenek, mint a legszegényebb és legszerényebb városrész útvonalai, s így kedvezőbb benyomást keltsenek a város külsejét és tisztaságát illetően. A város látogatójának nem kellett kilométereket bandukolnia a riasztóan szennyes, rendezetlen, gondozatlan külvárosok mentén, mielőtt belépne a belvárosi civilizációba. De a szegényebb városrészek lakosainak is karban kellett tartaniuk az utcáikat. Ennek érdekében a legszegényebb lakosok háza előtti gyalogjárda kiépítését a város pénzügyileg segítette, de a többieknek saját zsebből kellett fedezniük a költségeket.

Ezek az egyszerű szabályok határozták meg a város kiépítésének és rendezésének politikáját, amelyhez minden lakosnak egyaránt kellett alkalmazkodnia. Ezzel összhangban szabadságot élveztek a házak díszítettségének és egyéb objektumok funkciójának kiválasztását illetően. A szomszédsági viszonyokat, és ami még fontosabb, a közterületekhez való viszonyulást is a szabályzat írta elő. Tiltva volt a közterületek bárminemű rongálása, a gyalogjárdák eltorlaszolása és a szennyezés, szemetelés csakúgy, mint a szemtelen, durva viselkedés. A szabályok megszegése mindig büntetést vont maga után, nem volt rá példa, hogy az építési előírások megszegését bárki is büntetlenül megúszhatta volna.

A XIX. század végén Szabadka, a vasúti szállítás bevezetése és a búza keresletének az európai piacon való emelkedése folytán gazdaságának a felvirágzását tapasztalhatta, akárcsak a Vajdaság többi része is. Szabadkán az építkezés rendkívül nagy lendületet vett, a város jó része, főleg a középpontja 1880 és 1914 közötti időszakban épült ki. Később sohasem volt tapasztalható ilyen hirtelen fejlődés. Az iram persze nem kaotikusan következett be, hanem nagyon is rendezetten, szabályzattal előírt sorrendben. A Vajdaságban ma alig van valamilyen gazdasági haladás, és mégis kaotikus építkezések mennek végbe. Települések, magánházak, háztömbök és szemétkerakók nőnek ki a földből mindenféle rend és értelem nélkül, még a legalizáció, az újabbnál újabb törvények, akciók és hasonló aktivitások ellenére is. Lássuk például, hogy a „Tisztítsuk meg Szerbiát!” elnevezésű mozgalom, amely a Területtervezési és Környezetvédelmi Minisztérium égisze alatt van kibontakozóban, valójában mit képvisel.

A Magyar Királyság keretében történő nagy közgazdasági fejlődés után az első világháború nagy változást hozott, mivel a Vajdaságot az újjáalakult Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz, a későbbi Jugoszláv Királysághoz csatolták. Számos vajdasági lakos elesett a háború idején, sokan elhagyták a Vajdaságot,

és Magyarországra költöztek, szláv származású magyarországi lakosok pedig a Vajdaságba, az újonnan alakult jugoszláv államba települtek. Ennek folytán új falvak alakultak, a lakosságuk az agrárreformnak köszönhetően földet kapott, ezzel életlehetőséget. Velük szemben a nemzedékeken át alakuló gazdag polgári társadalom, amely a háború előtt kiépítette a Vajdaság városait, megsemmisült és eltűnt. A két világháború közötti rövid időszakban kialakult egy teljesen új polgári társadalom, amelynek számos tagja a háború előtti polgári társadalom ingatlanjainak a tulajdonosa lett.

Az új államban, a Jugoszláv Királyságban megváltozott a hivatalos nyelv, megváltozott a művelődéspolitikája, megváltozott a hatalom. Néhány téren azonban megőrződött a kontinuitás. Az építési szabályzatok tiszteletben tartották a korábbi települések urbánus szerkezetét és az építési módját, így a települések jellege lényegében nem változott. Az egyedüli változások az új építészeti stílusokban mutatkoznak meg, amelyekre leginkább a modernizmus volt jellemző.

Az újabb jelentős változásokat a következő világháború hozta meg, melynek befejezése után megalakult a szocialista Jugoszlávia. A két világháború között alighogy létrejött polgári társadalmat újra lesöpörték, és helyére új értékrendszert, új társadalmi berendezkedést, új törvényeket vezettek be, mindent az ideális társadalomhoz, a szocialista utópiához igazítva, mely szerint az egyének igényeit ki kellene elégíteni. A valóság messze állt a kommunista utópisztikus eszméktől, de az urbanizmus sajnos követte az utópiát, ideális városokat és településeket tervezve az új társadalmi rend számára. Az új építési törvények és szabályok teljesen elhanyagolták a fennálló urbánus struktúrákat és az építészeti örökséget, főképpen azt, amely a burzsoázia gazdag tagjainak a tulajdona volt. A gazdagok vagyonára úgy tekintettek, mint a kapitalista társadalom negatív tüneteinek megtestesülésére, tehát elkobozták a tulajdonosoktól, és a munkásosztály igényeinek kielégítésére használták, vagy pedig szándékosan elhanyagolták, és átengedték az enyészetnek. Újra végbement a Vajdaság gyarmatosítása oly módon, hogy az ország távolabbi tájairól származó lakosok, főleg a háborús érdemeiknek köszönhetően, beözönlöttek, magukkal hozva szokásaikat és beidegződöttségeiket.

A kommunisták szisztematikusan rombolták az előző időszakok kollektív emlékezetét, és alakították az új jugoszláv szocialista kulturális identitást, amely az egyén általános igényein alapult, és amelyet a társadalom minden tagjára egyenlő mértékben ráhúztak. Az egyéniség visszaszorult, a fejlődés tervezése pedig az egyén igényeinek kielégítésére irányult, ami egy meghatározott számú munkahelyet, négyzetméter parkot, iskolapadot, egészségügyi alkalmazottat, boltot, múzeumot, könyvtári könyvet stb. jelentett.¹⁰

¹⁰ Aladžić, V.: *People's Needs, Needs for Heritage and Identity in Vojvodina*, RAMNYE Summer course, 09. – 15. jul 2009. Eger.

A viszonylagosan rövid idő alatt történt változások és migrációk kaotikus helyzetet alakítottak ki a Vajdaság lakosságának identitása tekintetében, ez azt jelenti, hogy a betelepülők beidegződöttségeik és szokásaik különbözőségeivel nem működtek egységes egésként. Ugyanilyen gondokkal küszködött az egész ország, amely sok különmű nemzetből, eltérő szokásból, felfogásból, eszméből és anyagi különbségekből volt összetákolva. Hozzáfogtak tehát az egységes jugoszláv szocialista identitás kiépítéséhez.

Jugoszlávia egyes térségeinek sajátos építkezési módjait, amelyek a helyi domborzati adottságok, éghajlati viszonyok, hozzáférhető anyagok, valamint a lakosság kultúrájának és szokásainak stb. figyelembevétele folytán alakultak ki, elsorvasztották, s az egész országra érvényes egységes építészeti erőltettek rá mindenkire. Egyforma épületeket emeltek Ljubljánában, Tuzlában, Újvidéken és Szkopjében.

A belgrádi Naš stan tervezőiroda katalógusa több száz ugyanazon mintájú épület és ház títustervét kínálta, amelyek a helyi építészeti cserélték fel, és Jugoszlávia-szerte egyneműsítették a falvakat, városokat és az új településeket. A tipikus, háromrészes házakkal utcásított vajdasági falunak megváltozott a külseje. A háromrészes házakat a katalógusból vett emeletes épületekkel cserélték fel. Hasonlóképpen történt ez a városokban is, és így megvalósult a szocialista társadalom egyik alapvető célkitűzése, hogy legalább az építészetben eltörölje a falvak és városok közti különbségeket. Igen ám, de a falvakban a katalógus alapján épült házak nem feleltek meg a falusi háztartások szükségleteinek, nem volt közvetlen összeköttetés a konyha és az udvar között, az emeleten erkélyek voltak, a földszinten pedig teraszok, amelyeket sohasem használtak a falusi háztartások nagy udvarai mellett. A városokban ezeket a lakóházakat a telek belsejébe helyezték, néha olyan kis területen létesültek, hogy a szomszédoktól mindössze egy méter széles sáv választotta el őket. Az urbánus blokkok, amelyek azelőtt megszakítatlan házsorokat képeztek, megváltoztak, miután a házakat a telek belsejébe helyezték. Ezzel megbontották az utcák és települések kontinuitását és jellegét, mintegy ábrázolva azt a mentalitást, amely kialakította a nagy háznak mint státusszimbólumnak az igényét, s kizorítva a lakók valódi igényeihez formált házakat.

A törvények és az építési engedélyek szerinti építkezés mellett egy másfajta építészet is alakulóban volt. A szocializmus utópisztikus tervezetei gyakran egész városrészek romlására és a lakóközösségek igényeit kielégítő lakótömbök kiépítésére irányultak. Mindezt azonban nem a pénzihiány hozta magával, ellenkezőleg, az embereknek pedig, akik ezekben a városrészekben éltek, nem volt engedélyezve semmiféle magánkezdeményezéses építkezés. A magánkezdeményezések az illegális építkezés irányába vezettek. Az ósdi, rozszant házak mögötti udvarok belsejéből új házak bukkantak fel. Építészetileg teljesen kaotikus városrészek alakultak, építészmérnökök nélküli építészettel, amelyek napjainkban a Vajdaság örökségének részét képezik.

A múlt század 90-es éveinek háborúi Jugoszlávia széteséséhez, a „szocialista polgári társadalomnak”, illetve kulturális identitásának rombolásához vezettek.

Kialakult a háborúból hasznot húzók és a zűrzavaros társadalmi változásokat kihasználva pénzt szerző újgazdagok társadalma.

A szocialista Jugoszlávia korábbi egységes művelődéspolitikája felbomlott, és kisebb embercsoportok számára, különböző kulturális politikára tagolódtott a kilencvenes évek háborúi után, majd az ezeket követő demokratikus változások idején. A mai vajdasági városokban nagyszámú művelődési központ létesült etnikai és nemzeti identitás alapján. Ez abból az elgondolásból fakadt, hogy az új demokratikus rendszerben minden etnikai csoportnak és nemzetiségnek saját művelődési központtal kell rendelkeznie, hogy kifejezhesse kulturális igényét. Ily módon azonban minden kulturális központ izolált szigetté vált, és semmilyen kommunikáció nem alakult ki a többi, más etnikai és nemzeti csoportok igényeit szolgáló központtal. Minden vajdasági város hat-hét kisebb városra esett szét, a bennük élő etnikai csoportok és nemzetiségek számától függően. A lakosság nemcsak nemzeti identitás szerint van megosztva, hanem vallási és politikai hovatartozás alapján is. Nehéz lenne Szabadka vagy Újvidék polgárainak kulturális identitását meghatározni, a vajdasági identitás definiálása még nehezebb. Csupán magyar nemzeti közösségről, szerb, horvát és más nemzeti közösségről beszélhetünk. A szocializmus után, melynek idején mindenkinek egyformának kellett lennie, ma mindenki másmilyen akar lenni. Számos vajdasági lakos semmit sem tud a saját nemzetének történelméről és kulturális örökségéről, ennek ellenére összehoznak valamit, amiről azt hiszik, hogy nemzeti sajátosságuk, a legfontosabb számukra az, hogy különbözzön a többiekétől. Különbségeken alapuló saját kulturális identitást próbálnak teremteni. Ilyen helyzetben bárki felkínálhat valamiféle kiagyalt kreációt az identitás alkotóeleméül, és számos ilyen hazug tákolmány létjogosultságot is nyer. Ez a polgárokat szétválasztó tendencia fogható fel a Vajdaság pillanatnyi kulturális identitásának.

A szocialista értékrendszer megsemmisült, de új még nem lépett a helyébe. Manapság az olcsó televíziós show-műsorok, a bulvársajtó, a félművelt politikusok, a műveletlen újgazdagok és a jöttment alkuszok kreálják az értékrendszert. Az értékről alkotott felfogás zavarodottsága érezhető az építészetben és a lakáskultúrában éppúgy, mint a környezethez való viszonyulásban.

További lehangoló tény, hogy a kilencvenes évek háborúi folyamán sok szerencsétlen ember, az egykori Jugoszlávia különböző területeiről érkező menekült telepedett le a Vajdaságban, sokukat olyan létesítményekbe költöztették be, amelyek műemlékként voltak nyilvántartva. A megfontolatlan intézkedés ennek az értékes építészeti örökségnek a végső pusztulásához vezetett.

Természetesen az emberi élet értékesebb a műemléknél, elkerülhetetlen fontosságú volt tehát a fenyegetettek és az otthonukból elzavartak minden áron való elhelyezése.

Azonban felvetődik a kérdés: milyen a vajdaságiak kulturális identitása napjainkban? Az utóbbi 300 évben az emberek itt több alkalommal telepedtek le, mindig magukkal hozva a különböző szokásaikat, beidegződéseiket. Minden háború után gyarmatosítás ment végbe, a legutóbbi háborút követően a Vajdaság több tízezer menekültet fogadott be. Ha most meg akarnánk határozni igényeiket, nagyon nehéz lenne számba venni valamennyit. A mai viszonyok között, mivel nincs egységes értékítélet, igen eltérő a környezethez és a kulturális örökséghez való viszonyulás. Ami az egyik lakóközösség számára felbecsülhetetlen értékű, azt mások teljesen értéktelennak minősítik, sőt ellenséges örökségnek tekintik. Hogyan lehet ezeket a felfogásbeli súlyos különbségeket összebékíteni?¹¹

Ez a kérdés nemcsak a Vajdaság lakosságát aggasztja. A világ sok különböző helyén és táján foglalkoznak ugyanezzel a problémával, és ugyanazokra a kérdésekre más-más választ adnak. A válaszok milyensége függ az éghajlattól, kultúrától, beidegződésektől, szokásoktól, történelmi és gazdasági feltételektől és sok minden mástól. Azonban mégis van bennük valami közös.

A dacos identitásteremtés ahelyett, hogy a kultúra alkotóelemein alapulna, amelynek össze kellene fűznie minket, inkább a többiektől való különbözőségünkre támaszkodik, és az arra irányuló kísérletre, hogy a fennálló környezethez való alkalmazkodásra késztesen bennünket. Ez képezte az alapját a mai modern építészetnek. A modernizmus egyik erkölcsi preokupációja volt a belső funkciók „alapos” hangsúlyozása a létesítmény homlokzatán, igen gyakran minden áron, holott ennek kevésbé fontosnak kellett volna lennie a létesítmény külsejének és környezetének összhangjánál, magyarán annál, hogy mint a létesítmény jellemzője, ne bomlassza lehetséges viszonyát a környezetével. Egyszóval, küllemének nem lenne szabad a létesítményt szembeállítani a környezetével.¹²

A modern építészet létesítményeinek nagy többsége nem illeszkedett a hagyományos, a moderntől eltérő környezetbe, tekintet nélkül arra, hogy ez a környezet melyik időszakban alakult ki. A modern építészek az egybehangelődést még mindig szándékosan mellőzik. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a modern létesítmények, amelyek fittyet hánynak a környezetükre, rútak volnának. Némely esetben pedig fontosabbak a mellőzött környezetüknél. De lényegileg a modernizmus építészeti mozgalmának önző kivagyiságára és antiszociális jellegére utalnak.

A modern építészet számos követője vallja, hogy minden projektum célt tévesztett – nem minősül eredetinek, sem kreatívnek –, ha nem válik ki a környezetéből, azaz annál hatásosabb, minél jobban kirí a környezetéből. A modernistáknak a harmonikus térbeli kontinuitástól való idegenkedését a régebbi

¹¹ Aladžić, V.: *People's Needs, Needs for Heritage and Identity in Vojvodina*, RAMNYE Summer course. 09. – 15. jul 2009. Eger.

¹² Brolin, C. B.: *Arhitektura u kontekstu*, IRO Građevinska knjiga, Beograd 1985. 2. o.

korszakok építészeti formáinak kíméletlen elvetése váltotta ki. Az ő építészeti erkölcsi kódexük szerint a történelem jelentéktelen, kizárólag a jelenünk fontos, tehát építészetünknek is el kell szakadnia a múlttól.

Az efféle hozzáállás következményei mindennap veszélyeztetik a Vajdaság urbánus területeit. A környezet lebecsülése, sőt semmibevétele általános gyakorlat akkor is, ha az új létesítményeknek gyakran semmi közük sincs a modern építészethez. Gyakran bukkanunk olyan alkotásokra, amelyek a hagyományos építészet elemeit anélkül alkalmazzák, hogy fogalmuk volna a tervezésről vagy az építészeti formákról. Egyetlenegy cél lebeg a megrendelő és a kivitelező szeme előtt, hogy csinálmánya sokkoljon. A „hübelebalázs” módjára összedobált építészeti stíluselemek csupán a szakavatatlan tulajdonost gyönyörködtetik.

A modernisták szerint az a legfontosabb, hogy a létesítmény, mint a jövő szimbóluma, váljon ki környezetéből. Ez a vizuális összeférhetlenség senkit nem izgatott. A kommunista ideológia is nagyon szívesen elfogadta. A modernisták olyan ideális jövőről álmodtak, amikor már nem lesznek régi épületek. Ennek az utópista elképzelésnek a vallói figyelmen kívül hagyták a hagyományos és a modern építészet vizuális összeférhetlenségét. Városaink gazdasági és társadalmi fejlődése azonban nem követte a modernisták, sem pedig a kommunisták által áhított irányvonalat, hanem a modern és a kommunista építészet is kitartott az egymás melletti létezésben, a lakosság pedig idővel másként kezdte figyelni a régi és az új viszonyát. Bekövetkezett a posztmodernizmus időszaka, amely magában foglalta a létesítmény és a környezet egymáshoz való viszonyulásáról szóló téziseket, amelyek alapján kikristályosíthatók lettek a közös érdekek:

- a környezettel való összekapcsolódás – kontextualizmus
- az építészet múltjával való érintkezés, amely túlmutat a pusztán másoláson
- az építmények szépítése tetszetős dekoratív díszítéssel – ornamentalizmus.

Ennek ellenére számos posztmodernista alkotás továbbra is kírta a környezetből. A posztmodernizmus alkotásainak közelebbi megfigyelése olyan ideológiát tár fel, melynek célja inkább az esztétikai rendeltetésének kifejezése, mint a környezettel való harmónia elérése. A környezetről szóló vita rendszerint azt boncolja, hogyan lehetséges a miliőt „fejleszteni” csupán új létesítmények kiépítésével, és ezek esztétikai minőségével. Azonban ma nemcsak az építészek és az urbanisták, hanem mindazok, akiknek lehetőségük van házépítésre, úgy gondolják, hogy arról alkotott véleményük, hogyan kellene egy háznak kinéznie, az esztétikai minőség csúcspontját jelenti, és realizálása csak „fejleszti” a bennünket körülvevő világot. Ilyen esetben az építészmérnök csupán teljesíti megrendelőinek kívánságait.

A Vajdaságban az elmúlt száz év összes nagy háborúja a városok pusztulásához vezetett, és ezek hamvain falvak emelkedtek. Manapság is a Vajdaság „elparasztosítása” játszódik le előttünk, rombolása annak a kevéske polgári jel-

legnek, kultúrának és tudásnak, amelynek sikerült a szocialista társadalomban kiépülnie és fennmaradnia. Minden nagyobb háború rákényszerítette a polgárságot, hogy távozzon a közélet színpadáról, és helyére olyan társadalmat helyezett, melyben a műveletlenek, dacosak, önteltek, romlottak, mohók, önzők, bárdolatlanok, faragatlanok, a társadalom alsóbb rétegeiből valók foglalták el az élet teljességét irányító pozíciókat. Az arrogancia foka mindig fordított arányban áll a műveltségi szinttel. E nyilvános és általános önteltség és nemtörődomség mögött még mindig ott lépked a polgári Vajdaság. Persze, nem szabad egymással szembe fordítani a polgáriság és a plebejusság fogalmát.

A lakáskultúra és a várostervezés a Vajdaságban szervesen összefügg az általános kultúrával és a társadalom állapotával. A vajdasági identitások különfélesége – a manapság divatos másság hangsúlyozásának tendenciájával – összevegyül a modern építészetről szóló álláspontokkal, amelyek főleg a járatlanok körében közkedveltek, mert felmentik őket a mások és környezetük iránti felelősség alól. Márpedig ez halálos kombináció. Halálát okozhatja a szépen berendezett és felelősségteljesen tervezett XIX. századi vajdasági településeknek.

Mindaddig nem várhatók pozitív változások a környezetünk formálását illetően, amíg nem tudatosodik bennünk annak a ténynek a jelentősége, hogy amennyire mi alakítjuk környezetünket, az annyira alakít minket. Mindenekelőtt fel kell merülnie bennünk a vágynak, hogy ne legyünk dölyfösek, faragatlanok, önteltek, dühösek, mohók, és ne akarjunk mindenáron különbözni a többiektől.

Már egyetlen utca építészeti jellegéből kiviláglik a társadalom öntudatának állapota és a lakosok egymás közti viszonya. A XIX. századi Vajdaság tipikus utcája ábrázolta és kifejezte önnön egységét, nyitottságát a világ és a köztetek felé, jóllehet maga a ház értékes belső tartalmával el volt zárva a külvilágtól, mint egy erődítmény, azonos álláspontja volt az életről és a környezetről, kitént egy meghatározott társadalomhoz való tartozásának az élménye, valamint mások, különösen a szomszédok és a természeti környezet iránti tisztelete. A tipikus XIX. századi házak homlokzatukkal az utca felé voltak egyformán irányítva, ezzel kimutatták tiszteletüket a közösség iránt, nemkülönben e térhez, valamint a kulturális környezethez való tartozásukat. A homlokzatok afféle hirdetőtáblák voltak, amelyeken gipszből, vakolatból, vasból, kőből, üvegből való dekoratív díszítményeikkel üzeneteket közvetítettek a szomszédoknak és járókelőknek. A házak helyiségeinek belső szervezése és használatuk módja egyforma volt, vagy nagyon hasonló, ez arról tanúskodik, hogy minden lakos egyforma módon élt, akkor is, ha különböző nemzetiségekhez, hitvallásokhoz, pártokhoz tartozott.

A XX. század végi és a XXI. század eleji tipikus vajdasági utca a környezet és a szomszédok iránti megvetését, önközpontúságát, önzőségét, közösségen kívüliségét, bezártságát, önteltségét, de a félelmét is érzékelteti. A tipikus XXI. századi utcában új házak épülnek, amelyeknek nincs semmilyen kommunikációjuk a régebbi házakkal, és semmilyen módon sem igazodnak a már létező utca

építészetéhez. A házak túl gyakran hatalmasak, megalomán dimenzióikkal és tolakodó díszítettségükkel egyetlen üzenetet hordoznak, mégpedig, hogy a monumentális homlokzatukra és monumentális ízléstelenségükre sok pénzt költöttek. Nem is olyan ritkán a házak hátsójukkal vannak az utca felé fordítva – amit a XIX. századi lakosok szégyelltek volna –, nagy garázsajtókkal, bárminemű gyalogjárda és emberi dimenzió nélkül csúfoskodnak otrombaságukkal. Tehát egy tipikus XXI. századi vajdasági utcában egymás mellett áll a XIX. századi miniatűr falusi ház, oromfalával az utca felé fordulva, mint a valamikori vajdasági falvakban, mellette van egy magában álló négyzetes ház előkerttel, mint amilyenek a 60-as évekbeli szocialista Jugoszláviában épültek, majd egy olyan ház következik, amelyből semmi sem látszik a két garázsajtós masszív kerítésén kívül, akárcsak az amerikai filmekben, mellette egy XIX. századi polgári földszintes ház, neoreneszánsz díszítettségű homlokzatával, majd egy barokk létesítmény, amely több felújítás után csupán a magas tetőszerkezetéről ismerhető fel, ezután pedig a házsor folytatásában egy négyemeletes együttlakásra alkalmas épület következik.

Egy ilyen utca meg fogja őrizni üzenetét még jó ideig. Lakosságának még sok nemzedéke abban a hitben és tudatban fog nevelkedni, hogy így kell élnie saját magával szomszédságban, emberektől és környezettől elidegenedve, olyan házban, amely semmiben sem kommunikál környezetével, és amelynek nincsen semmilyen közös tulajdonsága a szomszédos házzal. Habár társadalmunkban a változások az utóbbi 100 évben gyorsak és gyakoriak voltak, e gyakori változások káros hatását és a várostervezésről való folyamatos gondolkodás hiányát érezzük ma, és érezni fogjuk még sok-sok éven át.

Végül fel kell tenni még egy kérdést: akarunk-e ilyen lakáskultúrát és várostervezést a Vajdaságban, mint amilyen ma van, vajon azonosulni fogunk-e a nemtörődomséggel, önteltséggel, önzőséggel, önközpontúsággal, és beleegyezőnk-e abba, hogy olyan térben tájékozódjunk, ahol szeméttelpek, szennyezett folyók, a gyors profitszerzésről árulkodó építészeti létesítmények mutatják az irányt, és olyan térbeli sémákkal, amelyeket bárdolatlan, műveletlen és antiszociális tényezők álláspontjai alakítottak ki. Az elhatározás az előzménye mindennek, ami körülöttünk és életünkben történik, annak az eldöntése, hogy meg akarjuk-e érteni, mi megy végbe körülöttünk. Csak ez után ténykedhetünk azon, ami majd lehetővé teszi az értékek ápolását, valamint a vajdasági identitás minden pozitív szegmensének fejlődését, hogy tetteinkkel kiegészítsük környezetünket olyan elemekkel, amelyek kedvezően hathatnak harmóniateremtő próbálkozásainkra. Az elhatározás, valójában a progresszív fejlődés és a problémameghatározás irányításának folyamata addig a pontig tart, ahol megteremtődik a haszonélvező, a cél, a helyzet és a megoldás összhangja, hogy egyáltalán elindulhasson az eljárás. Amikor ennek az eljárásnak szélesebb körű alkalmazására kerül sor, nehézségek merülhetnek fel, amelyek bizonyára közősek az egész világon, de ez nem okozhat megtorpanást.

Italo Calvino *Láthatatlan városok* című könyvében Marco Polo így szól: „Az élet pokla nem olyasmi, ami majd eljön, lesz, ha van egyáltalán, hanem ami már jelen van, melyben éljük mindennapjainkat, és formáljuk jelenlétünkkel. Két módja van annak, hogy elszökjünk előle. Az első sokak számára könnyű: elfogadni a poklot és részévé válni annak. A második rizikósabb és állandó éberséget, megértést követel: keresd és vedd észre, ki vagy mi van a pokol közepén, majd adj neki kitartást és helyet.”¹³

Egyetlen általános célnak kell alárendelni az új építészetet és a jövőbeli város- és településtervezést, amely harmonizálja a város vagy a település külsejét, vagyis meghatározott módon a régivel egységbe szervezi az újat, tekintet nélkül különleges esztétikai minőségeikre.

Ilyen módon elérhetnénk, hogy az általános, a közös érdek kerüljön az egyéni fölé, de úgy, hogy településeinknek és városainknak kaotikus helyett harmonikus külsejük legyen. A modern építészet harmonikus viszonyt teremthet a fennálló környezettel anélkül, hogy le kellene mondania egyedülálló sajátosságairól. Annak a megértése, hogyan alakultak ki a vizuális képzetek a múltban, és hogyan képezték ki elődeink az urbánus területeket, a legjobb döntések meghozatalára kellene hogy készítessen bennünket. Természetesen nem célunk utánozni a múltbeli építészetet, de vissza kell térni az építészeti környezet teljes figyelembe vételéhez. Oda kell hatni, hogy az építészmérnökök, tervezők, vállalkozók vetítsék előre, milyen vizuális effektusok alakulnak ki az új létesítmények kiépítésével, ne valamiféle izolált világot, hanem a környezethez hangolt építészeti produktumot hozzanak létre. A létesítmények megtervezése során mozgósítani kell a kreativitást, a szakértelmet, hogy a tervezésben, majd a kivitelezésben az ésszerűbb jusson érvényre, ne pedig az ötletszegény másolás.

(A szöveget Hajnal Tímea fordította; az angol nyelvű hivatkozásokat Janovics Mária ültette át magyar nyelvre.)

Dwelling Culture and Town Planning in Vojvodina

At the beginning of the 21st century the characteristic feature of towns in Vojvodina is: building in chaotic fashion, and of dwelling culture: conceit, selfishness, unconcern, and environmental negligence alongside direct intimidation of others, those weaker ones who dare think differently. The disorderly town development is a direct outcome of

¹³ The inferno of the living is not something that will be; if there is one, it is what is already here, the inferno where we live every day, that we form by being together. There are two ways to escape suffering it. The first is easy for many: accept the inferno and become such a part of it that you can no longer see it. The second is risky and demands constant vigilance and apprehension: seek and learn to recognize who and what in the midst of inferno, are not inferno, then make them endure, give them space. Lynch K.: *Good city form*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London 1981. 72. o.

social conditions which did not start only in the historic past but can also be traced back to architectural viewpoints widely supported by communist utopia. As a consequence of the wars in the 20th century, the middle class was almost completely wiped out several times; with the foundation of the new states new societies emerged respecting considerably differing values. Alongside these colonizations and, during the last war, settlement of large numbers of people from other parts of the former Yugoslavia, the population of Vojvodina has changed: the newcomers have brought their customs and traditions with them. The changes as an aftermath of the last war have not contributed to the development of homogenous cultural identity of Vojvodina: to the contrary, they have all the more increased the differences. The undisguised and intentional environmentally 'aggressive' character of the works of modern architecture constitutes a striking contrast to the specific characteristics of the architecture of earlier periods. The diversity of the citizens' identities, the desire to justify one's own identity by emphasising the difference, as well as the outmoded viewpoints of modern architecture – according to which the erection of such "original" pieces of architecture which are in contrast to their environment is desirable – have resulted in the total demolishing of entire harmoniously built town quarters; they were replaced by disorderly, non-functioning, chaotic districts or even whole settlements.

Keywords: culture, town planning, Vojvodina, civil society, civil society, modern architecture

821.511.141.09

821.511.141(497.11).09

Horváth Futó Hargita

SZÖVEG-KOLLÉGIUM (II.)

Textual-College

Debrecen város több évszázados fennállása alatt akkora kultúrtörténeti jelentőségre tett szert, hogy intézményeinek, lakosainak, diákjainak említése nélkül nem beszélhetünk a magyar történelemről, művelődéstörténetéről. A református egyház támogatásával 1538-tól működő Református Kollégium révén Debrecen az ország egyik jelentős iskolavárosává, tudományos központjává vált. Az intézmény diákjai között számos későbbi neves tudóst, író, költőt találunk. Debrecen kulturális tér, amely az irodalomban is leképeződött. Az épített, fizikai város mellett az irodalmi narratívákban létezik egy róla alkotott „szöveg-város” is, egy esztétikai konstrukció, amely az épített várossal együttesen alakítja a városról alkotott képünket. Debrecen város vizuális textúrájának alkotóeleme a református kollégium épületkomplexuma. Ebből kifolyólag a Debrecen-narratíva részét képezik a magyar regényirodalomnak a debreceni református kollégiumot elbeszélő szövegei is, amelyekből összeáll – a szöveg-város analógiájára – egy szöveg-intézmény, szöveg-kollégium. A tanulmány a magyar regényirodalomnak azon szövegeit, szöveg-részleteit veti össze, amelyeknek színhelye a Debreceni Református Kollégium.

Kulcsszavak: diskurzív terek, városkutatás, vizuális narratológia, városszöveg, szöveg-város, olvasás gadameri emblémája, genius loci, mitikus tér, antropológiai hely, Csokonai-kultusz, debreceniség, emlékezhelyek

AZ ELBESZÉLT KOLLÉGIUM

Mikszáth Kálmán *A két koldusdiák* című műve, a paratextus szerint mesés történet az ifjúság számára, 1885-ben jelent meg. A Mikszáth-recepció a regényt történelmi és meseregényként értelmezte. A regény első cselekményszálának színhelye Debrecen. A narrátori pozíció olyan, amely rálát az elmúlt kétszáz–háromszáz esztendőre, mindkét korról, a saját és a három évszázaddal előttiről is, van időtapasztalata. A narrátornak a „híres Hatvani professzor csak később jött” kommentárja a cselekményidő meghatározására ad – nem éppen pontos – fogódzót. A narrátori kommentár arra utal, hogy a regény a kollégium Hatvani professzor előtti történetét tematizálja.¹ A realitás-fragmentumok alapján létrehozható a történelmi távlat, megállapítható, hogy a szerző a XVII. század

¹ Hatvani István 1749-től kezdve közel negyven éven át tanított a Debreceni Református Kollégiumban. (FEHÉR 2002: 7.)

végére – XVIII. század elejére helyezi a cselekmény idejét, az 1660-as évektől 1708 őszéig, a sárospataki országgyűlésig. (TARJÁN 1996: 82.) A történelem fikcionalása Mikszáth regényírói munkásságára is jellemző. A történelem képezi *A két koldusdiák* című regénynek is a referenciális-bázisát. A történelmi munkák tartalmaznak fiktív elemeket, az irodalmi alkotások pedig történelmi elemeket, Hyden White elmélete alapján a történelmi ismeretanyag beemelését az irodalmi szövegbe úgy értelmezhetjük, mint a történelmi és a fikciós narratíva összefonódását. A történészek és a regényírók azonos módon értelmezik a történelmet, a – White definíciója szerinti – időben változó világot: „ami először kétesnek vagy rejtélyesnek tűnik, azt felruházzák egy – az ismertségének köszönhető – felismerhető formával. Lényegtelen, hogy a világot valóságosnak vagy csak képzelteknek fogják fel; ugyanúgy adnak értelmet neki”. (WHITE 1997: 70., 82., 100.)

Az elbeszélő a kollégium épületének attribútumai közül az eget és a földet összekötő tornyokat emeli ki, ezzel szimbolikusan az intézet bűnnek ellenálló erőd-jellegét, a hit örök toposzát örökíti tovább. A narrátor a „ha nagyon messze hagyjuk az időt magunk mögött, ide-oda benne száz esztendő” kijelentésével relativizálja az időt. Egyszerre két korban látta ugyanolyannak a várost és a „híres” iskolát. A komparáció alapja az eltérő időtapasztalat. Az összehasonlítással a narrátor ennek a világnak az állandóságát, változatlanágát emeli ki, a konzerválódott létállapotot. Mintha ebben a térben megállt volna az idő. A hajdúszoboszlói ember is, a kívülálló, aki a környező világ perspektívájából szemléli a várost, az egyformaságot, a statikusságot konstatálja. A Debreceni Református Kollégium jelentős történelmi háttérével, hagyományával, legendáival, térelemeivel, lakóival a bahtyini várkastély kronotopozsához hasonlatos hely. „Időtől terhes” (BAHTYIN 1976: 298.) hely a szövegekben leginkább *öreg, vén* jelzőkkel minősített ötszáz éves kollégium. Perjessy-Horváth Barnabás *Kollégium blues* című regényében a tér és az idő egymástól elszakíthatatlanul van jelen az intézmény „minden zugában”. A nagykönyvtár, a díszterem, a folyosók, az internátus vagy az iskola imaterme, az Oratórium a változatlanág terei, konzerválódott bennük az idő.

A Mikszáth-regény *Csata a nagyerdőn* című harmadik fejezete a történelmi tárgyszerűség és fikcionális elemek keverésével beszél el egy kitalált kollégiumi hagyományt, a pünkösdi másnapi engedélyezett verekedést a Nagyerdőn. A Nagyerdő növényeivel, tanyáival, legendáival szorosan kapcsolódik a kollégium teréhez. A legvitézesebb diák cím öröklődésének tradíciója és a cím kiérdemlésének nagyerdei szertartása a többi kollégiumi hagyománnyal, beavatási szertartással, szokással együtt a bahtyini értelemben vett várkastély „dinasztikus öröklődési” (BAHTYIN 1976: 298.) viszonylataihoz hasonlatos. A mikszáthi regényfejezet újabb elemeket ad hozzá a kollégium kronotopozsához: a gerundiumot, a diákviséletet, az iskola színeit, a kántus intézményét. Diáknyelvet értelmező szótárában az *És mégis mozog a föld* expozíciójában Jókai is említi

a gerundiumot, a kollégiumi tűzoltó diákok nagybotját, amellyel tűzoltáskor a kerítések és a nádtetőket szétverték. A Móricz-regényben a gerundium már múzeumi darabbá válik, „most is lehet látni a Nagykönyvtárban” (*Légy jó mindhalálíig*, 136.), de az idősebb nemzedék átmenti a történetét a fiatalabbakra. A kollégiumról szóló szövegek közös eleme a diákviseletek leírása. Az egyforma uniformis a kollégiumhoz való tartozást jelenti, és beavatási jelkép is. A Jókai-regény diákjai „az akkori idők rendi szerint hosszú fekete tógát s háromszögletű sabbeszteklit viselnek” (*És mégis mozog a föld I.*, 15.), Mikszáthnál a viselet „1624 óta egy taláros fekete dolmányból áll, mely fehér ércből vert kapsokkal s egy széles övvel van a testhez szorítva, a zöld posztópalást és az alacsony prémes föveg még fantasztikusabbá teszi” (*A két koldusdiák*, 19.). Móricz intézményében „hosszú, fekete teológusok járkálnak” (*Légy jó mindhalálíig*, 18.), Perjéssy-Horváth Barnabás regényében csupán ceremonialis szerepe van a tógának, a tablóképre és a ballagásra öltik fel, ez utóbbira csak a díszörségre kiválasztott néhány magasabb fiú.

A két koldusdiák narrátora a kollégiummal kapcsolatban alig használ más jelzöt a híresen kívül. A Mikszáth-regényben a kollégium és a város a változatlan-ság, a konzerválódott idő tereként jelenik meg. A narrátor a tér minden elemét, a szereplők jellemvonásait, tetteit ugyanazzal a jelzővel írja le, a változatlan-ság ezen a síkon is megnyilvánul. Mikszáth a térjellemzőkkel nem egyedít, ezzel szemben Móricz Zsigmond regényében a kollégium egyedülálló, mással összehasonlíthatatlan színhelyként konstruálódik. *A Légy jó mindhalálíig* szövege a narrátor kollégiumépület-olvasatával kezdődik. A kollégium a félelem tereként definiálódik. Az elbeszélő a tér koordinátáinak felvázolásával indít. A térmegjelölés nem konkrét, viszont az olvasó tudatában a Nagytemplom, majd a Csokonai-kötet Nyilas Misi fiókjában Debrecenre asszociál.

Az intertextualitás az olvasó tudatában végbemenő folyamat, amely észleli a szövegek közötti összefüggéseket. A Móricz-szöveg és a Jókai-szöveg között intertextuális reláció áll fenn, amely befolyásolja mindkét regény jelentésstruktúráját. *A Légy jó mindhalálíig* explicit textuális jelekkel asszociál az *És mégis mozog a föld* szöveghelyeire. A főhős ekképpen elmélkedik: „Az semmiség megtenni, hogy az ember egy hónapig mindennap elmenjen a két kofa elé, s soha egyetlen szem almát vagy szilvát vagy egy falat dinnyét ne egyen, sem zsemlyét vagy kiflit vagy törökmézet; de hogy a maga *Csittvári Krónikáját* meg ne csináltassa... az lehetetlen...” (*Légy jó mindhalálíig*, 18.) A szövegek között jelölt intertextuális reláció jön létre. Szemantikai síkon a referált szöveg továbbviszi a beágyazott elemek jelentését (megerősítő jelentés-integráció). (OROSZ 2003: 110–112.) *A Légy jó mindhalálíig* Jókai műveire is utal, a hatodik fejezetben Nyilas Misi és Orczy felsorolják kedvenc olvasmányaikat (*Törökvilág Magyarországon, Kis Dekameron, A bolondok grófja, A debreceni lunátikus*). Ugyanígy „beszélget” az olvasó tudatában a Perjéssy-Horváth-szöveg, valamint

az *És mégis mozog a föld*. Az érettségi banketten a tanár a főhóst és barátait „csittvárikronikás csoportként” jellemzi. Ezek az explicit jelek az olvasó korábbi irodalmi tapasztalatait és ismereteit vonják be az értelmezésbe, az intertextuális recepciót ugyanis az olvasó tudása befolyásolja.

Karácsony Sándor 1948-ban megjelent *Holdbeli diákélet* című regénye a szövegbe iktatott referenciális jelek alapján a századfordulói, századelői „öreg debreceni kollégium” (*Holdbeli diákélet*, 26.) diákjainak életét idézi. A regény főhőse, Sanyika, a „maradandóság városához” (*Holdbeli diákélet*, 18.) közeli faluról kerül be a kollégiumba. Az egyházi tanintézményt „fényes nagy palotának” (*Holdbeli diákélet*, 30.) látja, és „határozottan boldogtalannak érzi magát benne”. (*Holdbeli diákélet*, 30.) Nem ismeri a „városi diákélet rejtelmét” (*Holdbeli diákélet*, 11.), fél a szabályoktól, idegen számára a környezet, és idegenséget fokozza, hogy csalódik a felnőttekben és a barátaiiban is. Karácsony Sándor regényének egyik történet-szegmentuma impliciten egy Móricznál is megjelenő szövegelemet ismétel. A tanterem első padja, a „jeles pad” (Móricz) vagy „első szék” (Karácsony) jelzős szerkezet nemcsak térbeli pozíciót determinál, hanem a kollégiumi hagyomány szerint szimbolikus jelentéstartalmat is hordoz: a tanteremben a térbeli hely bizonyítványfüggő. Az egyházi iskola értékelési rendszerében a tanterem térelrendezése a rangsorolást jelentette, a hierarchia, a sorrendiség érzékeltetésének módja volt. A diákok az ülésrend alapján differenciálódtak. A tanterem első padját a tudással és a szabályokhoz való alkalmazkodással lehetett kiérdemelni, később viszont már a különféle privilégiumokkal járó hely határozta meg birtoklója életét. A Karácsony-regényben is a jeles padban ül az osztály tanulási eredmény szerinti első és második tanulója. Ebben a térstruktúrában a kiemelkedők elsőként ülnek a többi előtt. A térbeli hely a hierarchiában betöltött szerepekhez kapcsolódva (státus)szimbólummá válik, használatához valamilyen sikeres eredmény kapcsolódik (KAPITÁNY – KAPITÁNY 2005: 10.), és kifejezi a diákok közötti különbséget is. A Karácsony-regény hőse is „elsőszék első” volt a falusi iskolában, s ezt a térbeli pozíciót a kollégiumban sem hajlandó feladni. Az osztálymilióban az „első szék” affektív szféra, a tanárral ebben a térbeli pozícióban alakítható ki a legintimebb viszony. A *Holdbeli diákélet* narrátora nem meséli el, mit jelent az „első szék”, nem részletezi, mi a főhős ragaszkodásának motivációja, mintha a Móricz-regényre építene, ahol az olvasó már megkapta ezeket az információkat.

A barbár keleti konzervatizmus és tösgyökeresség jelzői mint várostoposzok az irodalmi életben (pl. Csokonai kicsapatása, Kölcsey elutasítása), az irodalmi vitákban (Árkádia-per) és irodalmi alkotásokban (Petőfi útirajzai, Arany János *Bolond Istók*-ja) jöttek létre, „hagyományozódásuk mégsem maradt az irodalom intertextuális jelensége csupán, hanem átkerült a város önreprezentációs szöveg-hagyományába” (BERTA 2005: 99–100.), így a városmarketingben Debrecen ma is civisvárosként, őrvárosként jeleníti meg magát. A kollégium reprezentáci-

ójában ugyanezek a folyamatok játszódnak le. Perjéssy-Horváth Barnabás 2005-ben megjelent *Kollégium blues* című regényének szövegébe az idők folyamán kialakult város- és kollégium-toposzokat építi be és hagyományozza tovább. A *Kollégium blues* az ország életében fordulópontot jelentő rendszerváltás előtti 1987/88-as iskolaévnak, az intézmény 499. tanévének eseményeit eleveníti fel a diák-elbeszélő naplójából. Az egyházi intézmény a kései Kádár-korban „Kélet-Közép-Európa egyetlen református gimnáziuma” (*Kollégium blues*, 24.), amelynek helyzetére a narrátor az „s ez nagy szó a létező szocialista hazában” (*Kollégium blues*, 24.) mondattal világít rá. Az épület és a pártház térbeli helye szimbolikus jelentést hordoz. Az Oratórium mögötti utcácska „két épületet köt össze, jobbán a Kollégium, balján a Magyar Szocialista Munkáspárt megyei székháza, egyszóval a pártház, tetején a világító neonreklámmal, a vörös csillaggal, s a végén Lenin a panelházak karéjában. Egy szűk utcácska választja el a keresztyén múltat és jelent a szocialista jelentől és jövődőtől”. (*Kollégium blues*, 79.) A kollégium negyedikes diákjait a tanulás mellett az ország politikai helyzete is foglalkoztatja (szamizdatot olvasnak, a Szabad Európa rádió adásait hallgatják, beszédet mondanak a pesti március 15-i megemlékezésen). A dialógusokból és leírásokból kirajzolódik annak az időszaknak a politikai háttere, amikor „a nagy Szovjetunió hadereje” az ország és a város „vendégszeretetét élvez”. (*Kollégium blues*, 27.) A kollégium épületéből rálátni az ideológiai kultusz rekvizitumára, a Lenin-szoborra, amely „ismerős karmozdulattal mutat a semmibe, az alkotó nyilván a létező szocializmusból a kommunizmusba vezető utat kijelölő vezért akarta megformálni”. (*Kollégium blues*, 38.) A regénycselekmény kiterjed a kollégiumhoz szorosan fűződő terekre, a Nagytemplomra és a Nagyerdőre is. Az ország egyetlen református középiskolája ebben az időszakban szigetként működik, és bölcs döntésekkel próbálja megvédeni önmagát és diákjait a külső világtól. A regény helyszínének leírása a kollégium-narratívák toposzait, intézmény-képeit sűríti magába. A narrátor az épület-komplexum és a kollégiumi miliő precíz, referencialításra törekvő leírását adja. A szoba-belső leírása a *Légy jó mindhalálig* 19. számú cétusának ábrázolásához hasonló. Perjéssy-Horváth Barnabás regényében a kollégium muzeális értékű intézmény. A narrátor ősi Kollégiumról, műemlék-épületről, vagy metonimikusan ősi és történelmi falakról beszél. A kollégium múltjához kötődő, az évek folyamán felgyülemlett tárgyak, szobrok, tablók, relikviák miatt az „iskola inkább múzeum, mint reményteli hely”. (*Kollégium blues*, 41.) A relikviák abban különböznek a hétköznapi tárgyaktól, hogy történetek kapcsolódnak hozzájuk. Az intézményben kiállított – tanárokhoz, diákokhoz, hagyományokhoz, iskolai eseményekhez fűződő – tárgyak a kollégium ötszáz éves történetét beszélik el. A hely jellegét a benne elhelyezett dolgok formálják, a hely „mindenkor egy tájékot nyit meg, miközben a dolgokat mint összetartozókat benne gyűjti egybe” (HEIDEGGER 1994: 215.), a dolgok nemcsak odatartoznak egy helyhez, hanem maguk a he-

lyek. A *Kollégium blues* narrátora elbeszéli a kollégiumi diákélet determináns elemeit: az ünnepeket, szokásokat, beavatási rítusokat, viseletet, eszközöket. A *Kollégium blues* nemzedéki regény, amelybe a nemzedéki emlékezet is beépül. Olyan emlékek ezek, amelyekben az ember a kortársaival osztozik: „Az emlékezetnek ez a válfaja történetileg tapad a csoporthoz: az idők során keletkezik, és idővel – pontosabban hordozóival – elenyészik. Ha megtestesítői kihalnak, újabb nemzedéki emlékezetnek adja át a helyét.” (JAN ASSMANN 51.) Az emlékezet hordozói az írással próbálják megőrizni az egyéni és nemzedéki emlékezet elemeit.

A KOLLÉGIUM-SZÖVEGEK KULTIKUS MOZZANATAI

A kollégium-szövegek a Csokonai-kultusz képződését és fejlődését is reprezentálják. Keresztesné Várhelyi Ilona szerint Debrecenben a költők, írók bősége ellenére csak egyetlen igazi, természetes kultusz alakult ki, Csokonaié. Csokonai életműve és kultusza két irányból is átjárta a társadalmat: „magas kultúrát is teremtett, meg folklorizálódott is, vagyis minden társadalmi réteg képes volt saját »olvasatában« értelmezni a Csokonai-jelenséget. Éppen ezért Csokonai debreceni kultusza szemléletesen modellálja a kultusz és kultúráképződés folyamatát.” (KERESZTESNÉ 2000: 189–190.) Jókai Mór az *És mégis mozog a föld* című regényében Csokonainak a Nagyerdővel kapcsolatos történeteit beszéli el, utal a hozzá fűződő legendákra, anekdotákra, majd arra emlékeztetve, hogy a XIX. században a kollégiumi diákok ápolták a Csokonai-kultuszt, beleírta a költő *Vallás* című versét a Csittvári Krónikába. Győri János irodalomtörténész szerint a Kollégium egyszerre színhelye Csokonai kicsapatásának és – kultuszának ápolásával – visszafogadásának. A kicsapatás ténye határozta meg a Csokonai-kultusz milyenségét, minőségét: „Csokonai mint kicsapott diák, mint bizonyos értelemben a mindenkori intézményességgel, az intézményi struktúrákkal szembeszegülő tehetség vált példaképpé és jelképpé a későbbi diákok életében. Ilyen módon a későbbi kollégiumi diákok életművében, gondolkodásában jelen van Csokonai mint alkotó és mint a világ hatásaira sajátos módon reagáló személyiség is.”² A *Légy jó mindhalálig* főszereplője hosszú évődés után a mosónőnek félretett pénzből vásárolja meg a Csokonai Vitéz Mihályról szóló könyvet, és csalódik benne, mert nem Csokonai verseit tartalmazza, hanem valami érthetetlen „fecsegést” a költő életéről. A kötetből a regényszöveg is idéz. A Móricz-regényben a kultusz helyei segítik a térbeli tájékozódást: Nyilas Misi „elment a Darabos utcába a könyvkötőhöz, aki ott lakik a Csokonai szülőháza mellett” (*Légy jó mindhalálig*, 11.). A debreceni Csokonai-kultusz egyik helye Csokonai

² Újabb adalékok a Csokonai-perhez. Kiss Péter beszélgetése Győri Lajossal. Elhangzott a Kossuth rádió *Időutagút* című műsorában 2004. november 21-én, *Csokonai-teljes szöveg* címen olvasható www.radio.hu honlapon.

szülőháza. A kultikus gondolkodás szerint ugyanis a hely, ahol az alkotó élt, „megszenteltnek” (LAKNER 2004: 141.) számít. A Móricz-regény térszerkezetének eleme a Csokonairól elnevezett kert, amely a kultikus névadás eredménye, és a Csokonai-szobor. Ez a kultusz-objektum, Izsó Miklós egész alakos köztéri bronz-szobra (1871) a belvárosi Kálvin-téren áll, és mint a város vizuális imázsának kelléke *lieu de mémoire*-ként (emlékezőpótló emlékezés-helyként) működik (NORA 1999: 142–157.). A *lieu de mémoire* alapvető létoka az idő megállítása, a felejtés megakadályozása, a halhatatlanná tétel. Az emlékezésben a tér játssza a főszerepet. Jan Assmann az emlékezet topográfiai „szövetéről”, „mnemotoposzokról” beszél, melyek szintén az emlékezet helyszíneit jelentik. (JAN ASSMANN 60.) Csokonai kicsapatásának motívumát négy szöveg tartalmazza. Jókai beleírja Jenőy Kálmán történetébe, a kollégiumból távozó Nyilas Misi a felcsendülő csengőt köti össze Csokonai személyével, Karácsony Sándor regényének főhősét a költő kicsapatásának felidézésével vigasztalják a rokonai, amikor azt hiszik, hogy megbukott. Perjéssy-Horváth Barnabás *Kollégium blues* című regényében a főhős Csokonai kicsapatásáról ír drámát a Szabó Magda által meghirdetett kollégiumi drámaíró pályázatra.

A kollégium-narratívák a kollégium kultuszát művelik, és fenntartják az iskola tanárainak, egykori diákjainak, a magyar irodalom jelentős alkotóinak kultuszát is. A kultusz által teremtett világ megtörhet, ha „számot kell adni eredetéről, meg kell magyarázni létezését”. (LAKNER 2005: 18.) A kultusz állandó igazolásra szorul, különben az idő múlásával, a viszonyok megváltozásával az lesz a sorsa, mint a trianoni békeszerződés után revíziós reményeket keltő Lord Rothermere mellszobrának, amely a kollégium Bagolyvárába, azaz raktárba került. A kollégium épületében működő szuvenirbolt, a falakon elhelyezett emléktárgyak azt bizonyítják, hogy a kollégium az évek folyamán önkultuszt alakított ki. A több száz éves falakon szimbiózist alkotnak a rock and roll, a vallási és a tudományos élet kellékei: „A regény diákhősei szellemi értelemben három lábon állnak: egyszerre mozognak az iskola alapfunkciójából és erős történelmi hagyományaiból következő magas kultúrában, a Kollégium zárt falain is lassan átszivárgó, jórészt nyugati eredetű szubkultúrában és a mindenkori felekezeti iskola alapkereteit képező szakrális világban.” (GYŐRI 2005: 57–60.)

(Vége)

KIADÁSOK

JÓKAI MÓR: *A nagyenyedi két fűzfa. A debreceni lunátikus*. Európa, Budapest, 2003.

JÓKAI MÓR: *És mégis mozog a föld (Eppur si muove) I–II*. Móra Könyvkiadó, Budapest, 1978.

KARÁCSONY SÁNDOR: *Holdbeli diákélet*. Exodus, Budapest, 1948.

MIKSZÁTH KÁLMÁN: *A két koldusdiák*. = Bisztray Gyula–Király István szerk.: *Mikszáth Kálmán összes művei* 3. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1957.

MÓRICZ ZSIGMOND: *Légy jó mindhalálig*. Akkord Kiadó, Budapest, é.n.
PERJÉSSY-HORVÁTH BARNABÁS: *Kollégium blues*. Kairoz Kiadó, Budapest, 2005.

IRODALOM

- ASSMANN, Jan é. n. *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest–München.
- BAHTYIN Mihail M. 1976. *A tér és az idő a regényben*. = *A szó esztétikája*. Budapest, 257–302.
- BALOGH István 1969. *Debreceniség. Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere*. Studia Literaria VII. 11–51.
- BÁN Imre – JULOW Viktor 1964. *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*. Budapest.
- BARTHES, Roland 1997. *A szobortól a festményig*. = *S/Z*. Budapest, 259–261.
- BARTHES, Roland 2001. *Az olvasásról*. = Dobos István (szerk.) *Az olvasáselméletek*. Debrecen, 48–55.
- BERTA Erzsébet 2005. *A Maradandóság városától New Debrecenig*. = N. Kovács Tímea – Böhm Gábor – Mester Tibor (szerk.) *Terek és szövegek*. Budapest, 97–114.
- BENKŐ Károly 1940. *A debreceni diákélet a múltban és a jelenben*. [s. 1.]
- BICZÓ Gábor 2005. *Séta a debreceni Kossuth téren, avagy „vizuális narratológia” gyakorlatban*. = N. Kovács Tímea – Böhm Gábor – Mester Tibor szerk. *Terek és szövegek*. Budapest, 85–96.
- CASSIRER, Ernst 2000. *Mitikus, esztétikai és teoretikus tér*. Vulgo 1–2.
- EISEMANN György 2003. *„Elmondom, ahogy megértem.” A forradalom elbeszélése Jókai Mór A kőszívű ember fiai című regényében*. = Janus Ildikó – Kulcsár Szabó Ernő – Szegedy-Maszák Mihály (szerk.) *Az elbeszélés módzatai*. Budapest, 173–213.
- FÁBRI Anna 1990. *Idő- és térvizonyok Jókai Mór társadalmi regényeiben*. ItK 2. 168–184.
- FÁBRI Anna 1991. *Jókai–Magyarország. A modernizálódó 19. századi magyar társadalom képe Jókai Mór regényeiben*. Budapest.
- FARAGÓ Kornélia 2001. *Térirányok, távolságok. Térdinamizmus a regényben*. Újvidék.
- FEHÉR Katalin 2002. *Hatvani István és tanítványai*. Budapest.
- FEJŐS Zoltán 2005. *A nyilvános városszöveg*. = N. Kovács Tímea – Böhm Gábor – Mester Tibor szerk. *Terek és szövegek*. Budapest, 211–225.
- FÜZFÁ Balázs 2006. *„Sem azé, aki fut...” Ottlik Géza Iskola a határon című regénye a hagyomány, a prózapoeitika, a hipertextualitás és a recepció tükrében*. Budapest.
- GADAMER, Hans-Georg 1994. *Az épületek és képek olvasása*. = *A szép aktualitása*. Budapest, 157–168.
- GENETTE, Gérard 2003. *Figures III*. Paris, 1972. 252. Idézi Bódi Katalin: *A valóság poétikája a francia és magyar levélregényben*. ItK 4–5.
- GYŐRI L. János 2005. *Perjéssy-Horváth Barnabás regénye a Debreceni Kollégiumról* = Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának Évkönyve 2004/2005. Debrecen, 57–60.
- HEIDEGGER, Martin 1994. *A művészet és a tér*. = „...költőien lakozik az ember...” *Válogatott tanulmányok*. Budapest –Szeged, 211–217.
- KAPITÁNY ÁGNES–KAPITÁNY Gábor 2005. *Tárgyak szimbolikája*. Budapest.
- KERESZTESNÉ VÁRHELYI Ilona 2000. *Egy kultusz metamorfózisa. A kultuszképződés modellje a debreceni Csokonai-kultusz fejlődésében*. = Kalla Zsuzsa (szerk.) *Az irodalom ünnepei. Kultusz történeti tanulmányok*. PBudapest, 188–197.
- LAKNER Lajos 2004. *Irodalmi kultusz: A múzeum és a látogató. A Petőfi Ház*. Hungarológiai Közlemények 1. 138–156.

- LAKNER Lajos 2005. *Irodalmi kultusz, történetiség, aktualitás. A kultusz kutatás útjain.* = Kalla Zsuzsa – Takáts József – Tverdota György (szerk.) *Kultusz, mű, identitás. Kultusz-történeti tanulmányok 4.* Budapest, 11–30.
- NAGY Miklós 1999. *Jókai Mór.* Budapest.
- N. KOVÁCS Tímea – BÖHM Gábor – MESTER Tibor (szerk.) 2005. *Terek és szövegek. Újabb perspektívák a város kutatásban.* Budapest.
- NORA, Pierre 1999. *Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája.* = AETAS 3. 142–157.
- OROSZ Magdolna 2003. „Az elbeszélés fonala.” *Narráció, intertextualitás, intermedialitás.* Gondolat, Budapest.
- OŽE, Mark 2005. *Nemesta. Uvod u antropologiju nadmodernosti.* Beograd.
- PÓCS Éva 2002. *Tér és idő a néphitben.* = *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán.* Budapest, 9–39.
- RÓNAY György 1985. *Jókai Mór: És mégis mozog a föld. = A regény és az élet. Bevezetés a 19–20. századi magyar regényirodalomba.* Budapest, 102–111.
- SIMONN Mariann 2002. *Helyek és szellemek.* Kortárs, Építészet 4.
- SCHÜTZ, Albert 1984. *Az idegen.* = Hernádi Miklós: *A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás.* Budapest, 405–414.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály 1994. *Mene tekel. Ottlik Géza: Iskola a határon. Újraolvasás.* Literatura 1. 3–28.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály 1994. *Ottlik Géza.* Pozsony.
- TARJÁN Tamás 1996. *Mikszáth Kálmán: A két koldusdiák. = Ötven nagyon fontos »gyerek-könyv«.* Műismertetések és műelemzések. Budapest, 82–87.
- THOMKA Beáta 1995. *Térlátás, belső táj, tartam.* = Sándor Iván szerk. *A századvég szellemi körképe.* Pécs, 299–331.
- WHITE, Hyden 1997. *A történelem terhe.* Osiris, Budapest.
- WITELÓ 1988. *Perspektíva.* = Redl Károly szerk. *Az égi és a földi szépről. Források a későantik és a középkori esztétika történetéhez.* Budapest, 432–37.

Textual-College (II.)

During its several hundred years of existence, Debrecen has gained such cultural and historical importance that one cannot speak of Hungarian history or cultural history without mentioning the institutions, citizens or students of this city. Owing to the Reformed College maintained by the Reformed Church since 1538, Debrecen has grown into one of the most significant school towns and cultural and scientific centres of the country. We find several noted scientists, writers and poets among the former students of this institution. Debrecen is a cultural space which has its literary depiction. Besides the actual physical city, there is a “textual city”, an aesthetic construction that exists in literary narratives written about Debrecen, and the two together forms our vision of the city. An essential element of Debrecen’s visual texture is the building complex of the Reformed College. Consequently, the texts on the Reformed College have also become part of the Debrecen-narrative in Hungarian fiction; these texts make up a textual institution, that is, a textual college, analogously to the textual-city. The study analyses and compares those texts or passages in Hungarian fiction whose scenes are set in the Reformed College in Debrecen.

Keywords: discursive spaces, city research, visual narratology, city as text, the Gadamer emblem of reading, genius loci, mythical space, anthropological place, Csokonai-cult, places of remembrance, typical of Debrecen

Silling Léda

KÉPEK A BÁCSKAI VÁSÁROK ÉS PIACOK TÖRTÉNETÉBŐL

Images from the History of Fairs and Markets in Vojvodina

A bácskai sajtóanyag felhasználásával a vásárok jellegzetes alakjait, eseményeit emeltem ki. A kofa, a kupec, a vásári szórakoztatók, a lacikonyhások által tarkított világ rajzolódik ki általuk előttünk. A vásárban továbbá, mint a leginkább közösség előtti tereken, nyilvános helyeken a legényes virtus kifejezői, a verekedések, a késelések, a bicskázások is előfordulnak. Az idézett hírek, cikkek a vásárokon zajló kereskedelem mellett a vásárokhöz szorosan hozzátartozó eseményekről is képet adnak. A sajtóanyag így a vásárkutatás egy lehetőségére és a források felhasználásának egyik formájára is rámutat.

Kulcsszavak: vásárok, kofa, kupecsek, vásári szórakoztatók, lacikonyhák, vásári verekedések

A javak cseréjének tág körében fontos helyet foglalnak el a piacok, a vásárok. A vásárok helyszínei évszázadok során alakultak ki, sokszor a vásározó hely fejlődött településsé.

A vásárok elsődleges feladata és szerepe, hogy teret adjanak a kereskedelemnek. Hogy ezt a feladatukat mennyire teljesítették, arról a korabeli sajtó tudósít. A bácskai újságcikkekben jócskán található a szorosabb értelemben vett kereskedelmen, adás-vételen túli, a vásárokhöz mégis szervesen hozzátartozó eseményekről szóló adatokat.

A *Bácska*, a *Bácskai Napló*, a *Zombor és Vidéke*, mint a bácskai helyi jellegű és érdekű lapok, részletesen beszámoltak a környék eseményeiről. Leginkább Zombor (*Bácska*, *Zombor és Vidéke*), illetve Szabadka és a megye eseményeiről olvashatunk bennük, a szűkebb környezetről szolgáltatnak számunkra hasznos adatokat. A *Bácska* megyei közérdekű közlöny, 1878–1918 között, kezdetben egy, majd heti két alkalommal jelenik meg. Kiadója a zombori Bittermann Nándor és fia. A *Zombor és Vidéke* társadalmi, közművelődési, közgazdasági és szépirodalmi megyei közlöny. 1882 és 1914 között lát napvilágot, hetente háromszor.

A néprajzi szakirodalomban a vásárokról szóló újságcikkek jelentőségére már 1963-ban felhívta a figyelmet Dankó Imre (DANKÓ, 1963), s könyvében pontosan idézi a gyulai lapok állandó rovatában a heti és az országos vásárokról megjelent tudósítások teljes szövegét (DANKÓ, 1963. 102–146).

Az általa említett vásári beszámolók gazdasági, kereskedelmi adatokat tartalmaznak az állatfelhozatalról, a szekérforgalomról, az állatok áráról. Hasonló

értékes információkat a bácskai lapok is közölnek, nemkülönben vásári eseteket, érdekességeket, a vásárok jellegzetes alakjait leíró híreket is.

A kofa, a kupec, a vásári szórakoztatók, a lacikonyhások által tarkított világ rajzolódik ki általuk előttünk. Ezenfelül a vásárt mint a leginkább közösség előtti teret a legényes virtus kifejezéseként a verekedések, a késelések, a bicskázások helyszínéként is megjelenítik.

A 19/20. század fordulójáról származó sajtóanyagban olyan információkhoz jutunk, amelyek időpontjához a szóbeli források, az idősebb generáció emlékezete nem nyúlik már vissza. Ezért ennek a forrástípusnak, az újságcikkeknek a témával kapcsolatos bőséges adatai nélkülözhetetlenek.

A KOFA

A piacok és vásárok két jellegzetes kereskedőtípusa a kofa és a kupec. A kofák főleg idős asszonyok voltak. Nevüket az árusított termékek alapján kapták. Kiss Lajos még több formáját sorolja fel a kofaasszonyoknak: kenderkofa, vásznaskofa, mézskofa, sóárus kofa, edénykofa, kékítős asszony, kenyérfkofa, zsemleárus, kalácssütő asszony, tejfelkofa, paprikakofa, krumplikofa, dinnyekofa, dohánykofa, zöldségkofa, gyümölcskofa, csirkekofa, tojáskofa, halkofa, ócskásasszony. (KISS, 1981, 350–385.) A technika fejlődése, a boltok nyitása folytán mára kevés maradt meg belőlük. A zombori vásárokról készült képeken már alig akad egy-egy kenyérsütő, illetve edényárus kofa.

A századfordulói sajtóban a kofák jellemző tulajdonságairól olvashatunk. Élelmes, beszédes asszonyok ők. A csendes kofa nem él meg, szóval kell megfogni a vevőket, reklámozni kell az árut. Manapság is zöldséges és gyümölcsárus kofából van a legtöbb. Róluk ez a mondás járja: „Kofa se legyen ha nem tud csalni.” (KISS, 1981. 351.)

A kofa valójában az, aki a felvásárolt termékeket másodkézből árulja a piacon, vásáron. Ennek módját szigorú rendszabályok írják elő.

A zombori vásári rendtartás kimondja, hogy a kofák a piacon, vásáron csak (10) óra után vásárolhatnak. Ezt és egyéb szabályokat nagyon ritkán tartották be. A kofák érdeke azt diktálta, hogy minél korábban és minél alacsonyabb áron jussanak a friss áruhoz, melyet aztán a később érkező vevőknek haszonnal tovább tudjanak adni. Az elővásárlási tilalom bevezetésének idejét meg lehet határozni a cikkek alapján. 1909-ben jelent meg a kofák tiltakozásáról szóló írás, amelybe a „nacscságákra” vonatkozó megjegyzéseket is beleszórták. Az egyik szerint korábban kellene felkelniük, és a piacon bevásárolniuk: „jöjjenek ki a »nacscságák« és ne aludjanak otthon délig”.

A találékonyosság a kofák egyik jellemző tulajdonsága, így az elővásárlási tilalom megszegését is különféle ügyes módszerekkel oldják meg: „Érdekes különben, hogy milyen furfanggal igyeksenek kijátszani a szabályrendeletet.

Újabbban megteszi egyik kofa azt, hogy egy vidéki rendőrrel vásároltat. Ezt a rendőrt is rajtakapták már, de ez azzal vágta ki magát, hogy lakodalomra vásárolt.” (*Bácska*, 1911. május 21. 3.)

A kofaság jellemzői közé tartozik a hangoskodás, a jó helyekért és a vásárlókért való küzdelem. A veszekedések többször verekedéssé fajulnak: „amiközben egymás arcát össze-vissza karmolázták, majd előkerült a székláb, melegítő edény, ezeket vagdalták egymáshoz, közben persze a különféle díszítő jelzők alkalmazásától nem idegenkedtek”. (*Bácska*, 1909. december 23. 3.)

A piaci, vásári helypénzeket helyi előírások szabályozták. Behajtásukat a város maga is elvégezhette, de kiadhatta bérbe az erre vállalkozóknak, akik egy összegben befizették a bérleti díjat, majd az árusoktól helypénz formájában apránként gyűjtötték össze. Az első helypénzbeszedés a kofákból általános nemtetszést váltott ki, 300–400-an a városháza elé vonultak Újvidéken, és követelték a helypénz eltörlését. (*Bácskai Napló*, 1901. Január. 11.)

A kofavilág belső életéről, ízéről tanúskodik a *Bácskában* 1894-ben megjelent írás. A kofák között állandó a rivalizálás, főleg a nők jeleskednek ebben. Zomborban kofaháború kerekedett egy szilvát áruló kofasoron. „A Jókai-téren, a Vadászkiért előtt szilvát árult egy sor kofa. Az egyiknek, aki a kofavilág szépneméhez tartozik, nem volt vékája, de azért mégis boldogult, mert a férfikofák lovagiassága kisegítette a szükségben, mindig az által, hogy kölcsönadták neki a saját vékájukat. Ennek a kofaúrnőnek pedig igen sokszor kellett a kofaurak lovagiasságára apellálnia, mert a szilváit, valamiként egykor a csókjai is, nagy kelendőségnek örvendtek. Volt pedig ennek a kelendőségnek oka nem a szilvák édessége, hanem a szilvák olcsósága. E miatt lón aztán nagy a neheztes a kofakocsik »egész vonalán«. Történe pedig szeptember hónap 24-ének reggeli 9 órája körül, hogy az egyik féltékeny kofaurnó ráfogá a szilvát kereső közönség előtt a szomszédjára, hogy hamis mértékkel mér. Nagy lón erre a mi kofánknak az ő bosszúsága, és ismét a kofák szeladonjának a lovagiasságára apellála, hogy megbosszulja a kenyéririgységből származó gonosz rágalmat. »A mértéket én adtam kölcsön – szól a szeladon –, hát az én mértékem hamis?« És elcsattan a rágalmazó kofaasszony arcán egy hatalmas cs... akarom mondani: pofon. A rágalmazó azonban, amazon természetű asszony lévén, hirtelen visszaadja a kölcsönnek vélt pofont. – A kofák a két táborban állottak, és folyt az ádáz harc nyelvvel és karral. A béke angyala egy kövér rendőr személyében avatkozott bele a harcba, de a harc áldásaiból ennek is kijutott. Miglen a Jókai-tér környékéről hirtelen egy egész nemzetközi békekongresszus verődött össze és egy másik rendőr vezénylete alatt beavatkozott az ügy sajátkezű elintézésébe. Ami nagy nehezen megtörtént. Tegnap délután részint dagadt, részint összekarmolt kofák árulták a Jókai-téren a szilvát.” (*Bácska*, 1894. szept. 25. 4.)

KUPECEK, LÓKÖTŐK

A kupeczek állatkereskedelemmel foglalkozó vásározók. Leginkább ló- illetve szarvasmarha-kereskedelemmel foglalkoznak. Szegényebb sorból származnak. Olcsón felvásárolják a falvakban az állatokat, és az állatvásárokra hajtják őket, ahol valamivel drágábban eladva haszonhoz jutnak. A kupeczek között sok a cigány. Ezek a cigányságon belül viszonylag jómódú réteget alkottak. (*Magyar Néprajz* III. 1991.)

A kupeczek tulajdonságai közé tartozik, hogy a falvakban olcsón megvásárolt, kiöregedett lovakat a vásárokon ügyeskedve, különböző trükkökkel adják el. Ezekről a trükkökről a vásárt követő napokban megjelent lapok rendre beszámolnak.

Legtöbbször a rászedett vevőről szólnak az írások, akik feljelentést tettek. Egy kupec saját rossz gebéit hagyta az eladónál két jó lóért cserében, amelyekkel elvágatott. A kupeczek szinte mindig elfelejtenek fizetni, vagy a kért összeg jelentéktelen hányadát hagyják a tulajdonosnál foglalóként a lehető legkülönbözőbb ürügyekkel (*Bácska*, 1903. június 26. 6.).

A lócsiszárok belső világába is betekintést nyerhetünk egy-egy rövid pillanatra. Veszélyes játékot űznek, amelynek néha ők maguk látják a kárát. Így történt ez azon a Szeged felé tartó vonaton is, melyről ketten leugrottak. A vásárban szerzett nyereségen hárman összevesztek, ezért az egyiket bottal fejbe vágták, és bicskával halántékon szúrták. A tettesek meghúzták a vészféket, és leugrottak a vonatról. (*Bácskai Napló*, 1908. okt. 23. 3.)

Gyakori kupeccsíny, hogy a vásárló egyszerűen felül a lóra, hogy kipróbálja, és nem megy vissza többet. Előfordul, hogy az állatokhoz kötelező passzus kiváltása körül ejtik át a gyanútlan eladót, átíratják rá az ő rossz lovukat, ők pedig a szép csikókkal elillannak. „Mikor már a passzus a kezében volt, egy rossz gebét vezet a gazda elé s kéri, hogy míg ő a lovat megpróbálja, tartaná a gebét. Nagyobb biztonság okáért a feleségét is ott hagyta a gazda mellett. A kupec befogja a lovat, felül a kocsira s lassan megindul. Alig volt 150 lépésnyire, az asszony azon cím alatt, hogy a férjének akar valamit mondani, a kocsi után fut, s mikor azt eléri, felugrik a kocsira. A férj erre végigvág a lovon, bekanyarodik a vásáros népek közé s eltűnik a bámuló gazda elől.” (*Bácska*, 1899. augusztus 25. 3.)

VÁSÁRI SZÓRAKOZTATÓK, VÁSÁRI SZÓRAKOZÁSOK

A vásár a vásárlás lehetősége mellett mindig helyet adott a mulatozásnak, szórakozásnak. A vásár ilyen járulékos elemei közül a leghangosabbak a vásári kikiáltók, akik hangosan kiabálva teszik közhírré portékájuk értékét, hasznosságát. A vásári kikiáltások a vevők vagy a nézők biztosítására szolgáltak. Ma már mikrofonokat, hangszórókat is alkalmaznak a figyelemfelkeltésre. Utánuk

a vásári szórakoztatók zenéje telíti meg a levegőt hanggal, zajjal. Ők a körhintások, vásári mutatványosok, panorámások, halkabb társuk pedig a vásári jövendőmondó.

A bácskai lapokban megjelent hirdetésekben kiderül, hogy a szórakoztatók között a panorámások, a körhintások és a jövendőmondók voltak állandó résztvevői az itteni vásároknak. Szórakoztatás volt a rendeltetésük a vásárban zenélő cigány muzikusoknak is. A zenész cigányok a vásártéren a lacikonyhák körül és a vásártér környéki kocsmákban is megtalálhatóak voltak. Ehhez kapcsolódik a *Bácskában* 1905-ben megjelent hír is a mulató vásárosról:

A gazda eladta tehenét. Jó vásárt csinált, hát betért a korcsmába egy pohár borra. De az egyből kettő lett, a kettőből meg három. Jókedve támadt a gazdának, cigány is akadt valahonnan. A gazda odaszól a cigánynak:

Te, ha csak nekem muzsikálsz, kapsz egy tehenre való.

A cigány örült a nagy bérnek. Hangos lesz a csárda, húzzák a gazda nótáit. Estefelé a gazda kászolódni kezd, fizet és menni akar, mikor a cigány csak meg-rántja a szüre ujját és odaszól:

Kérem szépen, hát a tehenre való?

Igaz is, majd elfelejtettem, szólta a gazda és belenyúlt a szüre ujjába, kihúzott onnan – egy kolompot. (*Bácska*, 1905. május 19. 9.)

A panoráma a vásári látványosságok egyik folklorisztikai szempontból is fontos eleme. A 19. század első felében már megjelent a magyar vásároknak. A néző egy nagyítóüvegen át szemlélve láthatott különböző képeket, ábrákat a világ érdekességeiről, távoli városairól. A 19/20. század fordulóján a panorámások elterjedtsége a képmutogatókéval és a ponyvaárusokéval vetekedett. A náluk látott képek, események képei beleszövődtek a népi elbeszélésekbe. (UJVÁRY, 1986. 34.) A vásárról szóló tudósításokban szinte mindig szerepelnek.

A vásárokból az emberek tanulni is mentek. Itt ismerkedhettek meg távoli vidékekkel a mutatványosok által. Itt vásárolhatták meg a ponyvairodalmat, a kalendáriumokat. A ponyvairodalom biztos jelenlétéről szól a *Bácska* 1903-as hirdetése: „A ponyva irodalom is megjelent. A többi között ily »művek« kerültek forgalomba: A maffia büntetetei, új Rózsa Sándor.”

A körhinták is nagy népszerűségnek örvendenek, minden vásárban, búcsúban megtalálhatóak. Korábban kézzel, majd gépi erővel működtették őket. Német területről kerültek hozzánk, erre utal német elnevezésüknek a magyar népnyelvben megjelenő formája, a ringlispil, németül Ringelspiel. Két fajtáját különböztethetjük meg, az egyik a faragott lovakkal díszített, kisebb gyerekek számára felállított, a másik, a veszélyesebb, a láncos hinta (KATONA, 1976. 185.)

„Nagy sürgés-forgás vásári zaj volt, melyet a panorámák és körhinták verki-lje fokozott.” (*Bácska*, 1903. március 24. 4.)

A hinta egyik veszélyes formája a hajóhinta. A játékosok a csónak alakú hintába egymással szemben ültek vagy álltak bele, és maguk lendítették meg.

Alul kézfékkal lehetett szabályozni a hintázás erősségét, és ugyanígy lehetett leállítani is. (KATONA, 1976. 186.)

A szórakozás máshol is elterjedt formája, a kártyajáték a vásárban is megjelenik. Itt azonban a vásári jókedvet kihasználva, az eladott jószág utáni nagyobb pénzösszegre hamis-kártyások is pályáznak. A *Zombor és Vidékének* 1902-es számában olvashatjuk, hogyan lett öngyilkosság a vége egy ilyen vásári kártyázásnak.

„**A kártyajáték áldozata.** Krizsák Antal mélykúti cipész 240 Ft készpénzt véve magához egyik szomszédos községbe ment az országos vásárra; itt hamis kártyajátékosok közé keveredett, és pénzt csaknem teljesen elvesztette. Hozzá tartozói haragjától félvén nem mert hazamenni, hanem bement Szabadkára, s miután itt pénzének utolsó maradványait is elmulatta, öngyilkossá lett.” (1902. május 7. 6. o. *Zombor és Vidéke*)

SORÁMSCOK SOROTÁS – LACIKONYHA

A vásárok nélkülözhetetlen elemei a vendéglátók, a kocsmák, a lacikonyhák sátrai. Minden vásáron jelen voltak és jelen vannak ma is. A vendéglátóhelyül szolgáló sátrakat mindig ugyanazon a helyen állították fel. A bennük elhelyezett alkalmi asztalok mellett pihenhetett meg a vásárló a vásári séta után. A sátrakban lehetett enni, inni. Bort, pálinkát mértek bőven a kocsmárosnék, az itt csapra vert hordókból. „A vásári jókedv fokozására nagyon sok lacikonyha volt, a melyekben egész nap és éjjel nagyon sok vígkedvű vásáros italozott, dalolt és szólt a tambura és zümmögött a duda.” Ez utóbbi archaikus népi hangszer akkori meglétére is utal ez az újsághír.

A nagyobb állatvásárlások után főleg ezekben az ideiglenes kocsmákban itták meg az áldomást az eladók és a vevők a sikeres üzletre. Az áldomás árát az fizeti, aki a pénzt kapja, vagyis az eladók.

A sátrak elején álló sütőkön pirult a hús, a kolbász, ma a vajdasági vásároknak már a nyársra húzott malac, kecske és bárány dívik. A csalogató illatok mindig bevonzották a vásári nyüzsgésből az embereket a vendéglátó sátrakba, hogy inycsiklandó pecsenyét egyenek, mellé egy-egy pohár bort, esetleg többet is megigyanak.

A vásári hangulat az iszogatók között sokszor tetőfokára hágott, korábban a cigány zenészek húzták mindenki kedvére, ma már leginkább hangszórókból árad a zene az egyébként is zajos vásárban. A zenészeknek kijárt a borralaló, jól kerestek, mert az ittas emberek könnyebben fizettek, főleg, ha az ő nótájukat húzta a cigány. Ebben a hangulatban a bor megoldotta a nyelveket, és szinte minden alkalommal civakodás, veszekedés, verekedés is kirobbant. Ezekről hírt adtak a helyi lapok is. A *Bácska* 1901-es számában olvashatjuk a sátorosok kocsmájában történt verekedés pontos leírását: „A feketehegyi vásáron történt, hogy

Feczer Lukács sátorosnak korcsmájában Berger József megtámadta a később odaérkezett Hegel Vilmost. Becsmérlő szavakkal illette, majd Hegel asztalához ment s egy a sátorban lévő hordóról levéve egy 15–20 cm. hosszú vasdarabot, előtte hadonászott. Ezt meglátta Hegelnek egyik ismerőse, Négeli József, s a védelmére kelt. Bergert arcul ütötte, majd Hegel is a civakodók közé keveredve, előbb pusztá kézzel, majd papucsával ütögette Bergert. (*Bácska*, 1901. augusztus 13.4.) A hírből, mint olvasható, a korabeli férfi lábbeliviseletre történő utalás sem maradt ki.

GYILKOSSÁGOK, BICKÁZÁSOK, VÉRES VEREKEDÉSEK

A vásárok tartására, szabályozására vonatkozó utalások már a korai jogszabályokban, törvénykönyvekben is föllelhetők. A vásár tartásának joga egy-egy város számára igen nagy jelentőséggel bírt, a hozzá kapcsolódó út- és vásárvámok, valamint más illetékek miatt. A városok bevételeinek jelentős részét alkották a vásártartásból származó jövedelmek.

A vásárok rendezését, lebonyolítását, az egyes árusok elhelyezését a vásártartó városnak volt kötelessége megszervezni. „A vásár jogára, a vásár megszervezésére, megtartására, a vásáron történő árusítás feltételeire, terheire és általában a vásáron való emberi magatartásra hatósági előírások készültek.” (TÁRKÁNY SZÜCS, 1976. 334.)

A vásári szabályrendeletekben pontos leírást kapunk a vásárban érvényes rendről. A vásár napjain szükséges azonban, hogy a rendre a hatóság ügyeljen. A vásári rendtartásban külön fejezet szól a vásári rendszetről: a hatóságok felügyelnek a személyi biztonságra, a fegyverviselésre, a tűzvédelemre, az idegenekre.

A város feladata volt a rend fenntartása, továbbá az esetleges rendbontások azonnali megszüntetése. Erre a feladatra vásárbírákat alkalmaztak. A vásári bíráskodáshoz külön engedély kellett, mert a vásárbíró olyan személyek felett is ítélezhetett, akik nem tartoztak a város fennhatósága alá. Többek között a vásár ideje alatt és területén felmerülő büntető ügyekben is ő döntött.

A vásárokból szinte mindig szükség volt a vásárbíró szolgálataira, mert a legényes virtus, a kocsmák, a lacikonyhák bora a kis veszekedésekből gyakran bicskázáshoz vezetett. Erre számos példát találunk a hírlapok hasábjain.

Említésre érdemes példa:

„Nagy M. ó-becsei és Prikoda Mihály petrovozellői legények között nézeteltérés támadt, amelyet csak vérrel hittek kiegyenlíthetni. Prikoda volt a gyorsabb, a ki görbe nyelvű bicskájával életveszélyesen hátba szurta Nagyt.” (*Bácska*, 1895. július 9. 3.)

A legényes virtus bemutatására a vásárok nagyon jó alkalmat kínáltak. Ilyenkor nagyobb közönségük volt a legényeknek, mint a falusi kocsmákban. A verekedés a legények között a versengés egy sajátos formája, beletartozik a korcsoport

életrendjébe. (VEREBÉLYI, 2005. 172.) A bátorságot, rátermettséget hivatott bizonyítani. Sok esetben a szerelem, a lányok is okot adtak a verekedésekre.

„**A csantavéri gyilkosság.** Csantavéren múlt vasárnap vásár volt, a melyre a közeli tanyáról Horváth Ferencz nyalka béres legény is elment. Ott volt a barna tüzes szemű mátkája is, a ki végett sokan irigykedtek reá. Horváth Ferenc a vásárról való hazamenetel előtt befordult egy kocsmába, a hol folyt a bor, húzta a cigány, s a nagy danolgatásban csakhamar néhány ellenségre is tett szert. Mikor hazafelé ballagott a tanyára, megtámadták és megölték. Másnap akadtak az úton a holttestre. A csendőrség nyomban megindította a vizsgálatot s már több gyanús csantavéri legényt le is tartóztatott.” (*Zombor és Vidéke*, 1910.)

A vásárok világának bemutatása ezzel még nem merült ki. Csupán a vásárkutatás egy lehetőségére, a források egyik formájára igyekeztem rámutatni. Az újság, mint néprajzi forrás, más témák szempontjából is jól használható. A vásári hirdetések mellett több kutatási terület is ígéretesnek mutatkozott.

Végül még egy hír – talán igaz, talán nem – az 1895-ös *Bácskai Naplóból*:

„**Kétértelmű levelezés.** Lapunk egyik barátja a minap az utcán két levelező-lapot talált, a melyeket bizonyára valami hanyag cseléd vesztett el. A levelező-lapokat valószínűleg egy marhakereskedő írta egyik kereskedő-társának. A levelező-lapokon a következő sorok voltak olvashatóak: »Szarvasmarha-árak emelkednek. Legyen készen. Ha ökörré van szüksége, gondoljon rám.«”

„Minden sertés az állomásra van rendelve. Önt is oda várom. Én csak holnap jöhetek, mert személyvonat nem szállít ökröket.” (*Bácskai Napló*, 1895. május 7. 5. o.)

IRODALOM

- BÉRES András 1976. A hortobágyi hidi vásár néprajza. In: Szöllösi Gyula szerk.: *Vásártörténet – Hídivásár*, Debrecen
- DANKÓ Imre 1963. *Régi vásáraink világa*. Debrecen
- KATONA Imre 1976. A magyar vásárok folklórja. In: Szöllösi Gyula szerk.: *Vásártörténet – Hídivásár*, 111–192.
- KISS Lajos 1981. A kofa. In: *A szegény emberek élete I–II*. Budapest
- DOMOKOS Ottó (főszerk.) – NAGYBÁKAY Péter (szerk.) 1991. *Magyar Néprajz III. Anyagi kultúra 2. Kézművesség*. Budapest
- TÁRKÁNY Szücs Ernő 1976. A vásár és jogi népszokásai. In: Szöllösi Gyula szerk.: *Vásártörténet – Hídivásár*, 333–375.
- UJVÁRY Zoltán 1986. Vásári szórakoztatók, vándor mulattatók és a vásárt megjelenítő népi játékok. In: Szabadfalvi József, Viga Gyula szerk.: *Árucseré és migráció*, Miskolc 29–38.
- VERBÉLYI Kincső 2005. *Mindennapok, jeles napok*. Budapest

Images from the History of Fairs and Markets in Vojvodina

I focused my attention on the characteristic figures of fairs using press materials from Bácska (Bačka). They depict a world with a motley crowd of market-women, fair entertainers and sausage stalls. In addition to this, the manifestations of jaunty bravado are also present: scuffles, knifing and jack-knifing. Besides the market news, the articles also report on the events that are closely related to the market. Consequently, the press material represents a possibility for market research and a form of making use of this source material.

Keywords: fairs, market women, horse-traders, fair entertainers, sausage stalls, fair scuffles

Móra Regina

„TÖBBSZÖR / UGYANAZ:
UGYANANNYISZOR / MÁS”¹

“Several times / the same: just as many times / something different”
(Éva Hózsa: Csáth-vista [and detours])

Hózsa Éva: Csáth-allé (és kitérők). Összegyűjtött tanulmányok, esszék, cikkek egy életmű mozgáslehetőségeiről (1990—2009). Életjel, Szabadka, 2009

Hózsa Éva *Csáth-allé* c. művének mottója lehetne a Tandori Dezső-versrészlet, hiszen a tanulmánykötet a múlt és a jelen olvasatok tárháza.

„[Csáth Géza] kívül áll a kronoszként ismert valós időn, és teljes egészében az időtlen ion-világban helyezkedik el, éppen ezt kerestem”² – mondja Alessio Elia Csáthról készített operája kapcsán. Csáth, aki elektromos töltésű részecskéként cikázik végig korának irodalmán, egyedít, megismételhetetlent alkotva, hogy még a mai befogadót is alkotásra, képzeletbeli alkotásra készítse a művei befogadása során.

Ha már – opera és Csáth, zene és irodalom – az intermedialitás színterére merészkedtünk, onnan már egy lépés választ el a fordítás-lehetőségektől. Hiszen mindkettőben „két különböző nyelv(rendszer) egymáshoz való viszonyát taglalják... az eredeti mű és a fordítás között nemcsak térbeli és időbeli távolság adódik, hanem a nyelvek sajátosságaiból fakadó másság is”³. A fordíthatóság és fordíthatatlanság dilemmája merül fel a tanulmánykötet „*Miért mozog?*” (*Fordítás és kultúra – fordíthatatlanság – kultúra és fordítás*) című fejezetében. A szerb és a német fordítások Csáth-beszéde megközelíti az eredeti művek nyelvét és kifejezésmódját. A szerző elismerően szól a fordításkötetéről, a Csáth-művek fordításairól, röviden bepillantást nyújt a fordítási munkálatokba, összeveti a

¹ Tandori Dezső: Egy kövület forgatókönyve. In: Egy talált tárgy megtisztítása. <http://www.dia.pool.pim.hu/html/muvek/TANDORI/tandori00064/tandori00090/tandori00090.html>

² Alessio Elia: Interview for Magyar Televízió about the Opera on Csáth. In: <http://www.youtube.com/watch?v=tlkAvpYvVQs>

³ Ráczi Christine: „többször ugyanaz: ugyanannyiszor más” = Kabdebó Lóránt–Kulcsár Szabó Ernő–Kulcsár-Szabó Zoltán–Menyhért Anna szerk. A fordítás és intertextualitás alakzatai. Anonymus, Budapest, 1998. 313–314.

nyelveket, a fordítások közötti eltéréseket, a transzformációs lehetőségeket. Felmerül az „újra-ír”⁴-ás kérdése is, mivel a fordító korának és hagyományainak az eredeti művel való összefonódása, a fordító személyiségének kikerülhetetlen jelenléte és közvetítő részvétele folytán alkotójává válik a Csáth-szövegnek. Sőt, a fordító az előző ismeretében alkothat „újra-fordít”⁵. Hogy a Csáth-művek szerb és német olvasói olyan esztétikai élményben részesülnek-e, mintha az eredeti Csáth-opust lapozgatnák, nem ad rá egyértelmű választ a szerző, a fordításkritikára bízva ezt a munkát. De azzal, hogy fordítják, hogy újra-fordítják, hogy újra-írják, és hogy az intertextualitás – a szöveg a szövegben, az eredeti a fordításban – révén az elsődlegeshez közeli mű születik; megközelítőleg megtanulnak csáthul, még ha az eredeti alkotás bizonyos „transzformáció”⁶-n is esett át. Mivel az olvasók többsége az eredeti szöveget nem ismeri, szerbül, illetve németül ismerkedik a Csáth-művekkel, ezért a fordító bizalmasaként elhiszi, az eredetit olvassa, vagyis az Alkotást, nem a fordítást: „nem is a kontrasztív vizsgálat a lényeges, hanem a szöveg egészének hatása”⁷, hogy elsajátíthassák „talán... a sajátos csáthi nyelvet”⁸.

Minden egyes olvasat (Szajbély Mihályé, Brassai Zoltáné, Dér Zoltáné) a befogadói újraalkotása a műnek. A Csáth-allé ezekből az olvasatokból, újraolvasatokból, a kialakult dialógusokból tevődik össze. A „*De nemcsak a mesében van így*” – *Csáthi ouverture* című fejezet a novelláskötetek szervezőelvét, a szerkesztők válogatásának, novella-beválogatásának, és az abból adódó átjárhatóság, többszólamúság, és egy Csáth-kép kialakulásához vezető uta(ka)t rajzolja meg. A szerző üdvözlöi a Szajbély Mihály szerkesztette Csáth-mesék kiadását. Az eddigi kötetek koncepciója, a kiragadott művek sora, megközelítőleg sem nyújtotta azt a Csáth-képet, teljességet, amit a *Mesék, amelyek rosszul végződnek* olvasata során létrejöhet a befogadóban, amikor is „Csáth a maga sokszínűségében jut el az olvasóközönséghez”⁹.

A tanulmányok címe után feltüntetett adatok, paratextusok irányítják a tanulmánykötet olvasóit/befogadóit, és létrejön a „többször ugyanaz”: ugyanannyiszor más szituáció, mikor az interpretációk interpretációjának az olvasata jön létre. A Csáth-allé él, és aktuálisabb, mint valaha. Ezt az újraolvasatok, a fordítások és a kortárs írók műveiben való csáthi mozgáslehetőségek (a kitérők) is bizonyítják.

A kitérők, a Csáth-útról való letérések nem távolodnak el az íróétől, hanem az olvasó látószögét tágítják Csáthtól és/vagy Brenner Józseftől Kosztolányin

⁴ Józán Ildikó: Műfordítás és intertextualitás = I. h. 140.

⁵ Uo.

⁶ Uo. 134.

⁷ Hózsá Éva: Csáth-művek német nyelven = Uő. Csáth-allé (és kitérők). Életjel, Szabadka, 2009. 106.

⁸ Tudunk-e Csáthul? = I. m. 99.

⁹ Mégis jól végződnek? = I. m. 14.

át a magyar és világirodalom egészéig. A „*Kábító vonzás*”, *lehúzott álarc, háborús trauma* című tanulmányfejezet a levél, a napló valósága és a fikció kontextusában az „*Irodalmi*” *karácsonyok* témakörét veti fel. Hózsá Éva a karácsonynak, az ünnepnek a motívumát vizsgálja. A megállt az idő, az ismétlődés, a monotonia, de ugyanakkor a másság, a különbözőség jelensége és motívuma is megjelenik e kontextusban, miközben az irodalmi térképen kirajzolódnak Csáth, Pilinszky, Gion és Szathmári háborús karácsonyai, a lelassuló idő Böll és Mészöly ünnepén, a kellemes–kellemetlen, a jó–rossz, a fehér és a fekete ellentétei a karácsony-megközelítésekben. A *Fürdőn* című rész tanulmányai a Tolnai Ottó- és Csáth Géza-szövegekben felmerülő fürdő-motívumot vizsgálják. Felmerül a közös pont: Palics/P. Egy másik „kitérő”-ben Csáth és Szathmári István közös varázskertjébe, a kertbe, amely a Bácskában van, a megálmodottba, a varázsba invitál a szerző. Kitérő Kosztolányi Dezső *A szegény kisgyermek panaszai* verskötetének és Danilo Kiš *Korai bánat* című művének összevetése is: összehasonlító szótár a szerző olvasatában. Az átjárhatóság a szövegek között, az intertextualitás lehetőségei érdekes felfedezéseket tárnak fel. A Csáth-művek újrakiadása, a tanulmányok, esszék kiadása, olvasása és a kialakuló párbeszéd elvezet bennünket a zene-irodalom-nyelvtan-művészetek-kritika-tudomány szövevényes alléjára, oda, ahol Csáth is megfordult.

A befejezetlenség, a befejezhetetlenség, az úton levés, az útközben levés, az olvasatok keletkezése, az olvasatok kutatása az, ami életre hívta ezt a tanulmánykötetet. A Csáth-képet a szépirodalmi, a publicisztikai és tudományos jellegű szövegek ismertetése, ismerete, és persze mindennek a más művészetekkel való átfedése teszi majdnem teljessé. Hogy életre is keljen, kell hozzá a „Te, tisztelt Olvasó”.¹⁰

¹⁰ Megyünk, amerre visz. = I. m. 22.

Janovics Mária

CSÁTH-JÁRÓ ÁT-JÁRÓ

Csáth-járó át-járó. Csáth Géza, az irodalmi és pszichológiai diskurzusok metszéspontja.

Csáth-járó át-járó (Csáth-way path-way) (Csáth-járó át-járó. Géza Csáth, the intersection of literary and psychological discourses)

(konTEXTUS könyvek 3.: Irodalomtudományi, nyelvészeti és interdiszciplináris kutatások.) Szerkesztette Csányi Erzsébet. BTK – Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium, Újvidék, 2009

A Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium, valamint az Újvidéki Egyetem Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kara CSÁTH-JÁRÓ ÁT-JÁRÓ címmel nemzetközi interdiszciplináris tudományos konferenciát tartott Szabadkán a Tanítóképző Karon. A kötet a konferencia előadásait tartalmazza: melyeket a Pécsi Tudományegyetemről érkezettek, az Újvidéki Bölcsészettudományi Kar tanárai, irodalomtudósok, valamint pszichológusok, pszichiáterek, néprajzkutatók és művelődéstörténészek tartottak.

A kötetben megjelentetett tanulmányok az íróról, illetve a publicista, zeneszerző, orvos, analitikus Csáthokról született értelmezéseket, elemzéseket tartalmazza, az ilyen módon létrejött Csáth-portrékat, az ezekből konstruálódó és az ezeket övező problémákat veszi górcső alá.

A kötet első tanulmánya Bókay Antal *Álom-írás, álom-írók* című írása az álom problémáját járja körül. Megjegyzi, dolgozatának fő aspektusa az álom háttérhelyzeti természete; leglényegesebb karaktere a heterogenitás állandó kidolgozása. Vizsgálva Freud álomelméletét, öt szempontot javasol a heterogenitáspár elkülönítésére: ébrenlét–alvás, energia–logika, dekonstruktív hermeneutika–szemantika, kép–nyelv, forma–tartalom. Kifejti, hogy a pszichoanalízis nagy hatással volt Csáth szemléletére.

A *Morfium, matricidium és pszichoanalízis* című tanulmány Kőváry Zoltán kutatásait prezentálja; alcíme: *Témák és variációk Csáth Géza és Kosztolányi Dezső életében és műveiben*. A dolgozat felveti a kérdést, véletlen-e, hogy a matricidium témája áttételesen jelen van az *Anyagvilkosságban* is. Vita tárgya a rokon Kosztolányi és Csáth fantáziájának hasonlósága. A pszichoanalitikus beállítottságú dolgozat fő szegmensei a matricidium, a morfium, a pszichoanalízis.

Erős Ferenc *Határátlépések pszichoanalízis és irodalom között – Csáth Géza A kisasszony c. novellájáról* címmel írt dolgozatában az analitikus és a páciens

egymás terébe lépésének következményeit értelmezi. Először is feltérképezi a két személy, analitikus és páciens dialógusán alapuló pszichoanalízis tudományát, melynek végcélja a páciensben lezajló tudattalan folyamatok feltárása és megértése. Erős Ferenc munkájában felvázolja a kettős alapon nyugvó narratív struktúráját, Freud által alkotott esettanulmányt, mely az élet csomópontjait kiemelve a kórtörténeten és a kezeléstörténeten alapszik. A pszichoanalízis további boncolgatása során szó esik a Freud nyomán elterjedté vált patográfiákról, naplóról is. A szerző említést tesz Italo Svevo *Zeno tudata*, D. M. Thomas *Fehér Hotel* című regényéről, melyek klasszikus példái annak a válfajnak, amikor a terapeuta és a páciens jelenik meg az irodalmi mű témájaként. Csáth munkásságára jellemző, hogy a terapeuta és a páciens átlép egymás terébe, ennek kapcsán a szerző, Erős Ferenc *A kisasszony* című novella néhány motívumának elemzésére vállalkozik. A bonyolult viszonyrendszert szemléltető táblázatban ábrázolja az élettörténet, a tünetek és a diagnózis megjelenését, három narratív pozíció szerint, melyekben Fülöp életének és betegségének különféle aspektusai nyilvánulnak meg. A szereplők és szerepek egymás életének azonosulási mintái.

A kötet következő tanulmányaként Büti Etelka munkája olvasható, melynek címe *Csáth mint anyagyilkos*. A dolgozat először a pszichoanalízis alapmeséjét, az Odipusz királyról szóló történetet ismerteti, majd közös nevezőre hozza az anyagyilkosságot tematizáló Csáth-novellákkal és pszichológiai jelentésükkel. A novellák elemzésekor a fájdalom iránt érdeklődő, érzelem nélküli fiúk és az édesanyához fűződő kapcsolatuk kerül középpontba. A tanulmány írója az *Anyagyilkosság* és a *Találkoztam anyámmal* című novellákban előforduló halálesetek közti párhuzamokra és különbségekre is kitér, és megjegyzi, hogy Csáth világában mind a behatolás, mind a kiszakadás veszélyes lehet, mert halált okozhat.

Mirnic Zsuzsa *Az elérhetetlen keresése. A korai sérülések jelentősége Csáth Géza pszichobiográfiájában* című dolgozatának célja Csáth élettörténetének legfontosabb pszichológiai momentumait rendszerbe foglalni, kiemelve azokat a legfontosabb motívumokat, amelyek életének alakulását meghatározzák. A koraszülött Csáth Gézának, aki az édesanya betegsége miatt a korai fontos kötődési időszakot a dajkával tölti, a halál kivételével más emléke nincs az anyáról. Mirnic az érzelmi feldolgozás hiányára utalva beszél a Csáth életében beálló érzelemmentes nézőpontról. A művészetkedvelő és igényes családban felnövekvő Csáthot intellektuális, művészi beállítódású férfiak veszik körül. A szerző górcső alá veszi a halott anya felé irányuló agresszív fantáziák kibontakozását, ennek kapcsán fejt ki *Az anyagyilkosság* című novellát mozgató szadizmust és a nők iránt érzett ambivalenciáit. A szerző ezt tovább értelmezve elemzi, hogyan vált szexcentrikussá Csáth, s ennek során hogyan lettek a nők mint devalvált, az ént erősítő eszközzé. Az így kifejezésre jutó narcizmus és morális korlátok hiánya mellett a szerhatás elleni küzdelem is fontossá válik. A miniatűr öngyilkosságként feltüntetett morfin, mely kilépést jelent a világból, ambivalenssé te-

szi a tárgyakhoz való viszonyát. A szerző felveti az Olga és Csáth házasságának problematikáját. Kifejti, miért is halad a kapcsolat spirálhatásban a lecsúszás irányába, hogyan válik a kodepedens kapcsolat illúzióvá.

A szerző külsőlegessége magán a határon játszódik. De hol van a határ című tanulmány szerzője Samu János Vilmos. A narrátor és a szerző viszonyának árnyalásával foglalkozik, és a nyelvfilozófia problémáinak esetlegességét járja körül. A vizsgálódás a Csáth-novellát transzponáló Ópium – Egy elmebeteg nő naplója című Szász János-filmből indul ki, melynek középpontjában a nyelv kezelésének, érzékelhetőségének problémája áll. A dolgozatot a következő kulcsszavak fémjelzik: biotext, narrátor, médiumváltás, látható nyelv, Csáth, határ.

Bús Natália *Spanyol ópium az állatkertben* című írásában először is a cím létrejöttének mibenlétére utal. „A *Spanyol ópium az állatkertben* egy meglehetősen diffúz tárgysorozatnak éppen az összekapcsolódások révén kiüresedett jelölője. De ez nem semmibe vesző, semmitmondó üresség, hanem termékeny újragondolását hordozza magán mindannak, ami eme összekapcsolódások következtében a közvetlen jelölésen kívül maradt, valami azon túl. Az említett tárgysorozat hangsúlyos elemének tekintendő Lovas Ildikó *Spanyol menyasszony* című regénye, Szász János *Ópium* című filmje.... És az Éjszakai állatkert – *Antológia a női szexualitásról* című novellaantológiája.” (119.) Az így kialakuló cím ezen művek egymásba játszódásának révén jött létre, melyet a szerző intermedialis bacchanáliának nevez, és aláhúzza, hogy a cím által hordozott csomópontok mentén a Csáth Gézáról szóló kapcsolatok kerülnek be. Ezt követően vizsgálja a kérdést, hogy a három mű hogyan és miért kínálja fel magát a diskurzus tárgyaként. Következésképp olvashatjuk, hogy a Lovas-regényben egy megsokszorozott Csáthtal találkozunk, aki olvasmányélményekben jelenik meg, vagy életrajzi adatok alapján bukkan fel. A Szász-regényben a megsokszorozódás folytatásaként Csáth kettős szubjektum társszerzői funkciót is betölt. Bús Natália a regényeket elemezve állítja, hogy Csáth Géza esetében az egymásra íródás többszörösen is érvényes a feminista diskurzussal átszőve, hiszen a név egymástól független narratívákon belül a megjelenő szubjektum helyét jelöli.

Beke Ottó *Mesék, amelyek rosszul végződnek* című írásában kijelöli, hogy a történet elemei negatív logikát követve, destruktív módon szerveződnek. Az ambivalencia akkor fejeződik ki, amikor rávilágít a szövegekre, melyek negatív logikával polemizálnak, miközben affirmatív pozíciót töltenek be a novella műfajával kapcsolatban. A szerző a címet kifejtve jegyzi meg, hogy a címadó, öt meséből álló novellaciklus a narratívák tekintetében a negativitást manifesztálja. Majd fölvezet a Csáth-novella kétféle működését. A mese narratív logikára, pozitív perspektívára, meseszerűsége reflektál, e műfaji konvenciókkal a Csáth-novella dialogizálni kezd. Ennek következményeként a mese a halálba mutat, nem tesz eleget a műfaji követelményeknek, és az elbeszélések

inverz logikájú, modifikált végkicsengésűvé válnak. A tragikum predestinációjáról vallanak, a pusztulás elkerülhetetlenségéről, a vég és a végzet karnyújtásnyi közelségéről, valamiféle lényegbeli labilitásról. Egy végső értelmezési szegmentumként megjelöli Beke Ottó, hogy a Csáth-novellisztika szubverzív meseinterpretációja textuális műveletek sora.

Csányi Erzsébet *Élet-veszély Csáth hintája határok között* című dolgozatában a veszély-motívum és a destruktív élmény az elemzés tárgya. A szerző megjegyzi, hogy a novellahősök mágnesként vonzzák a fátumszerű veszélyt, és a félelem destruktív formája után érdeklődnek. Vizsgálódás alá kerül a *Varázsló kertje* című novella, melyben a kert mint más világ, pokol jelenik meg. Ebből kifolyólag említi meg Csányi Erzsébet a felemelkedés és alászállás mozzanatait, az élet és halál közötti síkok átmetszését. Az elemzés kiterjed az *Anyagyilkosság* című novella világára is, a brutális eszközöket felhasználó, ösztönösséggel cselekvő fiúk izgalmát feldolgozó novellára.

Hózsza Éva *Csáth én-tűzijátéka és a Palics-álomba vezérlő villamoskalauzok* címmel írt dolgozatában megjegyzi, hogy az említett villamoskalauz nem egyértelműen álomba vezérlő, inkább az álomból kivezető, az én decentralizálódását elősegítő, a mítoszokra utaló kalauz. A vonat jelentőségét vizsgálva Hózsza Éva megjegyzi, hogy Csáth naplójegyzeteiben hangsúlyosak a palicsi kirándulások, melyekhez a jármű kiválasztása is hozzátartozik. A szerző szerint a villamos technikai médiumszerkezet, mely műszaki anyagszerűségében foglalkoztatja a naplóírókat. Hangsúlyossá válik az egyik álom kulcsfigurája, az identitászavarral küszködő, villamos nélküli kalauz, aki a bürokrata hálózat kombinációs variánsa és tagja. Hózsza Éva referenciákat mutat ki a mitológiai kalauzokkal kapcsolatban. Az írás foglalkozik Palics zenéjével, a naplókba jegyzett hangversenyekkel vagy a családi zenei élményével.

Utasi Csilla munkájában, melynek címe *Az önéletrajzi tér Csáth Géza Vörös Eszti című elbeszélésében*, a jelzett novellában kibontakozó önéletrajzi tér föltérképezésére vállalkozik. A Vörös Eszti a novellának abba a vonulatába tartozik, amely a perszonális elbeszélői fikciót tudatosan alkalmazott önéletrajzi jegyekkel töri meg. A narrátor egykori jellemének látószögével tekint vissza és azonosul értékrendjével, ebben a visszaemlékezésben fontos szerepet játszik az Andersen-meséskönyv. Utasi Csilla kiemeli, hogy Csáth életét végigkíséri az én rögzítésének, dokumentálásának igénye. A novella főhősének neve megegyezik a novella szerzőjének nevével, így utalásnak tekinthető, hogy Vörös Eszti tölti be az anya szerepét, aki az anya hiányát kiemelő metaforává válik. Az írás tovább vizsgálja az élet és az irodalom, a dokumentum és a fikció közötti kereszteződéseket.

Fekete J. József *Formálisan úgy cselekszel, mintha egy novellahősöd volnál* címmel írt tanulmányában a csáthi naplókat, emlékiratokat vizsgálva foglalkozik az első világháború sajátos elbeszélésével. A dolgozat az életmű, az életrajz, a Monarchia, a morfum, a napló, a rend problémáit járja körül.

Horváth Futó Hargita *Csáth Géza nézetei az oktatásról és nevelésről* című írásában az író e témakörrel foglalkozó esszéit, tanulmányait vizsgálja. A *Rejtelmek labirintusában* című, három tematikus egységből álló kötet két fejezetének írásai oktatási és nevelési kérdéseket is tárgyalnak. A Szabadka ügyeivel foglalkozó írásaiban Csáth hangsúlyozza a testi erő jelentőségét, mely biztosítéka a szelleminek. Úgy vélekedik, a diákok kevesebb szellemi tőkével rendelkeznek. Összehasonlítja az európai és az amerikai oktatási rendszert, és hangsúlyozza a tanítóképző intézetek rendszerének megváltoztatását. Horváth Futó Hargita tanulmánya aláhúzza a hittantanításról, a mai és a görög gimnázium közti különbségekről szóló cikkeket, s megállapítja, hogy Csáth nézete az oktatásról és nevelésről hasonló a gyermekközpontú reformpedagógiához.

Andrić Edit *Csáth Géza novelláinak szerb fordításban tapasztalt átváltási műveletei* című dolgozatában megjegyzi, hogy bár Csáth Géza művei közül kevés olvasható szerb nyelven, Belgrádban megjelent az *Opium. Dnevnik Morfiniste* című könyv, melynek szerb nyelvre való átültetését Sava Babić vállalta. Dolgozatában a Babić által végzett fordítási műveleteket elemzi. Andrić először is röviden felvázolja a fordítói tevékenység mibenlétét, ezzel kitér az átváltási műveletekre, amikor is a fordító a forrásnyelvi lexikai egységeket célnyelviekkel helyettesíti. A fordítás következő szegmenseit vizsgálja: lexikai helyettesítés, transzponálás, explicitás, implicitás, és a fordítói szabadságot is görcső alá veszi.

Káich Katalin *Csáth Géza Szabadkája* címmel írott munkájában abból indul ki, hogy a gyermekkor szimbólumrendszere, vonatkozása kitapintható a felnőttkori viselkedés vonatkozásában is. Ebből kiindulva vizsgálja azt a Szabadkát, mely Csáth diákkorának színtere volt. A dolgozat foglalkozik a Katolikus Néppárt tevékenységével, továbbá az akkori színházi élettel is. Bár megjegyzi, Szabadka akkori lakosságának 71%-a írástudatlan, szüksége lett volna tehát a művelődés formáira, a színház terme mégsem volt mindig tele az értelmiség kis aránya folytán.

Dévavári Beszédes Valériának a Brenner család életével foglalkozó dolgozata *A Brenner család a Szabadkai polgárság képviselője*, kiindulópontul a Temesvárról érkező, patikus, tudósfélének számító nagyapát választja. Megtudjuk, hogy a középső Brenner fiú ügyvédi pályát választva vonzódott a művészetekhez. A család, mely a frissen kialakuló városi középosztályhoz tartozott, a város művelődési életének egyik meghatározó tényezője volt. A dolgozat megemlíti a Bajáról származó Decsy Etelkát, Csáth anyját, aki harmincöt évesen meghalt, így Brenner József özvegyen maradt. A tanulmány témája kiterjed a rokoni szálak elemzésére is, Budánovits Ilonkára, a második feleségre. A szerző megjegyzi, hogy a polgárosodás hajnalán élő Csáth rokonság az ugar-rendszerből kibontakozó város lényeges átalakulásának szemtanúja. Csáth a város felvirágzásakor élte gyermekkorát, amikor létrejöttek a civil szervezetek, és kibontakozott

a város arculata. A dolgozata fő kérdése: lehet-e egy ilyen, a város alakulásának középpontjában élő tizenéves gyermek naplóját forrásként használni?

Ispánovits Csapó Julianna az író személyi bibliográfiáját készítette el *Csáth Géza a Vajdaságban* címmel. A szerző által begyűjtött adatok Csáth jugoszláviai-vajdasági előfordulásait, utóéletét, recepcióját prezentálják több szinten.

A kötetben olvasható tanulmányok a szétindázó Csáth-képeket elemezve jutnak el újabb tételekhez, melyek más és más problémákat vethetnek fel a több réteget képviselő elemzésekben. A felvázolt tények, helyzetek megvitatása újabb ablakot nyithat egy más nézőpontból festett Csáth-kép kialakításához.

Dudás Attila

A DÉLVIDÉKI MAGYAR TUDOMÁNYOS KUTATÁSOKRÓL

On scientific research by Hungarian Scientists in Vojvodina

A Magyar Tudomány Napja a Délvidéken – 2008. Szerk. Szalma József.
VMMT, Újvidék, 2009

Gróf Széchenyi István 1825-ben birtokainak egyéves jövedelmét a Magyar Tudós Társaság, a mai Magyar Tudományos Akadémia alapítására fordította. Ennek tiszteletére a Magyar Tudományos Akadémia minden év novemberében rendezvénysorozat által emlékezik meg e nemes tetről. A Magyar Tudomány Ünnepeének az összmagyarság szempontjából is nagy jelentősége van – november folyamán szerte a Kárpát-medencében rendezvények sora kerül megszervezésre, kiemelve a magyar tudományosság jelentőségét.

A Vajdasági Magyar Tudományos Társaság 2008. november 8-án hetedik alkalommal rendezett tudományos tanácskozást az ünnep keretében. A Társaság 1997-ben jött létre, eminens vajdasági egyetemi tanárok kezdeményezésére. Alapvető célkitűzése a magyar nyelvű tudományosság és tudományos kutatómunka fejlesztése és támogatása a Vajdaságban, magyar nyelvű tudományos kiadványok publikálása. A Társaság az alapítása óta 35 kötetet jelentetett meg, a Magyar Tudomány Ünnepeének szentelt tanácskozási köteteket, melyek a társadalom- és természettudományi (aktuális) kutatások eredményeiről szólnak, tematikai tanácskozási köteteket, illetve egyéni vagy csoportos kutatásokon alapuló monográfiákat. A legújabb, 35. kiadványa a *Magyar Tudomány Napja a Délvidéken – 2008* címet viseli, és a 2008. évi, a Magyar Tudomány Ünnepeének szentelt tudományos tanácskozáson elhangzott tudományos referátumok szövegeit tartalmazza 33 szerző tollából.

Mint minden évben, a tanácskozásnak 2008-ban is Újvidék adott otthont, a Tartományi Végrehajtó Tanács harmadik emeleti tanácstermében. Az évente rendszeresen megszervezésre kerülő rendezvény kiváló alkalmat nyújt vajdasági és anyaországi kutatóinknak aktuális, egyéni és csoportos, kutatásaik és kutatási eredményeik bemutatására. A tanácskozás jelentőségét a támogatók névsora is fémjelzi. A tanácskozás megszervezését támogatta a Magyar Tudományos Akadémia, Vajdaság Tartomány Végrehajtó Tanácsa és a Szekeres László Alapítvány. A tanácskozást jelenlétével megtisztelte PAPP SÁNDOR, a Magyar Köztársaság belgrádi nagykövete, valamint dr. GÖRÖMBEI ANDRÁS akadémikus is, a Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottságá-

nak elnöke, akik felszólalásuk során méltatták a Társaság jelentőségét a vajdasági magyar tudományos életben, és kiemelték a Magyar Tudomány Ünnepe integráló és kohéziós szerepét szerte a Kárpát-medencében. Támogatásáról levélben biztosította a tanácskozás szervezőbizottságát dr. HARMATHY ATTILA akadémikus, professzor emeritus, a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara Polgári Jogi Tanszékének oktatója, az MTA volt alelnöke, jelenleg a Magyar Alkotmánybíróság bírója és dr. PAP ENDRE akadémikus is, az Újvidéki Egyetem Természettudományi Kara Matematika és Fizika Tanszékének rendes egyetemi tanára, a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia elnöke. A tanácskozást a Társaság elnöke, dr. SZALMA JÓZSEF, az Újvidéki Egyetem Jogtudományi Kara Polgári jogi tanszékén oktató rendes egyetemi tanár, a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia levelező tagja, nyitotta meg

Az ünnepi köszöntöket egy társadalomtudományi, illetve egy természettudományi plenáris előadás követte. Elsőként dr. MEZEY BARNÁ, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara Magyar Állam- és Jogtörténet Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára, a Kar volt dékánja, az MTA elnökségének tagja, az MTA Magyar Jogtörténeti Kutatócsoportjának vezetője tartotta meg előadását, a hallgatóságnak beszámolt a jogászképzés múltjáról, jelenéről és jövőjéről Magyarországon és Európában. Az egész társadalomtudományi szekció alap gondolatát az oktatás, ezen belül a jogoktatás kérdése képezte, melyet már az első referátum, Mezey professzor tanulmánya is előrevetített. Kiemelte a jogász szakma társadalmi jelentőségét és a jogoktatás társadalmi szerepét. Tanulmányából egyértelműen kitűnt, hogy mindamellett, hogy Magyarországon jelenleg nyolc (magán vagy állami) karon folyik jogászképzés, szinte nem tapasztalható munkanélküliség az okleveles jogászok körében. Szerinte ez annak tulajdonítható, hogy a magyarországi jogászképzés színvonalas és sokrétű képesítést nyújt a jogászoknak, konfliktuskezelő, konfliktusmegoldó szakembereket nevel, akiket a társadalom egyszerűen „felszipant”. A professzor továbbá kiemelte, hogy Magyarországon a bolognai folyamat fényében felmerült a jogászképzés reformjának kérdése is. Az alapvető megfontolást a jogoktatás terén ebben a folyamatban az alapképzés (bachelor) és a mesterképzés (master) kapcsolata képezte. A több lehetséges megoldás közül (hároméves alap- és kétéves mesterképzés, négyéves alap- és egyéves mesterképzés, illetve egységes öt éves alap-mesterképzés) a magyarországi jogtudományi karok közös erővel, összhangban léptek fel az öt éves egységes képzés mellett. E törekvésük sikerrel járt, így Magyarországon megmaradt az egységes öt éves jogászképzés.

A plenáris előadások keretén belül Mezey professzort dr. BIRKÁS MÁRTA, az MTA doktora követte, a gödöllői Szent István Egyetem Növénytermesztési Intézet Földműveléstan Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára. Birkás professzor asszony előadásának témáját a klímakárt csökkentő talajművelés magyarországi lehetőségei alkották.

A plenáris előadások után a munka szekciókban folyt – előbb következtek a társadalomtudományi, majd a természettudományi témájú előadások. Ugyanebben a sorrendben szerepelnek a tanulmányok is a konferenciakötetben.

A társadalomtudományi szekció keretében több mint húsz szerző vett részt referátummal a jogtudomány, oktatásügy, történelem, kisebbségpolitika, könyvtár- és levéltártudomány, irodalom, illetve a képzőművészet területéről. E szekcióban a következő tanulmányokat tartalmazza a kötet:

- DR. KARÁCSONY ANDRÁS (egyetemi tanár a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán, a Filozófia Tanszék tanszékvezetője, a Kar volt oktatásügyi dékánhelyettese) – *Az újkori tudományeszmény és a jogtudomány,*
- DR. TATTAY LEVENTE (egyetemi tanár a budapesti Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kara Polgári Jogi Tanszékén) – *A szellemi alkotások teljes körű újraszabályozása Magyarországon,*
- DR. SZÜCS MAGDOLNA (rendkívüli egyetemi tanár az Újvidéki Egyetem Jogtudományi Kara Állam- és Jegtörténeti Tanszékén) – *Jogászképzés és római jog az egykori és mai 'Bologna' szerint,*
- PÁL TIBOR magiszter (egyetemi tanársegéd az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kara Történelem Tanszékén) – *Oktatás a középkorban a Délvidéken és a délvidékiek az európai egyetemeken,*
- DR. HEGEDŰS ANTAL (nyugalmazott teológus-történész, az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karán működött Történelemtudományi Intézet valamikori tudományos munkatársa) – *Patachich Gábor (1699–1745), a kalocsai „botmagyarok” érseke (1733–1745),*
- MEZEY ZSUZSANNA (levéltáros a Vajdasági Levéltárban) – *A Vallás- és a Közoktatási Minisztérium (1867–1918. évi) adatai a délvidéki vármegyék közoktatásáról,*
- DR. TÓTH LAJOS (az Újvidéki Egyetem Természettudományi Karának nyugalmazott egyetemi tanára) – *Anyanyelvi oktatásunk színvonala fejlesztésének alaptényezői – A belső és külső értékelés kérdései,*
- FODOR ISTVÁN (főlevéltáros a zentai Történelmi Levéltárban) – *Kutatási lehetőségek a vajdasági levéltárakban,*
- DR. SOMOGYI SÁNDOR (professor emeritus a keszthelyi Pannon Egyetem Georgicon Mezőgazdasági Karán) – *A vidékfejlesztés néhány kérdése,*
- BOZÓKI ANTAL magiszter (ügyvéd, publicista) – *A vajdasági magyarság helyzete,*
- BÁLINT ISTVÁN (nyugalmazott újságíró, publicista) – *Az emberiség jövőkép nélkül – A társadalomtudományok feladata és felelőssége a globalizált világban,*
- DR. VÁRADY TIBOR (akadémikus, a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia rendes tagja, egyetemi tanár a budapesti Central European University Jogtudományi Karán, valamint az atlantai Emory University Jogtudományi Karán) – *Nyelv és fordítás a nemzetközi viták rendezésében,*

- SZEDMINA LÍVIA (PhD hallgató a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Irodalomtudomány Doktori Iskolájában, amerikanisztika szakon, angol nyelvtanár a Szabadkai Műszaki Szakfőiskolán) – *Párhuzamok a vajdasági magyarok és az észak-ír protestánsok helyzete között az 1925-ös évek során,*
- DR. GULYÁS GIZELLA (az újvidéki Pedagógiai Akadémia nyugalmazott főiskolai tanára) – *Hollósi Simon és a zombori Mály József rokonai kapcsolatai,*
- HEGEDŰS DÉVAVÁRY KATALIN (PhD hallgató a Belgrádi Egyetem Bölcsészettudományi Karán, kultúrológiai szakon, német nyelvtanár a Szabadkai Műszaki Szakfőiskolán) – *Karl May és a szkipetárok,*
- MATUSKA ÁGNES (PhD hallgató a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Angol Tanszékén) – *Világ az egész színház: A színház-metaphora változatai az Erzsébet-kori Angliában,*
- DR. PRUGBERGER TAMÁS (az MTA doktora, professor emeritus a Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara Agrár- és Munkajogi Tanszékén) – *A multinacionális érdekeltségű privatizáció okozta termelési, értékesítési és élelmiszer-ellátási problémák az Európai Unió új tagállamaiban,*
- DR. SZALMA MÁRIA (rendkívüli egyetemi tanár az Újvidéki Egyetem Jogtudományi Kara Polgári Jogi Tanszékén) – *A nemperes eljárások teljes és részleges jogerőhatása,*
- MATUSKA MÁRTON (publicista) – *Fata libris és*
- URI FERENC (nyugalmazott történelemtanár) – *A Julián Egyesület története a Szerémségben.*

A természettudományi szekcióban kiemelkedő hazai kutatóink mutatták be aktuális kutatásaik eredményeit a mezőgazdaság, környezetvédelem, robotika és más műszaki tudományok, élelmiszer-technológia és az orvostudományok területéről:

- DR. KÁDÁR IMRE (tudományos tanácsadó az MTA Talajtani és Agrotechnikai Kutatóintézetében) és DR. MOLNÁR IMRE (az Újvidéki Egyetem, Mezőgazdasági Karának nyugalmazott egyetemi tanára) – *A világ élelmiszerválsága,*
- DR. KASTORI RUDOLF (akadémikus, a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia rendes tagja, a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja, az Újvidéki Egyetem Mezőgazdasági Karának nyugalmazott egyetemi tanára), DOROGHÁZI OTTÓ (az Újvidéki Egyetem Mezőgazdasági Karának abszolvens hallgatója) – *A nikkell szerepe a növények életfolyamatában,*
- DR. KASZÁS KÁROLY (rendes egyetemi tanár az Újvidéki Egyetem Építőmérnöki Karán) – *Mindennapi környezetvédelmünk,*
- DR. MATIJEVICS ISTVÁN (főiskolai tanár a Szabadkai Műszaki Szakfőiskolán) – *A mérnöképítés új kihívásai – Internettel összekötött távoli laboratóriumok,*

- DR. MESTER GYULA (főiskolai tanár a Szabadkai Műszaki Szakfőiskolán, egyetemi tanár a Szegedi Tudományegyetem, Természettudományi és Informatikai Karán) – *Robotizált intelligens otthonok,*
- DR. NYERS JÓZSEF (főiskolai tanár a Szabadkai Műszaki Szakfőiskolán) – *Multifunkcionális hőszivattyú,*
- DR. KÖNYVES TIBOR (egyetemi tanár a Megatrend Tudományegyetem Bioélelmiszer-termelői Karán) – *A tejsavbaktériumok probiotikus hatása,*
- DR. FALUDY ILDIKÓ (PhD hallgató a Szegedi Tudományegyetem Általános Orvostudományi Karán) – *A Chlamydomydia pneumoniae LcrE fehérjéje elleni immunválasz vizsgálata egérmodellben és*
- BILICZKY LÁSZLÓ (nyugalmazott élelmiszeripari szakmérnök) – *Szent-Györgyi Albert elsőbbségi harca a C-vitaminért és*
- PRIM. DR. HORVÁTH-MILITICSI KÁROLY (nyugalmazott tudószakorvos) – *Gömböc – a mono-mono sztatikus mértani test.*

A Vajdasági Magyar Tudományos Társaság 2009-ben is, immáron nyolcadik alkalommal, nemzetközi tudományos tanácskozással emlékezik meg a Magyar Tudomány Ünneperől.

Czékus Géza

AZ ESÉLYEGYENLŐSÉG ÉS A FELZÁRKÓZTATÁS VETÜLETEI AZ OKTATÁSBAN

Projections of equal opportunity and bridging the gap in education

A szabadkai Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar immár harmadik alkalommal szervezett nemzetközi tudományos tanácskozást. Az első egy visszatekintő volt, a tanítóképzés múltjával foglalkozott, a következő a tanítóképzés jövőjével. Az idei (2009. szeptember 17–19.) témáját az esélyegyenlőség és a felzárkóztatás lehetőségei alkották. A hazai kutatók mellett Magyarországról, Szlovákiából, Kárpátaljáról, Horvátországból, Bosznia-Hercegovinából érkezettek tartottak előadást. A közel száz szerző 81 munkát ismertetett. Az előző évektől eltérően a résztvevők a konferencia megkezdése előtt kézbe vehették a háromkötetes konferenciakiadványt, amelyet Bene Annamária szerkesztett; a tudományos programbizottság tagjai hat ország elismert kutató tanárai voltak.

Az első nap Káich Katalin dékán asszony üdvözlő szavait követve három plenáris előadás hangzott el. Szalay István szegedi matematikaprofesszor a valós szám fogalmának fejlődéséről tartott érdekes előadást. Őt követte Ranko Rajković újvidéki tanár, aki a tehetség neurofiziológiai alapjaival ismertette meg a díszterem szépszámú hallgatóságát. Ugyancsak nagy sikert aratott Kontra Miklós *Esélyegyenlőség és iskola* címmel megtartott referátuma.

Másnap három teremben, nyolc szekcióban folyt a munka. Egy-egy előadás-sorozaton 20–30 szakember és érdeklődő vett részt.

1. ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEK

Négy országból hat előadás hangzott el, amely után a vitában a következő összegzés körvonalazódott:

- az esélyegyenlőség és felzárkóztatás szempontjából Vajdaságban a ki-sebbségek versenyképességére kell összpontosítani. Az oktatási és munkaerőpiaci statisztika is egyértelműen hátrányos helyzetet mutat ki. Ehhez fontos a munkaerőpiaci igényeknek megfelelő továbbtanulási hajlam, az ehhez társuló szakválasztási és képzési lehetőségek tarkasága. A pedagógiai karok a többi humántudományt oktatókkal együtt akkor sikeresek a felnőttoktatásban, ha továbbképzéseket is nyújtanak;

- a közép- és felsőoktatásban jelentkező szakemberhiány pótolható átgondolt tehetséggondozással, ami a fiatalok számára kilépési esélyt jelent. A tehetséggondozási hálózat a Vajdaságban kiépítésre vár, miközben a hatékonyság mérését is el kell végezni;
- az érvényesítési terek, a fiatalok kreativitásának fejlesztési módjai létrejöhetnek, illetve megvalósulhatnak állami intézményeken belül (szabad alkotótér igénye) és azon kívül is (tutoriális rendszer, VMTDK);
- a pedagógiai alapképzés után a társadalom igényli a továbbképzéseket, a mesterkurzusokat, különösen a fejlesztő-, gyógy- és szociálpedagógusit;
- a környezetvédelmi tudat fejlesztésének a pedagógusképzésben többszörös jelentősége van, mert kétszeres az effektusa. Nem csak a felnőtt pedagógus, de a tanuló, vagyis a gyerek is el fogja ezt sajátítani;
- az egyetemi tanárok és tanársegédek kompetenciájának emelése céljából javasolandó a több kar szakembereit összefogó módszertani szeminárok, illetve kurzusok megtartása, a pedagógiai és kommunikációkétség fejlesztése céljából. Az ilyen továbbképző központ kialakításában érdekelt a Tanítóképző Kar is, amelyben a külföldi partnerek tapasztalata majdan értékes lesz.

2. ÉLETHOSSZIG TARTÓ TANULÁS

Ebben a szekcióban hét előadó tartotta meg előadását. Az előadások tartalmilag egymásra épültek, a témák kapcsolódtak, diskurzust folytattak egymással. A szekció munkájának végétével vita alakult ki, amelyet követően a következő megállapításokat fogalmazták meg a szekció résztvevői:

- a tanulókat és hallgatókat segíteni kell abban, hogy az iskoláztatást követően a boldoguláshoz szükséges alapképességeket kifejlesszék, és ezzel együtt bekapcsolódhassanak az élethosszig tartó tanulásba;
- segíteni kell a tanulókat és a hallgatókat kreativitásuk fejlesztésében is, és ösztönözni kell őket ebben a folyamatban;
- az oktatást olyan szintre kell emelni, hogy az a legkifizetődőbb befektetésé váljon.

3. IRODALMI VONATKOZÁSOK

A sikeresen megvalósult programot élénk vita egészítette ki.

Mind a hat elhangzott előadás az interdiszciplináris, intermedialis, hipermediális diskurzust helyezte előtérbe. Az előadók példákkal, javaslatokkal támasztották alá mondandójukat. Konkrét megállapítások:

- az irodalomoktatás stratégiaváltásának sürgető igénye;
- a tantárgyak hierarchiájának megváltoztatása, a tolerancia elvének érvényesülése;

- az irodalomtudományi eredmények és modellek alkalmazása a gyakorlati tevékenységben;
- az egyéni stratégiák kiemelése;
- a gondolkodás struktúrájának átalakítása az irodalomórákon;
- a tanárközpontúság megszüntetése;
- a változó kulturális és tudományos modell érvényesítése, az irodalomtanítás korszerűsítése.

4. TUDOMÁNYOS PROJEKTUMOK BEMUTATÁSA

A gyerekek nevelésével és oktatásával kapcsolatos kutatások három területe a későbbiekben értékes adatokat szolgáltathatnak, és az oktatás hatékonyságát fokozhatják. Miben nyilvánul ez meg?

- az iskoláskor előtti tevékenység hatékonyabbá tételében a különböző foglalkozási módszerek megismerésével és alkalmazásával;
- a kisiskolások gazdagabb és gyorsabb ismeretszerzésében, feltéve, hogy bizonyítást nyer, hogy a hordozható számítógép ezt elősegíti;
- a fogyatékos tanulók testnevelésének differenciált tartalmú oktatásában, amelynek köszönhetően a tanulók elérhetik motorikus képességük optimális fejlettségét.

5. CIGÁNYOK AZ OKTATÁSI RENDSZERBEN

Ebben a szekcióban jó példákat ismertettek a magyarországi és horvátországi előadók, akik a magyarországi cigányságnak az oktatási rendszerben megteremthető esélyegyenlőségéről, illetve a hátrányos helyzetűek reintegrációjáról szóltak. Horvátországban egy interkulturális curriculum ad alapot a romák oktatásához. Szó volt az iskoláskor előtti roma gyerekek felzárkóztatásáról is.

6. ANYANYELV ÉS IDEGEN NYELVEK

A referátumok a határon túli magyarok anyanyelvhasználatával, a nyelvi hátrányos helyzetek kezelésével, kompetenciafejlesztéssel, a gyerekek szóbeli kommunikációjával, az anyanyelvápolásnak és a környezetünknek mint tantárgynak a kapcsolatával, a szakszótárak megjelentetésének szükségességével, dialektuskutatással és kreatív felkészítéssel foglalkoztak.

Az előadásokban a magyar nyelv az angolhoz, horváthoz, romához, sokáchoz és a szerb nyelvhez való viszonyában került vizsgálat alá.

Az előadók az anyanyelvhasználat módjait, lehetőségeit, elméleti és gyakorlati kérdéseit és a pedagógusok feladatait sokoldalúan közelítették meg. Ennek keretében hallhattunk a regionális köznyelvről, szakmai nyelvről, a társadalomtudományok és a környezeti nevelés nyelvhasználatáról is.

Az előadók többnyire saját kutatásaik alapján beszéltek témájukról. Az eligazodást pontos szakmai kifejezésekkel tették világossá.

A szekció munkája elérte célját, a tartalmas, színvonalas előadások értékteremtő jellegükkel számos, a gyakorlati munkában is kiválóan hasznosítható ismerettel szolgáltak, újszerű, aktuális, előremutató kérdéseket vetettek fel.

7. INTEGRÁLÁS ÉS FELZÁRKÓZTATÁS

A maga 15 előadásával az egyik legtömegesebb szekció volt. Különböző országokból és területekről érkező szakemberek más-más témakörökben (pedagógia, pszichológia, angol nyelv és informatika) ismertették tudományos kutatásuk eredményeit és nézeteiket.

- A legfontosabb megállapítások a következő gondolatokban fogalmazódtak meg:
- az integráció-inklúzió szellemisége/társadalmi–szakmai elfogadottsága;
 - a pedagógusképzés felkészítő szerepe az integráció megvalósíthatóságában (jobbára kevésnek, fejlesztendőnek tartották az előadók és a hozzászólók egyaránt);
 - eszközök (hardver – szoftver) az integráció megvalósíthatóságának eszközeként: pl. interaktív tábla, DIFER;
 - a gyakorló pedagógusok nem rendelkeznek elegendő tudással/idővel, hogy megoldják a különböző (hátrányos) igényű tanulók problémáit. Egyes kollégák az asszisztens (segítő) integrálását tartják helyesnek. Az asszisztensek képzettek ezen problémák megoldására, és jelen vannak (a tanítóval/tanárral párhuzamosan) az iskolai órákon;
 - team-ben való munkálkodás szükségessége: a pedagóguson túl pszichológus, egészségügyi, szociális szakember is vegyen részt a munkában;
 - az integrálhatóság kérdése: a készségek fejlesztésének szükségessége, hogy az integráció sikeres lehessen;
 - az egyéni fejlesztés elengedhetetlen;
 - az IKT-eszközök jelentősége az integrációban;
 - a mentálhigiénés szükségletek kielégítésének fontossága.

8. TEHETSÉGGONDOZÁS

A 17 elhangzott referátum három egységbe sorolható. A dolgozatok szerzői különböző tudományterületek aspektusából a tehetséggondozás, a másság és az esélyegyenlőség témakörét járták körül.

A szervezőknek ajánlották, hogy a végzős hallgatókat is be kellene vonni, mivel érdekes és hasznos elméleti és gyakorlati kérdések kerülhetnek megvitatásra.

A 2010. évi konferencia a módszertanok aktuális problémáival, a tanítás/tanulás új útjaival, lehetőségeivel foglalkozik majd.

Novák Anikó

ZENE – BESZÉD – IRODALOM

Music – Speech - Literature

A művészetek egymást átható jellegének poétikai-filozófiai kutatása jellemezte a IV. Kontextus Konferenciát, amelyet a Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium szeptember 28-án rendezett meg Szabadkán, a Magyar Tannyelvű Tanítóképző Karon.

A tanácskozás résztvevői *A vajdasági magyar irodalom interkulturális kontextualizációja* című projektum tagjai, az Újvidéki és a Pécsi Tudományegyetem tanárai, doktoranduszai, kutatói, név szerint dr. Orbán Jolán, dr. Hózsza Éva, Fekete J. József, dr. Boros János, mgr. Horváth Futó Hargita, dr. Csányi Erzsébet, Novák Anikó, Beke Ottó, Roginer Oszkár és Bús Natália.

Az előadások az irodalom és a zene közti eredendő, szoros kapcsolatot járták körül többféle nézőpontból.

ORBÁN JOLÁN, a Pécsi Tudományegyetem Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszékének tanára *Zene-írás-irodalom* címmel értekezett. *Ouverture és továbbtétel* címmel HÓZSA ÉVA a nyitány, a klasszikus kezdet és befejezés kérdését helyezte újfajta megvilágításba. FEKETE J. JÓZSEF *A fűga katedrális* és *a rimhumor akcidentalitása* című dolgozata Bálint Péter, Szögi Csaba és Vasagyi Mária regényeinek zeneiségét mutatja be. BOROS JÁNOS a Pécsi Tudományegyetem Filozófia Tanszékének tanára *Zene-irodalom-filozófia* címmel a filozófia eszköztára révén közelítette meg a konferencia témáját, a zene lokalizálását kísérelte meg. HORVÁTH FUTÓ HARGITA a zene és szöveg kapcsolatát Gion Nándor prózájában elemezte. CSÁNYI ERZSÉBET Tolnai Ottó *Rovarházát* Ivan Slamnig egyik regényével vetette össze a ritmusorientáltság, jazzes akkordmenetek, „legyilkolt” ütemek szempontjából. Tolnai opusával foglalkozott NOVÁK ANIKÓ *Zenefosztlányok Tolnai Ottó prózájában* című előadása. BEKE OTTÓ Ladik Katalin főnikus költészetéről értekezett, munkájának címe *A szupraszegmentális elemek sámánútja* volt. ROGINER OSZKÁR Domonkos István *Csárdás* című verséről tartott előadást, *Csárdás avagy a sebesség örvényének kapaszkodása* címmel. BÚS NATÁLIA *Egyszáléknak és rúzsnyomok* című előadásában a női hang megjelenési módjait elemezte Zséda és Palya Bea dalaiban.

A konferencia felhívószövege hangsúlyozza, hogy az irodalom zeneisége a nyelv zeneisége. Az irodalmi mű szerzője alkotás közben egy virtuális belső beszédre, mély morajlásra, bizonytalan és kodifikálatlan monológra, egy pusztán hangtestből álló, komponálódó, valahol éppen születő beszédműre figyel, amely őt magát beszéli el, tőle magától távol, de belül, dobbanásokban, fölfüggesztve

mindazt, ami az elválasztásokról, belsőről és külsőről, íróról és íródóról, láthatóról és hallhatóról gondolható.

Az irodalom és a zene között eredendő, szoros a kapcsolat, közös a lehetetlen gyökér, amit a lírai vers énekelt ősdarabjai is bizonyítanak. Itt a beszéd hangokba fut ki, jouissance-határai (Lacan) a különbség, a differenciális struktúra ellen hatnak, az így szétszóródó hangok meg ugyanakkor mintha visszagyülnének az érthetőség szigorú rendjébe, mielőtt újra kirebbentené őket a formalizálhatatlanság tiszta és metsző feszültsége.

A vajdasági magyar irodalomban Domonkos István a kuplé, Sziveri János a sláger, Fenyvesi Ottó a blues, Ladik Katalin a fonikus áriák, Tolnai Ottó a dzsessz mestere, nincsen is szükség további műfajpoétikai finomításra, annak a demarkációs vonalnak az átlépésére, amelynek ezek a szerzők íróként a túloldalán vannak. Mintha a zene csoportosításának és nevesítésének nyelvi aktusa eleve a transzformációt, a vágást, a mediális csapások erőszakos összemosását jelentené be, ahol az átrajzolásoké, a megszakításé, az ellenőrizhetetlen kontaminációé, a preegzisztens mediális agresszióé a fő szó, a legerősebb hang, és az elkerülhetetlen *inszkripció*, amely ennek a magvában fortyogó homeosztázisnak (*írás*)képet ad a prezencia, a beszéd és zene történésének revelatív elhalasztásával.

Vajon hogyan működik a mediális átvitel zene és irodalom között, hogyan fordul át az egyik medializációs működési stratégia a másikba, miként érintetik egymás területét abból a kibogozhatatlan összefonódásból, amely felület és mélység nélküli, amely incesztuózus keveredéseken és kimutathatatlanságokon alapul, ami maga is történés és ugyanakkor ennek a történésnek nyoma?

Milyen heteronómiát, pluralizmust kell feltételeznünk, s van-e átfordítási, transzformációs lehetőség a közegek között ezek után; mi a célpontja az esetleges distinkciónak?

A szövegszerűségében megragadott irodalmi produkció mint diszkurzív médium és a zene feltétlen affirmatív jellege között az áthidalhatatlan szakadékot is érzékeljük.

A zene önmagát állítja, ez a prezencia eksztázisa, feltétel nélküli igenlése, tagadást nem ismerő akarása, míg a szövegkép diszkrét vágásokra, elkülönülő elemekre, vizuális jelekre és obszcén távolságokra épít.

A beszéd a kettő (?) között átjár, áthall, áttűnik, át- és némelykor *túlél*. Máskor meg csak fölcsendül, áthal(l)gat, miként az analitikus figyelem várakozása: figyeli önnön eseményében az elemzés váratlan irányait, amelyek zene – beszéd – irodalom nyomvonalán elérkeznek.

A tanácskozást a budapesti Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság és a Pécsi Akadémiai Bizottság I. Nyelv- és Irodalomtudományok Szakbizottsága Irodalomelméleti Munkabizottságának védnöksége fémjelzte.

Vladimir Popin

EMLÉKEZÉSEK A MAGYAR TANSZÉK ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

*Recollections on the occasion of the Anniversary of the Hungarian
Department*

Ötven esztendő... Ennyi év múlt el az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Tanszékének megalapítása óta. Több mint egy emberöltő. Ez alatt térségünkben változatos társadalmi és politikai események zajlottak le, amelyek sokszor drámai fordulatot vettek. Gondoljunk csak bele, mi minden született és ment tönkre ez idő alatt a gazdaságban, a kultúrában a mi soknemzetiségű Vajdaságunkban is. A magyar nyelvű művelődés és az oktatás sem volt kivétel. Nem vitás, hogy a most ötvenéves fennállását ünneplő Magyar Tanszék ennek az időszaknak meghatározó intézményeként jött létre, s ilyen maradt a mai napig. Éppen ezért fontosnak érzem, hogy mint egykori köztisztviselő szerepet is betöltő személy, főlelevenítsem e jeles intézménnyel kapcsolatos emlékeimet.

A Tanszék megalapításának gondolatát nem a pillanat szülte. Előttörténetének három szakasza van. Ez elsőbe a királyi Jugoszlávia húszas éveei tartoznak, amikor szinte kizárólag négyosztályos magyar elemi iskolák léteztek, majd a harmincas években létrejött Belgrádban egy gimnáziumi–tanítóképző jellegű középiskola, amely az oktatás és a művelődésügy számára számos kádert képzett.

A második szakasz nyilván a második világháború időszaka, amikor a Vajdaság három államhoz is tartozott: a Bácska Horthy Magyarországhoz, a Szerémség és a Bánát két mesterségesen teremtett bábállamhoz, a független Horvátországhoz, illetve Nedić quisling Szerbiájához (a Bánát legnagyobb része német fennhatóság alatt állt). Mivel a Szerémségben elenyésző számú szórványmagyarság élt, gyakorlatilag nem nyílt mód magyar anyanyelvű iskolák létrehozására. A Bánátban sem volt sokkal különb a helyzet. A Bácskában viszont kialakult az iskolák hálózata, amely fölölelte a középiskolákat is. (Itt említhetem meg, hogy Újvidéken szerb nyelvű gimnázium is működött.) A tanerő legnagyobb része Magyarországról érkezett, tekintve, hogy itt nem volt kellő számú és képzett tanár. Az érettségi után a továbbtanulók többnyire szegedi és budapesti egyetemeken folytathatták tanulmányaikat. Ezzel a lehetőséggel az itteni szerb végzősök is éltek.

A második világháború befejezése után a Vajdaságban kialakul az általános iskolák hálózata, a nemzetiségi tannyelvűeké is, de azonnal szembe kellett nézni

a tanerőhiánnyal. Ezért már 1945-ben ún. tanítói kurzust szerveztek Zentán. Itt több tíz fiatal magyar tanító szerzett képesítést, hogy aztán a szükségleteknek megfelelően helyezték őket különböző állomáshelyekre, mindenekelőtt az általános iskolákba. E tanfolyamok megszervezését illetően, igazgatójának, Zlatibor Popovićnak nagy érdemei voltak, később az újvidéki Bölcsészkar tanára lett. E kurzus végzettjei alkották a magyar tanerő jelentős részét, közülük többen, magasabb kvalifikáció birtokában az ötvenes években létrejövő magyar tannyelvű közép- és szakiskolákban is taníthattak.

Az egy ideig fokozottan központosított hatalom engedni látszott, és a múlt század hatvanas éveiben belátta, hogy rendezni kell a nemzetiségi viszonyokat, s javítani a nemzeti kisebbségek helyzetén. Az első lépés ezen a téren az volt, hogy a párt csúcsvezetősége 1959-ben kiadta A nemzeti kisebbségekről szóló dokumentumot. Ennek értelmében a tartományi pártbizottság is megalakította a nemzeti kisebbségek bizottságát. Később ezek a Szocialista Szövetség keretében tevékenykedtek, s mint a „nemzetek közötti bizottságok” fölmérték, hogyan érvényesül a kisebbségeknek az oktatásra, a művelődésre való joga, s hogyan realizálódik a káderpolitika, egyszersmind kijelölték a jobbítást célzó feladatokat is. Emlékezzünk csak: csupán az általános iskolai oktatás volt megoldva, a középiskolai csak úgy-ahogy, mert hiányzott a kellően képzett tanerő. Fontos feladattá vált tehát a főiskolai, illetve egyetemi képzés megszervezése. Igazságtalan lennék, ha itt nem említeném meg a tartományi pártbizottság elnökének, az azóta elhunyt Stojan Zamurovićnak a nevét, akivel több mindent sikeresen realizáltunk. E sorok írója ma is büszke rá, hogy ennek az embernek a munkatársa lehetett.

A Magyar Tanszék megalapításának gondolatával egyidejűleg fölvetődött a kérdés, ki lehetne a vezetője. Megjegyzem, akkor a Vajdaságban nem volt olyan végzettségű személy, akire a feladatot rá lehetett volna bízni. A megbeszéléseknek mindjárt az elején elhangzott a Zágrábban élő írónak, jeles értelmiséginek, Sinkó Ervinnek a neve. Az európai forradalmi mozgalmak résztvevőjének, éles tollú írónak, aki szembefordult a sztálinizmussal, cikk- és tanulmánygyűjteménye a *Kísértet járja be Európát* címmel már több nyelven is megjelent. Mindennek itt is kellő visszhangja volt.

Sinkó örömmel vállalta a felkérést, s én csakhamar résztvevője lehettem azoknak a több órás beszélgetéseknek, amelyeket a már említett Stojan Zamurović folytatott vele a bölcsészkar irodájában (akkor még a Njegoš utcai épületben). Mindmáig élénken él emlékezetemben, hogyan mesélt Sinkó Ervin a forradalmi tevékenységéről, a Tanácsköztársaság helyi elnökeként Kecskeméten töltött hónapjairól. S külön emlékezetembe vésődtek a harmincas évek második felében a moszkvai tartózkodásán szerzett élményei. Főként az ragadott meg, hogy egy házban lakott Iszaak Babel zsidó származású orosz íróval, akivel szinte összehátrázkodott, és gyakran beszélgettek a forradalom fontosságáról, továbbá az

irodalom szerepéről. Egy napon Babel arra figyelmeztette, elveszítette a szovjet vezetés bizalmát, s nyilván letartóztatás vár rá. Ezért arra kérte Sinkót, ritkábban találkozzanak, s ő is legyen óvatosabb. Erre Sinkó is ráértett, és még idejében Párizsba utazott. Babelt viszont valóban letartóztatták, és a moszkvai kazamatákban nyoma is veszett. (Hivatalos adatok szerint 1939-ben hurcolták el, és negyvenhét évesen, 1941-ben halt meg a börtönben, s majd csak Sztálin halála után rehabilitálták – megj. V. P.) E beszélgetések lényege elsősorban mégis az volt, hogyan képzei el a tanszékvezető az irányítást, milyen nehézségekkel kell szembenéznie, s kezdetben kivel kell megszerveznie az oktatást, milyen tárgyakat oktassanak, honnan verbuválják a diákokat... Úgy emlékszem, mindebben, sőt abban is, milyen szerepet kell a leendő katedrának betöltenie a nem csupán vajdasági, hanem az egyetemes jugoszláv térségben is, de főleg a szakmai kérdésekben komoly segítségére volt Mladen Leskovac, az akkori dékán is.

Mindenekelőtt annak kellett megtalálni a módját, hogyan illeszkedjen a tanszék a felsőoktatási rendszerbe. Meg is született a döntés, hogy több, predispozícióval rendelkező tanárt továbbképzésre kell küldeni hazai egyetemekre, Magyarországra, illetve megfelelő külföldi egyetemekre, hogy doktori képzést szerezzenek irodalomtudományból, nyelvészetből, hungarológiából...

Hogy az akkori erőfeszítések nem maradtak eredménytelenek, bizonyítja az a tény is, a tanszéknek hány és hány diplomázottja lett tanár, tudós, író, újságíró, műfordító, könyvtáros, a közművelődés kiemelkedő személyisége, művelődési intézményeink vezetője, s nemzetközileg is elismert szakember.

Ezzel már utaltam is arra, hogy a tanszék nem csak tanerőt képezett általános és középiskolák részére, hanem kinevelt egy vajdasági magyar értelmiségi réteget, melynek tagjai a kultúra számos területén dolgozhatnak, s akik nélkül a vajdasági magyarság szellemi élete sem lenne teljes.

De folytassuk csak a visszatekintést. A tanszéknek és tanárainak kezdeményezése nélkül nem születhetett volna meg például az *Iffúság* mellékleteként megjelent *Symposion*, amely komoly szabadelvű folyóirattá nőtte ki magát, sem a Jugoszláviai (ma vajdasági) Magyar Nyelvművelő Egyesület, a Hungarológiai Intézet, az egyetemi lektorátusok, mindenekelőtt a jogi karon. Nem szabad elfelejteni, hogy nem kis szerepe volt a tanszéknek és a Hungarológiai Intézetnek a háromkötetes Szerhorvát–magyar szótár megszületésében. Ma is jóleső gesztusként él bennem, hogy amikor megalakult a Nyelvművelő Egyesület, magyar nyelvtudásomnak köszönhetően engem is a tagságába fogadtak. Bizottságokat, tanácsot és közgyűlést is alapítottunk, s tőlünk eredt például az adai Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok megrendezésének a gondolata. Egyesületi tagként ismerhettem meg személyesen is Bárczi Géza akadémikust, Deme Lászó professzort (akivel közösen emlékeztünk a zentai gimnázium olyan kiváló tanárára, mint amilyen dr. Banó István volt.), vagy Szathmári István tanár urat. Az egyesület különösen jelentős részt vállalt az 1974-es alkotmányfüggelék, valamint

a Vajdaság nemzeteinek és nemzetiségeinek egyenrangú nyelvhasználatáról szóló törvény megfogalmazásából.

Valamiképpen ott bábáskodtam a Hungarológiai Intézet megalapításánál is. A vajdasági magyar tudományos élet, a történelem, néprajz és általában a kulturális múlt feltárására alapítottuk az intézetet, amelynek munkája többnyire a már affirmálódott tanszéki dolgozókra is volt alapozható. 1969-től dr. Szeli István, az első igazgató gyűjtötte maga köré a tudományos dolgozókat, s indult meg a munka, amelynek eredményeit a Közleményekben többnyire publikálták is. Máig jelentősek ezek a kiadványok. Hétévi tevékenység után az egyetemi karok átszervezésével került az intézet is a tanszékhez, s munkája azóta is ott folytatódik.

Már a hatvanas évek elején megalakult a Magyar Tanszéken egy szótárbizottság is, amelynek elsődleges feladata egy átfogó Szerbhorvát–magyar szótár elkészítése volt, mert az addig használatos szótárak nem foglalták magukba a két nyelv szókincsének jelentős részét. Több tíz szakmunkatársat – magyarokat, szerbeket és horvátokat – kellett alkalmazni a munka elvégzéséhez. A szerkesztését Kovács Kálmánra bíztuk, aki jelentős szakmai segítséget kapott a Magyar Tudományos Akadémia részéről is. Az anyagiakat pedig többnyire társadalmi eszközökből, azaz a tartományi alapból fedeztük. Az első kötet már 1968-ban meg is jelent, a másik két kötet pedig a hetvenes évek elején, kiadója pedig a Tartományi Tankönyvkiadó Intézet is. Nagy kár, hogy e szótár magyar–szerbhorvát változata sem akkor, sem azóta nem jelent meg, s a begyűjtött szócikkek nyilván a tanszék szekrényeiben porosodnak. A 2000-ben végbement változások után alig hihető, hogy ez a szótár az egykor elképzelt formában napvilágot lásson, noha tanúsíthatjuk, milyen fontos lenne ennek, vagy hasonló jellegű szótárnak a megjelentetése.

Ma már világosan látjuk, hogy a kilencvenes évek társadalmi eseményei folytán a legnagyobb veszteség azáltal érte a Vajdaságot, hogy elveszítette autonómiáját, s ezt a nemzetiségi intézmények is, de még mennyire megéreztek. Devalválódott minden, amit a nemzetiségi kultúrák és az oktatás területén tettünk.

Gondoljunk csak bele, mennyi fiatal menekült el a katonai behívók elől, hogy aztán soha többé ne térjen vissza. Tudjuk, e fiatalok között sok egyetemi hallgató, író, újságíró és egyéb értelmiségi volt. A magyar fiatalok többsége természetesen Magyarországon keresett megélhetési lehetőséget, de Nyugat-Európától Észak-Amerikáig is vezettek útjaik és arról is van tudomásunk, hogy nem mindenki találta föl magát az új hazában.

Soha nem fogom elfelejteni Végel Lászlónak az akkori *Naša Borba* (vagy már a *Danas*) napilapban megjelent esszéjét, amelyben arról ír, hogy Horgosnál a senki földjén, a sok gépkocsi között kacszáva, arra gondolt, ha meghal, legjobb volna itt eltemettetni magát, mert odaát idegen, itt pedig nemkívánatos. Szerencsére ez az író hű maradt Újvidékhez és a Vajdasághoz, de mennyi fiatalnak még ma sincs rendezve minden feltétele ahhoz, hogy hazajöhessen.

Meggyőződésem, hogy a tanszék, ötvenéves fennállása alatt, a vajdasági magyarság legjelentősebb művelődési-oktatási intézményévé nőtte ki magát. S ami számomra ugyancsak fontos, sohasem elszigetelten tevékenykedett, hanem a többi vajdasági/jugoszláv nyelvi és irodalmi „mühellyel” együtt. Ezért is születhettek olyan jelentős művek, mint – hogy csak az általam jobban ismerteket említsem – Bori Imre *Magyar–délszláv irodalmi kapcsolatok*, továbbá a *Tanulmányok a magyar–délszláv irodalmi kapcsolatokról* című munkája, Szeli István *Utak egymás felé* című műve, vagy Dávid András két könyve, a *Délszláv epikus énekek – magyar történeti hősök*, vagy az *Egyazon égtájon*, feljegyzések a magyar–délszláv és délszláv–magyar kapcsolattörténet köréből. Ide tartozik Jung Károly több tanulmánykötete is, amelyek közül nem egy forrásértékű, mint például a Máttyás-tradíció délszláv vonatkozásairól szóló.

Úgy vélem, elsősorban az általános társadalmi viszonyoknak, külpolitikánk nyitottságának volt az eredménye, hogy a hatvanas és hetvenes években a szellem is szabadabban fejlődhetett, mint más kelet-európai szocialista országokban, s ezt az esélyt a tanszék, mindenekelőtt irodalomtörténészei ki is használták. Elsőnek szakíthattak a szocialista realizmus kétségkívüli merevségével. Nem véletlenül állapította meg Bori Imre, már valamikor a hetvenes évek elején, hogy a vajdasági irodalom az egyetemes magyar irodalom avantgardja, amiért aztán nem kis bírálatnak volt kitéve, mindenekelőtt magyarországi kollégái részéről. Sőt, a vele folytatott irodalmi viták már-már némi diplomáciai bonyodalmakat is okoztak, különösen azokkal az országokkal, amelyekben a magyarság él. Mai szemmel nézve úgy tűnik, Bori professzornak sok mindenben mégis igaza volt és lett. Ezt a berlini fal leomlása utáni események csak megerősítették.

Tény, hogy a Magyar Tanszék oktatási rendszerünk méltóságát a nacionalista eufória éveiben – amely nem biztos, hogy teljesen lecsengőnek tekinthető – megtartotta, s reményt kelt a tekintetben is, hogy tovább folytatja mindenekelőtt az oktatást, a tanárképzést, és pozitív irányultságra fogja nevelni hallgatóit, a leendő értelmiségieket. Ehhez persze szükség van a többségi nemzet megértésére is, mint ahogy mindannak a szavatolására, amely megilleti a kisebbségeket. Mert csak ezáltal érzik majd Szerbiát/Vajdaságot saját hazájuknak. Mi sem természetesebb, hogy egyszersmind szabadon kommunikálhatnak az anyaországokban és más országokban élő nemzeti közösségeikkel. Ez lesz a legjobb módja a latin közmondás igazolásának: Ubi bene, ibi patria.

(Fordította: B. Gy.)

SZERKESZTŐSÉGI KÖZLEMÉNY

A Létünk 2009-ben megjelent négy számának tanulmányait a következő felkért szakemberek lektorálták:

Dr. Bertók Rózsa
Dr. Molnár Péter
Dr. Hózsá Éva
Mgr. Németh Ferenc
Dr. Barótiné Gaál Márta
Dr. Czakó Kálmán
Dr. Ivanović Josip
Dr. Ózer Ágnes
Dr. Juhász Dezső
Dr. Farkas Tamás
Dr. Rajzli Ilona
Dr. Lendvai-Décsy Kornélia
Dr. Láncz Irén
Dr. Bence Erika
Dr. Cseh Márta
Dr. Csáky S. Piroska
Mgr. Petrik Emese
Mgr. Utasi Csilla
Dr. Kartag-Ódri Ágnes
Dr. Lázár Zsolt
Dr. Gerold László
Dr. Andrić Edit
Dr. Balázs Lajos
Csorba Béla
Dr. Frank Tibor

A folyóirat szerkesztősége köszönetet mond szíves közreműködésükért.

E SZÁMUNK SZERZŐI

- Dr. Viktorija Aladžić egyetemi docens,
Újvidéki Egyetem, Építészeti Kar, Szabadka
- Dr. Barcsi Tamás egyetemi oktató, PTE BTK, Filozófia Tanszék, Pécs
- Dr. Bence Erika egyetemi docens, Újvidéki Egyetem BTK,
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék
- Bordás Győző magiszter, szerkesztő, Forum Könyvkiadó Intézet, Újvidék
- Dr. Czékus Géza egyetemi rendes tanár, oktatási dékánhelyettes,
Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka
- Dr. Cseh Márta egyetemi rendes tanár,
Újvidéki Egyetem BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék
- Dudás Attila magiszter, egyetemi tanársegéd,
Újvidéki Egyetem, Jogtudományi Kar, Polgári Jogi Tanszék, Újvidék
- Hajnal Tímea egyetemi hallgató,
Újvidéki Egyetem BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék
- Horváth Futó Hargita magiszter, egyetemi tanársegéd, doktorandusz,
Újvidéki Egyetem BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék
- Janovics Mária magyar–angol nyelvszakos tanár, József Attila Általános
Iskola, Bácskertes – mesterfokozatos egyetemi hallgató,
Újvidéki Egyetem BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék
- Móra Regina magyartanár, Miloš Crnjanski Általános Iskola – főiskolai oktató,
Óvóképző Főiskola, Szabadka
- Novák Anikó, SZTE BTK, Modern Magyar Irodalom Doktori Iskola, Szeged
- Vladimir Popin nyugalmazott jogász, Újvidék
- Silling Léda szerkesztő, Grafoprodukt, Szabadka – PhD-hallgató, ELTE BTK,
Európai Ethnológia doktori iskola, Budapest
- Dr. Szabómihály Gizella nyelvész, Gramma Nyelvi Iroda, Dunaszerdahely
- Dr. Tapodi Zsuzsa egyetemi docens, tanszékvezető,
Sapientia EMTE, Humán Tanszék, Csíkszereda
- Dr. V. Gilbert Edit egyetemi docens,
PTE BTK, Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék, Pécs
- Dr. Vörös Boldizsár kandidátus, tudományos főmunkatárs,
az MTA Történettudományi Intézete, Budapest

TÁJÉKOZTATÓ

Kérjük szerzőinket, hogy a *Létünk*be szánt írásaikat elektronikus formában: doc. formátumban juttassák el szerkesztőségünk (letunk@forumliber.rs) vagy a főszerkesztő címére (erikazambo@eunet.rs); mágneslemezen vagy ímélben, csatolt fájlként. Tanulmányaikhoz rövid, magyar nyelvű tartalmi összefoglalót, illetve legalább öt kulcsszót illesszenek.

A beérkezett tanulmányokat lektoráltatjuk. A további kapcsolattartás megkönnyítése érdekében (külön mellékletben) tüntessék fel elérhetőségüket: postai és ímélcímüket, telefonszámukat és (a szerzői névsorba) személyes adataikat: akadémiai fokozat(ok), család- és utónév, beosztás(ok), munkahely(ek), helység(ek).

A tanulmányok és az ábrák szövegében egyaránt Times New Roman betűtípust alkalmazunk. A cikkek szövegének betűmérete 12 pontos; a táblázatok és a különféle ábrák (valamint az esetleges lábjegyzetek és az irodalomjegyzék) esetében 10 pontos. Kérjük, hogy a szövegszerkesztés során kerüljék a felesleges technikai eljárásokat (pl. tabulátorok és betűközök alkalmazása a térközök kialakításában: helyettük a behúzás, illetve a táblázatok használatát ajánljuk). A táblázatok szerkesztésekor vegyék figyelembe kiadványunk eddigi gyakorlatát, mintáit és a rendelkezésre álló laptükör méretét. Kérjük a szerzőket, hogy az ábrákat, diagrammokat ne illesszék a szövegtestbe, hanem mellékletként, a beillesztés helyének pontos jelölésével küldjék el.

A sorok száma másfeles sorközzel oldalanként legfeljebb harminc. A szövegben ne szerepeljenek indokolatlan sorkihagyások. A szerző neve (normál betűtípus) és a dolgozat címe (**FÉLKÖVÉR NAGYBETŰ**) a szöveg elején áll középzárt helyzetben. A dolgozatnak a tudományos jelzet, illetve az angol nyelvű cím beillesztése miatt nem lehet egysorosnál hosszabb főcíme, s kérjük szerzőinket, hogy mellőzzék az alcímeket. A közcímek írásmódja: NAGYBETŰ. A szövegeket – indokolt esetben – a decimális rendszer segítségével tagolhatják (a szakaszt nyitó bekezdés elejére illesztett arab számokkal: 1., 2., 1.1., 1.2. etc.). A *Szemle* rovatban közölt recenziókhoz és ismertetőkhöz nem járul összefoglaló és kulcsszavak sem. Könyvrecenzióknál az ismertetett könyv adatait az első bekezdésben közöljük. A konferenciabeszámolók esetében a szövege egész tájékoztató a rendezvény jellegéről, adatairól. A szövegen belül a *könyv- és kiadványcímeket dőlt (italic)* betűvel emeljük ki. Semmilyen más kiemelés nem alkalmazunk. A szövegek közötti hivatkozásokat zárójelbe tesszük (a teljes leírást a tanulmány végén közölt irodalomjegyzék tartalmazza). A szövegek közötti hivatkozások formája a következőképp alakul; teljes mű esetén: (IMRE 1996), annak egy részlete esetén: (IMRE 1996: 33–40). Többkötetes mű esetében: (GYÖRFFY 1.: 37–159.). Adott szerzőtől felhasznált több, azo-

nos évből származó mű esetén: (SZEGEDY-MASZÁK 1980a), (SZEGEDY-MASZÁK 1980b: 30).

A tanulmány végén megadott irodalomjegyzék szorítkozzon a hivatkozott szakirodalomra a következő lehetséges formákban:

IMRE László 1996. *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. Debrecen.

HANSÁGI Ágnes 2007. Tévelygések az irónia irányába. 1845 Eötvös József: A falu jegyzője = Szegedy-Maszák Mihály – Veres András (szerk.) *A magyar irodalom története II. 1800-tól 1919-ig*. Budapest, 258–272.

CSÁKY S. Piroska 2008. Humanista könyvtárakról, olvasási szokásokról = *Létünk* 4. 29–41.

KÁZMÉR Miklós – VÉGH József szerk. 1970. *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969*. NytudÉrt. 70. Budapest.

A közismert és a szerző által gyakran hivatkozott kiadványoknak széles körben elterjedt rövidítéseit is használhatják: ÚMIL (Új Magyar Irodalmi Lexikon), MNy (Magyar Nyelv), ItK (Irodalomtörténeti Közlemények), ÉKsz. (Magyar értelmező kéziszótár) etc. Az egyes szakirodalmi tételek betűrend, azonos szerző munkáin belül pedig időrend szerint követik egymást.

Kérjük a szerzőket, hogy végjegyzeteket egyáltalán ne, lábjegyzeteket is csak indokolt esetekben alkalmazzanak. A lábjegyzetek ne tartalmazzanak szakirodalmi hivatkozásokat!

A szerkesztőség